



Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

АХЛОҚШУНОСЛИК



**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Абдулла ШЕР

АХЛОҚШУНОСЛИК

*Олий ўқув юртлари учун дарсликлар ва ўқув қўлланмалари
қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича
Республика мувофиқлаштириш комиссияси томонидан
бакалаврлар учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

«Янги аср авлоди»

21
490

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАДАРИФ АТТИ

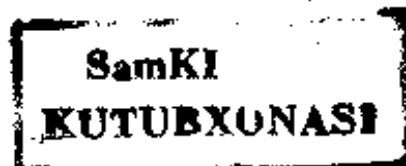
Шер Абдулла. Ахлоқшунослик. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази,
2003, 256 б.

ШЕР АБДУЛЛА

АХЛОҚШУНОСЛИК

Тақризчи: Султонмурод Олим — Республика «Маъна-
вият ва маърифат» Маркази раҳбари ўринбо-
сари, филология фанлари номзоди

ISBN 5—633—00167—2



© «ЎАЖБНТ» Маркази, 2003

Мазкур китобнинг оригинал-макети «ЎАЖБНТ» Марказининг мулки бўлиб, Марказнинг розилигисиз уни ҳар қандай йўл билан қайта нашр этиш тақиқланади

СЎЗ БОШИ

Ахлоқшунослик ҳамма даврларда ҳам юксак аҳамият касб этиб келган фан. Фақат зулм ва зўравонликка, адолатсизлик ва ҳуқуқсизликка асосланган тоталитар тузумлардагина у ёлғонга бўйсундирилган, сохталаштирилган ҳамда шу йўл билан аҳамияти пасайтирилган. Мамлакатимиз мустақилликка эришиши шарофати билан яна ахлоқшунослик янги жамиятда тобора ўз юксак мавқеини эгаллаб бормоқда.

Шу ўринда Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг қуйидаги қимматли фикрларини келтириш жоиз: «Аслини олганда, ахлоқ — маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомалаликдангина иборат эмас. Ахлоқ — бу, аввало, инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани».¹

Бу фикрлар, бир томондан, эски тузумдан қолган ахлоқсизлик кўринишларига лоқайд қаровчиларга ва ахлоқшуносликни енгил-елпи, иккинчи даражали фан сифатида тушунувчиларга адолатли зарба бўлса, иккинчи томондан, ахлоқнинг янги жамиятимиздаги улкан мавқеини ҳамда ахлоқшуносликнинг жиддий назарий тадқиқотларга суяниши кераклигини таъкидлайди. Зеро, ҳозирги шароитда тоталитар тузум тақиқи ёхуд таъқибига учраган миллий ва умуминсоний ахлоқий қадриятлар ҳамда қадимий урф-одатларимиз, анъаналаримиз янги замон маънавий қадриятларини яратишда асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Мазкур «Ахлоқшунослик» курси олий таълимдаги бакалаврият тизими талабалари учун намунавий дастур асосида ёзилган ва мустақилликка эришганимиздан сўнг ушбу фан бўйича ўзбек тилида нашр этилаётган илк ўқув қўлланмадир. Қўлланманинг ўзига хос хусусияти шундаки, у нофалсафий мутахассисликларга мўлжалланган бўлиб, ундан айни пайтда академик лицейлар ва коллежларда ҳам фойдаланиш мумкин. Мазкур

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996, 39-б.

қўлланманинг тили ва услубини танлашда муаллиф ана шу эҳтиёжни ҳам ҳисобга олишга уринди.

Қўлланмани шартли равишда уч қисмга бўлиш мумкин. Дастлаб фаннинг предмети, тадқиқот доираси, фалсафий фан сифатидаги моҳияти, унинг жамиятимиз тараққиётидаги ўрни ва амалий аҳамияти ҳақида фикр юритилади; ахлоқий тафаккур тараққиёти босқичлари қисқача фалсафий таҳлилдан ўтказилади. Чунончи, ахлоқий тафаккурнинг илк бор Қадимги Шарқда вужудга келганлиги, Сомир (Шумер), Бобилон, Қадимги Миср, Қадимги Турон-Эрон, Қадимги Ҳиндистонда дастлабки ахлоқий ғояларнинг пайдо бўлганлиги таъкидланади; Қадимги Юнон ва Қадимги Румо мутафаккирлари яратган ахлоқ назарияларига, Ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасида илгари сурилган ахлоқий қарашларга, айниқса Темур ва Темурийлар даври ахлоқшунослигига алоҳида эътибор берилади; айти пайтда Янги давр ахлоқ фалсафаси, Шарқ ва Ғарб ахлоқшунослари назарияларининг ўзаро алоқалари ҳамда бир-бирига таъсири, уларнинг умумбашарий ахлоқий қадриятларнинг қарор топишида муҳим аҳамият касб этганлиги тўғрисидаги фикрларга, илмий хулосаларга кенг ўрин берилади; шунингдек, Туркистон маърифатчи-жадидлари ахлоқий қарашлари алоҳида таҳлилдан ўтказилади.

Қўлланманинг шартли равишдаги иккинчи қисмида ахлоқнинг келиб чиқиши ва ахлоқшуносликнинг назарий масалалари ҳақида гап кетади; ахлоқнинг маънавият тизимидаги ўрни, ихтиёр эркинлиги муаммоси, ахлоқ тузилмаси тўғрисидаги, ахлоқшуносликнинг асосий мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллар ҳамда меъёрларга доир фикр ва мулоҳазалар баён этилади; баъзи бир асосий тушунчалар, тамойиллар биринчи марта илмий истеъмолга киритилади, назарий асосланади; ахлоқ фалсафасининг ўзига хос талқини берилади.

Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий маданияти ҳақидаги мулоҳазалар қўлланманинг сўнгги қисмини ташкил этади. Эркин фуқаролик жамияти ва уни барпо этишнинг ахлоқий асослари, унда маҳалланинг ўзига хос роли масалалари илк бора кўтарилади; шахс ва жамият ахлоқий маданияти, замонавий ахлоқий тарбия, унинг йўллари ва воситалари ҳақидаги мулоҳазалар ўртага ташланади; келажаги буюк Ватанимиз фарзанди — эркин жамият фуқаросининг ахлоқий қиёфаси таърифланади.

Қўлланмадаги ҳар бир боб, ҳар бир мавзу миллий ғоя, истиқлол мафкураси билан йўғрилган. Шу боис мазкур китоб талабаларга нафақат ахлоқ илмини, балки ахлоқийликни ҳам ўргатади, ёшларни ҳалоллик, инсонпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга амалий ҳисса қўшади, деган умиддамиз.

Ушбу қўлланма муаллифнинг узоқ йиллар мобайнида Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети талабаларига ўқиган маърузалари асосида тайёрланди. Унинг маърузалар матни шаклидаги нашри 2000 йили чоп этилди ва илмий жамоатчилик, профессор-ўқитувчи ҳамда талабалар томонидан илиқ кутиб олинди, «Устоз» жамғармаси томонидан махсус диплом ва мукофот билан тақдирланди, матбуотда ҳам ижобий баҳоланди.

Шу ўринда қўлланманинг айрим услубий жиҳатлари ҳақида маълумот бериб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Аввало, биз матнни тайёрлашда бироз ноанъанавийроқ йўл тутдик: асосий диққатни асл манбаларга қаратдик ҳамда уларни баҳоли қудрат ўз таҳлилимизда тақдим этишга уриндик; ундан кейин муайян даврга, муайян файласуф-ахлоқшуносга ва ахлоқшуносликка бағишланган йирик илмий тадқиқотларни назардан ўтказдик; тайёр рецептлардан — бизгача ёзилган дарсликлар ва услубий қўлланмалардан кам фойдаландик. Асосий адабиётларни, эскартмаларда ўқувчиларга осон бўлиши учун, имкон борича фойдаланилган ўринларини аниқ кўрсатган ҳолда тақдим этдик. Мазкур адабиётлардан «фойдаланганлик»ни билдиришдан кўра, кўпроқ уларни «фойдаланиш учун» мўлжалладик. Мустақил билим олиш учун тақдим этилган адабиётларнинг ҳажмини эса чекламасликка ҳаракат қилдик. Манбалардан олинган парчалар, таржимони кўрсатилган истисноли ўринлардан ташқари, ҳамма ерда муаллиф таржимасида берилди; баъзан таржималар турли вариантларда мавжуд бўлгани учун, уларнинг инглиз, олмон, форс, турк ва рус тилларидаги аслияти ҳам эскартмада кўрсатилди. Шунингдек, баъзи хорижий муаллифларнинг исми шарифларини одатдагидек русча — бузилган транскрипцияларда беришдан чекландик; ҳар бир файласуф-ахлоқшуноснинг миллатига, шахсига ва у мансуб бўлган маданий тилга ҳурмат юзасидан уларни иложи бори-

ча асл ҳолида тақдим этишга ҳаракат қилдик. Масалан, Гейдеггер эмас - Хайдеггер, Генрих Гейне эмас - Хайнрих Хайне, Давид Юм эмас - Дэйвид Хюм, Кьеркегор эмас - Киркегаард, Фрейд эмас - Фройд ва ҳ. к.

Муаллиф мазкур ўқув қўлланманинг юзага келишида ҳар томонлама амалий ёрдам кўрсатганликлари ҳамда муҳокама жараёнларида ва матбуотда самимий фикр-мулоҳазаларини билдирганликлари учун ЎзМУ фалсафа факультети декани, фалсафа фанлари номзоди, доцент А.Ўтамуродовга, фалсафа фанлари доктори, профессор Э.Умаровга, фалсафа фанлари номзоди, доцент Д.Ғаниевга, фалсафа фанлари номзоди, доцент М.Аҳмадбековага, фалсафа фанлари номзоди Б.Хусановга, фалсафа фанлари номзоди, доцент Т.Норбоевга, филология фанлари номзоди М.Қўшмоқовга ўз миннатдорчилигини изҳор этади.

си сифатида қараймиз. Борди-ю, аксинча бўлса, у қўни-қўшнилар билан қўпол муомала қилса, тўй-маъракаларда жанжал кўтарса, сал гапга ўдағайлаб, мушт ўқталса, ичиб келиб, оилада хотин-болаларини уриб, ҳақоратласа, уни бадхулқ деймиз. Унинг бадхулқчилигидан оиласи, теварак-атрофдаги баъзи шахслар жабр кўради, маҳалладагиларнинг тинчи бузилади, лекин хатти-ҳаракатлари жамият ижтимоий ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор-бир кўзга ташланадиган таъсир ўтказмайди.

Бироқ бу фикрлардан одоб ва хулқнинг жамиятдаги роли у қадар аҳамиятли эмас экан, деган хулоса чиқмаслиги керак; фуқаролар орасида одоблилик ва хушхулқлилигининг кенг ёйилиши жамият ахлоқий ҳаётигагина эмас, балки бутунисича ижтимоий тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Бу таъсир туфайли гарчанд жамият бирданига юксалиб кетмаса-да, аста-секинлик билан, мунтазам равишда яхшиланиб, равнақ топиб боради.

Ахлоққа келсак, масала ўта жиддий моҳият касб этади: дейлик, бир туман ёхуд вилоят прокурори ўзи масъул ҳудудда доимо қонун устуворлигини таъминлаш учун интилади, адолат қарор топишини кўзлаб иш юритади, лозим бўлса, ҳокимнинг ноқонуний фармойишларига қарши чиқиб, уларнинг бекор қилинишига эришади; оддий фуқаро наздида нафақат ўз касбини эъзозловчи шахс, балки ҳақиқий ҳуқуқ посбони, адолатли тузум тимсоли тарзида гавдаланади; у — умрини миллат, Ватан ва инсон манфаатига бағишлаган юксак ахлоқ эгаси; у, ўзи яшаётган жамият учун намуна бўлароқ, ўша жамиятнинг янада тараққий топишига хизмат қилади. Агар мазкур прокурор, аксинча, қонун ҳимоячиси деган номи бўлатуриб, ўзи қонунни бузса, шахсий манфаати йўлида оқни қора, қорани оқ деб турса, у ахлоқсизлик қилган бўлади: оддий фуқаро наздида биргина киши — прокурор-амалдор эмас, балки бутун жамият адолатсиз экан, деган тасаввур уйғонади. Бундай тасаввурларнинг мунтазам кучайиб бориши эса охир-оқибат ўша жамият ёки тузумни таназзулга олиб келади.

Албатта, ҳар учала ахлоқий ҳодиса ва уларнинг зидди нисбийликка эга. Чунончи, ҳозиргина мисол келтирганимиз прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз якка ҳукмронлиги йўлида миллионлаб бегуноҳ инсонларни ўлимга маҳ-

кум этган Ленин, Сталин, Хитлер, Пол Пот сингари шахслар ахлоқсизлиги орасида фарқ бор: агар прокурорнинг ахлоқсизлиги бир миллат ёки мамлакат учун зарар қилса, тоталитар тузум ҳукмдорлари хатти-ҳаракатлари умумбашарий миқёсдаги фожиаларга олиб келади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқий тарбия натижасида одоблилик — хушхулқиликка, хушхулқилик — юксак ахлоқийликка айлангани каби, ахлоқий тарбия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс, вақти келиб, одобсизликдан — бадхулқиликка, бадхулқиликдан — ахлоқсизликка ўтиши мумкин.

Шундай қилиб, ахлоқшунослик мазкур уч ахлоқий ҳодисани бир-бири билан узвийликда ва нисбийликда ўрганади. Ана шу уч ахлоқий ҳодисанинг умумлашмасини, яъни мазкур фанимизнинг предмети бўлган умумий тушунча сифатида ахлоқни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Ахлоқ — барча одамлар учун бирдек тааллуқли ҳисобланган, шахс ҳаётидаги ҳамма соҳаларда ўзига ва ўзгаларга нисбатан қўйиладиган маънавий-ижтимоий талаблар ҳамда эҳтиёжларнинг муносабатлар шаклидаги кўринишидан иборат бўлган, инсонга берилган ихтиёр эркинлигининг хатти-ҳаракатлар жараёнида ички ирода кучи томонидан оқилона чекланишини тақозо этувчи маънавий ҳодиса.

Шунингдек, атоқли файласуф Эркин Юсуповнинг: «Умуман, ахлоқ ижтимоий муносабатлар заминида алоҳида шахс сифатида мавжуд бўлган инсонларнинг ўз-ўзини идора қилиш шакллари ва меъёри, ўзаро мулоқот ва муносабатларда уларга хос бўлган маънавий камолот даражасининг намоён бўлишидир» — деган таърифи ҳам диққатга сазовордир.¹

Ахлоқшунослик қадимда физика ва метафизика билан биргаликда фалсафанинг узвий (учинчи) қисми ҳисобланар эди. Кейинчалик (Арастудан сўнг) алоҳида фалсафий йўналишдаги фан мақомини олди. Бу фикрни қуйидагича кенгайтириброк талқин этиш мумкин. Маълумки, фалсафанинг фанлар подшоси сифатидаги вазифаси барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, инсониятни ҳақиқатга олиб боришдир. Шундан келиб чиққан

¹Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университет, 1998, 38-б.

ҳолда, фалсафанинг предметини тафаккур деб белгилаш мақсадга мувофиқ. Ахлоқшунослик ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ фалсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин.

Ҳозир у фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб боради, яъни ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этар экан, у ахлоқни: 1) баён қилади; 2) тушунтиради; 3) ўргатади. Шунга кўра, у тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий ва русмий-меъёрий табиатга эга. Қадимгилар уни амалий фалсафа деб атаганлар. Зеро, соф назарий ахлоқшуносликнинг бўлиши мумкин эмас. У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган донишмандлик намуналарини ҳикматлар, нақллар, матал-мақоллар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий қонун-қоидаларга ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Яъни ахлоқшунослик фанида Афлотун, Арасту, Эпикур, Цицерон, Сенека, Августин, Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Насафий, Спиноза, Кант, Ҳегель, Шопенхауэр, Фойербах, Киркегард, Нитцше, Вл. Соловьёв, Лосский сингари буюк файласуфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан биргаликда «Патанжали», «Қутадғу билик», «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Монтеннинг «Тажрибанома», Ларошфуконинг «Ҳикматлар», Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби амалий ахлоққа бағишланган асарлари ҳам ўз мустаҳкам ўрнига эга. Ахлоқшуносликнинг бошқа фалсафий фанлардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан амалиётнинг ана шундай омукталигидадир.

2. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги

Ахлоқшунослик ва эстетика. Ахлоқшунослик бошқа ижтимоий ва фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда ривожланиб келмоқда. Айниқса, унинг эстетика билан алоқаси қадимий ва ўзига хос.

Аввало, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик), ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади. Шу боис Сукрот, Афлотун, Фوروبий сингари қадимги файласуфлар кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, маълумки, санъат нафосатшуносликнинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ҳамда санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришилган энг юксак ахлоқий даража ва унга муносабатни бадиий қиёфалар орқали бевосита ёхуд билвосита акс эттиради. Демак, эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айна пайтда, маълум маънода, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади.

Ахлоқшунослик ва диншунослик. Ахлоқшуносликнинг диншунослик билан алоқаси шундаки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо — ахлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки умумжаҳоний динлар вужудга келгунига қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган. Айна пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар.

Чунончи, ислом динини оладиган бўлсак, Куръони карим, Ҳадиси шариф, Ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарқи миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Шунингдек, комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқ шундаки, ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуқтаи назаридан ёндашади.

Ахлоқшунослик ва ҳуқуқшунослик. Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоқ тарихга эга. Маълумки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва маъмунан бир хил бўлади. Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда,

махсус адлия идораларидаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади; ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади.

Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

Ахлоқшунослик ва педагогика. Ахлоқшунослик педагогика билан ҳам чамбарчас алоқада. Педагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини шиддат-насихатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва, айниқса, амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади. Зеро, маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир қадамда ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади.

Ахлоқшунослик ва руҳшунослик. Қадимдаёқ ахлоқшуносликнинг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуқтаи назардан олиб борилади: руҳшунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив)ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт-шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик эса руҳшунослик тадқиқ этган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради.

Ахлоқшунослик ва социология. Ахлоқшуносликнинг ижтимоийшунослик (социология) билан алоқаси ўзига хос. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий мурватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Лекин ахлоқшуносликнинг миқёси бу борада кенг. Маълумки, социология инсонларнинг оммавий хатти-ҳаракати ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина тадқиқ этади. Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, лозим бўлганда, муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак ютуғи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганади.

Ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик. Ахлоқшуносликнинг сиёсатшунослик билан алоқаси, айниқса, ўзига хос ва мураккаб. Чунки сиёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тақозо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади. Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этадиган энг муҳим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, партиявий одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг муомала маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

Ахлоқшунослик ва экология. Кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдигаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Лекин кейинги даврларда, айниқса, XX асрда табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндашувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бухрон манзарани ўзгартирди. Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назарларига боғлиқ экани маълум бўлиб қолди.

Шундай қилиб, ҳозирги кундаги экологик муаммоларни ҳал этишнинг кўп жиҳатлари ахлоқшунослик кўмағига бориб тақалмоқда. XX асрда экологик ахлоқшунослик деган махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу — ахлоқшунослик экологияни тўлиқ ўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки ахлоқшуносликда ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида табиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади.

Ахлоқшунослик ва миллий истиқлол ғояси. Гарчанд фан сифатида миллий истиқлол ғояси олий ва ўрта махсус таълим тизимида яқинда жорий этилган бўлса-да, унинг илдизлари қадимий маънавият тарихимизга бориб тақалади. Зеро, миллий мафкура тизимида ахлоқий ғоялар албатта ўз ўрнига эга бўлади, кўпгина ахлоқий ғоялар замирида эса миллий мафкура унсурлари ётади. Шу сабабли, ахлоқшунослик тарихини миллий ғоя, мафкура тушунчаларисиз ва та-

рихий даврларнинг ахлоқий-фалсафий тадқиқини уларнинг таҳлилий инъикосисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ахлоқшунослик фани жамият аъзолари ва ҳар бир фуқарога миллий истиқлол ғоясини сингдириш воситаси сифатида ҳам диққатга сазовор. Чунки миллий истиқлол ғояси эзгуликка муҳаббат, миллий қадриятларга ҳурмат-эътибор, ватанпарварлик, миллатпарварлик, фидойилик, зиёилик тамойилларини сиёсий онг иштирокида талқин этилган тушунчалар тизими тарзида тақдим қилса, ахлоқшунослик уларни ахлоқий англаш воситасида рўёбга чиқадиган тамойиллар сифатида олиб қарайди. Хуллас, ахлоқшунослик билан миллий истиқлол ғояси ўртасида, халқона тил билан айтадиган бўлсак, у билан тирноқ даражасидаги яқинлик мавжуд.

3. Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари

Жамиятимиздаги ҳозирги янгиланиш жараёнида ахлоқшуносликнинг ўз ўрни бор. Унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларни фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга оширса бўлади.

Янгича ёндашувлардан бири — ахлоқшуносликда миллий ғоя ва мустақиллик мафкурасига эътиборни кучайтириш билан боғлиқ. Чунки замонавий комил инсон анъанавий ахлоқий қадриятлар билан йўғрилган янгича мафкурामизни ўзида мужассам этган, миллий ғояни ўз руҳий оламига сингдирган етук шахс бўлмоғи лозим. Унинг қалбида ахлоқ мафкуравийликни ва мафкура ахлоқийликни уйғунлаштирган маънавий ҳодисаларга айланмоғи керак. Чунки мафкура бир ёқлама, маҳдуд, ўта сиёсийлаштирилган ғоялар тизими эмас, у ҳам худди ахлоқ каби, ахлоқ билан ёнма-ён туриб, инсонни юксак маънавий парвозларга даъват этувчи ботиний кучдир. Президент Ислом Каримов буни теран мантикийлик билан шундай ифодалайди: «У (миллий мафкура — А.Ш.) инсонга фақат моддий бойликлар ва моддий неъмат-

лар учун эмас, аввало, Аллоҳ таоло ато этган ақл-заковат, иймон-эътиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини англатадиган, бу мураккаб ва таҳликали дунёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир».¹

Зеро, миллий ғоя билан умумбашарий қадриятлар мувозанатини барқарор сақлашни яшаш шарти деб билган мустақиллик мафкураси ахлоқни тўлдирувчи ва бойитувчи ҳодиса сифатида ўзининг бош мақсадини ахлоқий вазифаларга ҳамоҳанг тарзда амалга оширади. Шу боис Президент Ислам Каримов: «Халқни буюк келажак ва улугвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш — миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир», — деганида мутлақо ҳақдир.²

Бундан ташқари, ахлоқшуносликнинг ҳозирги кунда умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Бу муаммолардан бири, энг муҳими, сайёрамизда «этосфера» — ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айниқса XX асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий-техникавий юксалишлар туфайли ана шу биосфера ичида ноосферани — техникавий муҳитни яратди. Мана, ҳозирги кунда, қаранг, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз — еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз, уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, лифт, компьютер, поезд, теплоход, газ плиталари, электр асбоблари, заводлар, локаторлар, кимёвий

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-б.

² Ўша манба, 7-б.

лори-дармонлар ва ҳ.к. Бугун видеотелефонда гаплашар эканмиз, юзлаб чақирим наридаги суҳбатдошимизни кўриш ва у билан гаплашиш учун от-уловда ёки пиёда борадиган бўлсак, неча кунлаб йўл босишимиз кераклиги ҳақида ўйлаб ўтирмаймиз, тўғрироғи, бу эсимизга ҳам келмайди. Чунки техника бизнинг яшаш муҳитимизга айланиб қолган.

Фақат бутина эмас. Инсон эндиликда ўзи яшаётган бутун библи сайёрага таъсир кўрсата бошлады. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч бўлиб майдонга чиқди. Инсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий сабабига айланди. Ноосфера таълимоти асосчиларидан бири буюк рус олими В.И.Вернадский илмий тафаккур ва инсон меҳнати таъсири остида биосфера янги ҳолат бўлмиш ноосферага ўтаётганлигини, бутун геологик давр мобайнида яратилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон илмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теранроқ ўзгаришга киришганини таъкидлайди: «Сайёрамиз юзи — биосфера инсон томонидан онгли ва асосан онгсиз равишда кескин кимёвий ўзгаришларга дучор этилмоқда, — деб ёзди у. — Инсон қуруқликнинг физикавий ва кимёвий ҳаво қобилитини, унинг барча табиий сувларини ўзгартирмоқда... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик эволюцион ўзгаришларни бошдан кечиряпмиз. Биз ноосферага кириб боряпмиз».¹

Аммо ноосфера фақат ижобий эмас, балки салбий ҳодиса сифатида ҳам намоён бўлмоқда. Чунки ноосферада, юқорида айтганимиздек, инсон фикри нарсалашади, ўз интеллектимиз нарсаларга айланиб, бизни ўраб олади. Инсоннинг ички табиати муҳит мавқеини эгаллаб, ташқи табиатга таъсир кўрсата бошлайди ва кўп ҳолларда бундан энг аввало инсоннинг ўзи озор чекади. Тафаккур биологик хусусиятга эга бўлмагани учун биологик муҳитнинг ўрнини эгаллашга, уни аста-секин сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ҳаракат маълум нуқтадан ўтганидан сўнг эса ўз ижобий хусусиятини йўқота боради ва инсоният учун салбий ҳодисага айлана бошлайди. Атом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро қаллакли баллистик ракета­ларнинг яратилиши ана шундай салбий ҳодисалардандир. Бундан ташқари, ноосферанинг пайдо

¹ Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., Сов. Россия, 1989. С. 186-187.

бўлиши атмосферани, олабий океанни, ер ости ва ер усти сувларини, набототни, ҳайвонотни, ҳатто инсонни ич-ичидан кимёвий заҳарланишга олиб келмоқда. Ҳозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, ҳайвонларнинг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Айниқса, жой тополмай, океан бўйлаб кемаларда сузиб юрган радиоактив чиқиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал оролларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ҳодисалар бағоят хатарли. Афсуски, инсон кўрабила туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир.

Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф-муҳитни кимёвий заҳардан экологик тозалашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, ХХІ аср кишиси онгини технократия заҳаридан фориелантиришни тақозо этади. Яъни улар инсоният олдида эндиликда экологик ҳодиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибди. Машҳур австриялик этолог олим, Нобель мукофоти лауреати Конрад Лоренцнинг: «Ёлпасига ва тез ёйилиб бораётган жонли табиатга бегоналашиш ҳодисаси учун асосан цивилизациямиз кишисидаги эстетик ва ахлоқий тўпослик айбдордир», — деган сўзлари шу нуқтаи назардан диққатга сазовордир.¹

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини муқаррар ҳалокатдан қутқараман деса — ХХІ асрдан бошлаб этосфера даврига ўтиши керак; ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда ахлоқшунослик фанининг ўрни ниҳоятда беқиёс.

Шунингдек, яна бир муҳим муаммо, бу — биологик ахлоқшунослик. Мазкур ҳодиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан ахлоқий муаммога айланди: эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга жарроҳлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш ахлоқий нуқтаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибида долзарб бўлиб турибди.

Чунки табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уриши ва нафас олиш тўхтаганда ҳам, мия ўлмаса инсонни ўлди дейиш мум-

¹ Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. Журнал «Вопросы философии», №3, 1992. С. 42.

кин эмаслигини исботлаб берди. Дастлаб мия қобиги, ундан кейин мия танаси ҳалок бўлади. Шундан кейинги инсонни ўлган деб ҳисоблаш мумкин. Зеро, ҳозирги кунда токи мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзоларнинг янги табобат техникаси воситасида ишлашда давом этишини таъминлаш ва шу орқали анча муддатгача инсонда тирикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. Демак, юрак ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши ҳали ўлмаган одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳуқуқини поймол қилишдир. Бунинг устига, америкалик нейрохирург Пол Персон ўз тажрибаларига асосланиб, юрак кўчириб ўтказилганда руҳ ҳам кўчиб ўтади, деган фикрни билдиради. Чунонинчи, 19 яшар қизнинг юраги 40 яшар эркакка ўтказилганида, йигитнинг феъл-атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. Ёки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 36 яшар аёлга ўтказилганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган: аёлнинг кулишигача ўзгариб кетган. Ахлоқий нуқтаи назардан бунини қандай изоҳлаш мумкин?

Биологик ахлоқшуносликнинг анчадан буён кўпчиликлари маълум муаммоси, бу — аборт. Маълумки, тўртинчи ҳафтанинг охирида ҳомилада дастлабки юрак уриши пайдо бўлади. Саккизинчи ҳафтанинг охирида эса мия танасининг электрофизиологик фаоллигини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай аборт, халқ таъбири билан айтганда, жонлини жонсиз қилиш, тирик организмни тирикликка бўлган ҳуқуқдан маҳрум этишдир. Хўш, абортни ахлоқсизлик тарзида баҳолаш керакми ё йўқми? Ёки АҚШ олимлари томонидан «инсон зотини яхшилашга» қаратилган тадқиқотларни олиб кўрайлик. Уларда «яхшилланган» — соғлом, кучли интеллект эгаси бўлган одамлар ҳужайрасини аёл организмидаги энди ривожланишга киришган нисбатан «оддий одам» ҳужайраси ўрнига кўчириб ўтказиш тажрибаларини олиб бориш мўлжалланган. Улар амалда татбиқ этилса, аста-секинлик билан инсоният ирсият жамғармасининг (генофондининг) бир ёқлама ўзгаришига олиб келиши шубҳасиз. Румо папаси бунини инсон зотига, инсоний табиатга аралашув, уни зўрлик йўли билан ўзгартириш, нафақат катта гуноҳ, балки ўта ахлоқсизлик деб атади. Хўш, бундай тажрибаларни қандай баҳолаш керак? Бу саволларга ҳам ахлоқшунослик жавоб топмоғи лозим.

Ўлим, маълумки, ахлоқий нуқтаи назардан энг улкан ёвузлик ҳисобланади. Шунга кўра, ўлим жазосининг ҳуқуқий жиҳатдан қўлланилиши моҳиятан жамият томонидан ёвузликка қарши ёвузлик билан жавоб беришдир. Ўлим жазосини кимлар қанчалик оқлашга ҳаракат қилмасин, у — жиноятчини жазолашдан кўра, ундан ўч олишга қаратилган, қадим-қадимлардан келаётган хун олиш тамойилининг «демократлашган», янгиланган шакли сифатида намоён бўлади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, нодемократик тузумларда белгиланган ўлим жазоси камдан-кам ҳолларда адолатли ҳукм бўлиб чиқади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Потлар ҳукмронлигида миллионлаб одамларнинг қатл этилиши ёки шу яқин-яқинларда, шўролар тузуми даврида Ўзбекистонда ўтказилган «Пахта иши» деб номланган қатағон пайтида отишга ҳукм қилинганларнинг тақдири бунга яққол мисол бўла олади. Ана шу даврларда ўлимга ҳукм қилинганларнинг жуда кўпчилиги кейинчалик оқланди, улар гуноҳсиз деб топилди. Лекин ҳукм ижро қилиб бўлинган: ноҳақ жазоланган — қатл этилган инсонлар адолат тантанасини кўролмайдилар. Учинчидан, ҳатто демократик жамиятларда судларнинг ҳамма вақт ҳам юз фоиз тўғри ва адолатли ҳукм чиқаришига ким кафолат беради — ҳакамлар ҳам инсон, ҳамма қатори хато қилиши мумкин. Жамиятнинг кейинги пушаймонидан қатл этилган одамга нима фойда? Бу мисолларнинг ҳаммасида ўлим — тор ҳуқуқий жазо доирасидан чиқиб кетади ҳамда тарихда алданган, адашган инсониятнинг, жамиятнинг ва шахснинг ахлоқсизлиги сифатида баҳоланади. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги пайтдаги кўпгина демократик мамлакатларда ўлим жазосининг бекор қилинишини ўша жамиятлар ахлоқий даражаси билан боғлиқ ижобий ҳодиса дейиш мумкин. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бу борада дастлабки қадам қўйилганлиги — ёш нуқтаи назаридан ўлим жазосини қўллашнинг чегараланганлиги (60 ёшгача) қувонарли воқеа. Эндиги вазифа — уни бутунлай ман қилиш. Бу нафақат бизга, балки Ер юзидаги барча мамлакатларга тааллуқли муҳим, умумжаҳоний муаммо. Бизнинг фанимиз олдида ана шундай глобал вазифалар турибди. Мазкур вазифаларни бутунги кунда ахлоқшуносликнинг аҳамиятини белгилаб берувчи барометрлар, дейишимиз мумкин.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
Т., Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққи-
ёт йўли //Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат,
мафкура. Т., Ўзбекистон, 1996, 36-84-б.
3. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойил-
лар. Т., Ўзбекистон, 2000.
4. Ибн Сино. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара.
«Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 3-4-сонлар.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т.,
«ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

II БОБ

ҚАДИМГИ ДУНЁ АХЛОҚШУНОСЛИГИ

1. Қадимги Шарқдаги дастлабки ахлоқий ғоялар

Илм дунёсидаги, ҳар қандай илмнинг тарихисиз назарияси бўлмайди, деган ҳикмат, айниқса, ахлоқшуносликка тааллуқли. Зеро, ахлоқшунослик тарихи ахлоқий-тафаккурнинг вужудга келиши ҳамда унинг тараққиёти қонунларини ўрганади, маънавий мероснинг улкан қисми бўлмиш ахлоқий таълимотлар, ҳикматлар, панд-ўғитларни замонавий жамият ҳаётига татбиқ этиш ва тарғиб қилиш йўллариini таҳлил этади. Гарчанд ҳар бир ахлоқий концепция маълум бир мутафаккир мулоҳазалари ва илмий фаолиятининг меваси бўлса-да, у, моҳиятан, муайян тарихий давр талабларидан келиб чиқади. Айни пайтда, турли одоб ва этикет қонун-қоидаларини ўз ичига оладиган ахлоқий тарғибот муаммолари, ахлоқий панд-ўғитлар ва меъёрлар талабларини бажариш — ахлоқий бошқариш соҳасига киради ҳамда ахлоқшуносликнинг одатда «амалий ахлоқ» деб аталадиган қисмини ташкил этади.

Дарҳақиқат, аввал айтиб ўтганимиздек, «Калила ва Димна»сиз, Конфуций ўғитларисиз, «Қобуснома»сиз ва бошқа пандномаларсиз, халқ мақол-маталларисиз бу фан тараққиётини тасаввур қилиш қийин. Шунингдек, муайян ахлоқий тизимни англаш, баҳолаш ҳам худди тарғибот сингари, маълум маънода адабиёт воситасида амалга оширилишини унутмаслик лозим.

Сомир Амалий ахлоқнинг дастлабки намуналари бундан уч ярим минг йил аввал дунёдаги биринчи ёзув бўлмиш мих хатда Сомир (Шумер) гилтаҳталарига ёзилган мақол ва маталлардир. Сомир алқовларида (гимнларида) деярли барча бош маъбудлар эзгулик, адолат, ҳақиқат ва яхшилик тарафдорлари бўлганлари учун ҳам мадҳ этилади. Чунончи, қуёш маъбуди Уту ахлоқий меъёрларнинг бажарилишини махсус кузатиб турган, маъбуда Нанше эса, баъзи матнларда ҳақиқат, адолат ва шафқат ҳомийси сифатида тасвирланади. Лекин,

ийни пайтда, маъбудлар томонидан ўрнатилган «Ме» деб аталган қонунлар рўйхатидан олам ҳаракатини тартибга солиш, унинг тўхтовсиз ва уйғун бўлишини таъминлаш мақсадида юқоридаги ахлоқий фазилатлар билан биргаликда — «ёлгон», «нифоқ», «гина», «кудурат», «кўрқув» тушунчалари ҳам ўрин олган.

[Шунингдек, сомирийларнинг мақол ва маталлари, ҳикмат-иборалари ҳам диққатга сазовор; уларнинг кўпчилиги умуминсоний ҳикматлар даражасига кўтарилган ва Шарқда ёроз бошқачароқ шаклда ҳозиргача қўлланилади. Бундан кешқари, турли ахлоқий муаммолар «Гильгамеш» эпоси дostonларида ҳам кўтарилган.]

Бобилон [Сомирликлар эришган илмий, бадиий, ахлоқий даража, ҳуқуққа оид ютуқлар бобилликлар ахлоқий қарашлари учун асос бўлди. Бобилонда сомирликларникига нисбатан бадиий юксак ва мукаммал «Гильгамеш» эпоси вужудга келди. Адолат ва ҳақиқатнинг ҳимоясини асосий мақсад қилиб олган Бобилон подшоҳи Хаммурапининг машҳур Қонунлар мажмуи эса Қадимги Сомир қонунларининг тадрижий ривожиди. Бу мажмуада заифларни, етим-есир ва камбағалларни адолат тамойили асосида ҳимоя қилиш асосий мақсад қилиб қўйилган; Хаммурапи унда ўзининг камбағалпарварлиги ва адолатпарварлиги билан фахрланади.

Қадимги Миср [Ахлоқшунослик нуқтаи назаридан Қадимги Миср «Маййитлар китоби» катта аҳамиятга эга. Мисрликлар наздида ҳар бир инсон ўлгандан сўнг, охирада ҳисоб беради. Аввал бош маъбуд Осирис олдида, кейин бошқа маъбудлар қошида у ўзининг гуноҳсизлигини исботлашга уринади; гуноҳларни санаб, гуноҳ қилмаганлигини, гуноҳсизлигини айтади. Гуноҳларнинг кўпчилиги эса ахлоқшуносликка бориб тақалади.] одам ўлдириш, ёвузлик қилиш, тарозидан уриб қолиш, ёлгон гапириш ва ҳ.к. Маййит: «Мен покизаман, мен покизаман, мен покизаман!» деган такрор билан ўз «ҳисоботи»ни тугатади.¹ Қадимги Миср «Маййитлар китоби»да, шундай қилиб, ахлоқ билан диний эътиқоднинг уйғунлашиб кетган инъикосини кўриш мумкин. Маййитлар китоби анъанаси Шарқда кейин ҳам давом этди: Ўрта асрларда (VIII аср) «Тибет маййитлар китоби» — «Бардо Тёдол» юзага келди.

¹ Поэзия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ, 1973. С. 71.

[Қадимги Мисрда одоб-ахлоқ масалалари кўпроқ ўзига хос пандномаларда ифода топган. Улар орасида «Пхатотеп ўғитлари» бизгача етиб келган энг қадимий панднома ҳисобланади.] Бундан деярли икки ярим минг йил аввал бешинчи сулола фиръавни Жадкара Исесидан вазир Пхатотеп қарилиги туфайли ўрнига ўз ўғлини тайинлашни илтимос қилади ва ўғлига атаб ўттиз етти насихатдан иборат мазкур пандномани ёзади. Унда ўша давр ахлоқий қонун-қоидалари, ўзни тутиш, муомала одоби сингари муаммолар кўтарилади, ахлоқий фазилатлар эса ҳикматлар ва насихатлар тарзида тарғиб қилинади.

[«Пхатотеп ўғитлари»даги баъзи насихатлар юксак бадиияти билангина эмас, балки кулдорлик даври талабларини четлаб ўта олган умуминсоний демократик фикрлар тарзида,] ҳақиқий донишмандлик ва инсонпарварлик намунаси сифатида [ҳанузгача кишини ҳайратга солади.] «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, ҳолбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин».¹ Агар нафақат Қадимги Мисрда, балки ундан бир неча минг йил кейин тафаккур саҳнасига чиққан Қадимги Юнонистонда ҳам кул эзгуликка, донишмандликка бегона жонзот саналганини ва одам ўрнида кўрилмаганини ҳисобга олсак, Пхатотепнинг мазкур фикри инсоният ахлоқий тафаккури тараққиётида нақадар муҳим аҳамиятга эга бўлганини англаш мумкин.

2. Қадимги Туроннинг эътиқодий-ахлоқий ёдгорликлари

«Авесто». Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур тараққиёти зардуштийлик динининг вужудга келиши билан борлиқ. Тахминан бундан 40-30 аср муқаддам ёйила бошлаган бу диннинг Қадимги Хоразмда яратилган «Авесто» деб аталган муқаддас китобида асосий ахлоқий фазилатлар ва иллатлар санаб ўтилади, талқин этилади. Унда зардуштийлик илоҳи Ахура-Мазда — эзгулик, Аҳриман эса ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади; эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва мамот ўртасидаги абадий курашнинг ибтидоси акс этади. «Абадий эзгулик», «Эзгуният», «Эзгу тартиб», «Илоҳий тобелик» каби эзгу тушун-

¹ Ўша манба, 95-б.

чалар реал маъно касб қилиб, инсонийлашган қиёфадаги маъбудлар сиймосида намоён бўлади, улар Аҳура-Мазда атрофида яхшилик уруғини сепиб юради. Бундай тушунчаларнинг акси эса Аҳриман атрофидаги ёвуз кучларда реаллашади. Ёвуз фикр тажассуми Апа Мана, сўлиш ва ўлим тимсоли Туарви ҳамда Зарик исмли девлар шулар жумласидандир.

Зардуштийлик динини маълум маънода ахлоқий эътиқод, унинг муқаддас китоби «Авесто»ни қадимги аجدодларимиз амал қилган ахлоқий тамойиллар ва кўрсатмалар мажмуи дейиш мумкин. Буни ушбу дин пайғомчиси Зардуштининг «Авесто» даги «Аша алқови»дан жой олган қуйидаги сўзларида яққол кўриш мумкин:

Кувонсин Аҳура-Мазда —

«Энг лойиқ ҳақнинг иродаси рўёбга чиқиб»,

Аҳриман даф бўлсин.

Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларни алқайман.

Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амалларга бахшида этаман,

барча қабиҳ ўй, ёмон сўз ва ёмон ишлардан тияман.

Юкунчим, мақтовим, эзгу фикрим,

эзгу сўз, (савобли) эзгу ишларим

«танамдаги жоним» билан бирга

сидқи дилдан Сизларга (бахшида) бўлсин,

эй ўлим билмас Валийлар.

Ҳақни шарафлаб (дейман):

«Ҳақиқат — Олий неъмат. Бу неъматдан ул киши

баҳрамандким, савоб унга бўлгай,

ким агар ҳақ йўлида савоб (ишдан) қолмаса,

савоб ишдан қолмаса, савоб ишдан қолмаса».¹

«Авесто» даги талқинлар инсоннинг реал ҳаёти билан боғлиқ эканлиги диққатга сазовор. Ундаги эзгулик руҳи — яратувчилик, ижодкорлик қуввати, ёвузлик эса бузиш ва бузгунчилик кучи тарзида намоён бўлади.

Аҳура-Мазда қиёфасидаги бу эзгулик — ҳаёт рамзи, ерни инсон, ҳайвонот ва наботот билан бойитади, инсон уларни

¹ Авесто. Аша алқови. М.Исҳоқов таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 5-6-сонлар.

«Хуастуанифт» ёки монавийларнинг тавбаномаси қадимги туркий тилда битилган бўлиб, ҳажман анча кичик бўлса-да, кўп жиҳатлари билан «Авесто»га ўхшаши. Унда Хўрмузд ва Шимну орасидаги кураш акс этади. Хўрмузд (бош маъбуд) бошчилигидаги беш маъбуд — енгил шабада, шамол, нур, сув ва олов тангрилари — эзгулик, Шимну бошлиқ беш иблис эса ёвузлик тимсолларидир. Эзгулик руҳий оламда, ёвузлик моддий оламда мавжуд бўлади. Шунга кўра, монавийлик эътиқодига иқтидо қилувчилар тўрт тамғани ўз қалбига муҳрлашлари керак. Булар: севги — Азруа маъбуднинг тамғаси; имон, ишонч — кун ва ой маъбудининг тамғаси; кўрқув — беш маъбуднинг тамғаси; донишмандлик — бурханларнинг (илоҳий битикларнинг) тамғаси. Бундан ташқари, улар зоҳидона ҳаёт кечиришлари, май ичмасликлари, эт-гўшт емасликлари, мева ва егулик берадиган ўсимликларни синдирмасликлари, юлмасликлари шарт; ҳалол, покиза, бировнинг ҳақини емасдан, юксак ахлоқ эгаси бўлиб яшашлари, ўз қалбидаги илоҳийликка йўналган нурни ўткинчи, моддий хоҳиш-истаклар исканжасидан озод қилиб умр кечиришлари лозим. Монавийликда «Авесто»дагидек инсондан ҳайвонларга, набототга ахлоқий муносабат — шафқат ва эъзоз талаб қилинади, барча жонзотлар олдида одам зотининг алоҳида масъулияти борлиги таъкидланади.

«Хуастуанифт»да ўлим энг улкан ёвузлик сифатида талқин этилади; ҳар бир жонзотга ҳаёт бағишлаш (ўлимдан қутқариш, ўлдиришдан бош тортиш) энг олий эзгулик ҳисобланади. Шу жиҳатдан «Хуастуанифт»даги инсонпарварлик, шафқлик «Қуръон»даги баъзи оятларга ҳамоҳанг ифода топади. Чунончи, «Хуастуанифт»нинг биринчи бўлимида шундай дейилади:

*Кимдир бировни тирилтирса, худони тирилтирган бўлади,
Кимдир бировни ўлдирса, худони ўлдирган бўлади.¹*

Мана бу эса «Қуръон»даги «Моида» сурасининг 32-оятида нозил қилинган калималар:

¹ *Хуастуанифт*. Н. Раҳмонов таржимаси. «Шарқ юлдузи» журнали, 2001, учинчи фасл, 115-б.

«... кимки бирор инсонни ўлдирмаган ва ерда бузғунчилик қилиб юрмаган одамни ўлдирса, демак, гўё барча одамларни ўлдирибди ва кимки унга ҳаёт ато этса (яъни ўлдиришдан бош тортса), демак, гўё барча одамларга ҳаёт берибди».

Шу билан бирга «Хуастуанифт» шаклий ва услубий жиҳатлари билан «Авесто»дан жиддий фарқ қилади, «Миср маййитлар китоби»га жуда яқин; унинг «Тавбаном» деб аталиши ҳам шуни билдириб туради: ҳар бир бўлим-сура (ҳаммаси ўн беш бўлимдан иборат) инсоннинг ўз ахлоқсиз хатти-ҳаракатлари, гуноҳлари учун бош маъбуд Хўрмуздга илтижо-ибодатидан иборат.

«Миср маййитлар китоби»дагидек, унда ҳам ҳар бир илтижо-бўлимда тавба қилаётган кимсанинг ўзи томонидан ахлоқсиз қилмишлари ва гуноҳлари санаб ўтилгач, «Гуноҳларимизни кечиргин!» деган хитоб билан тугайди.

Айтилганлардан қисқача хулоса шуки, «Хуастуанифт» қадимги туркий тилда яратилган дастлабки эътиқодий-ахлоқий ёдгорлик сифатида алоҳида аҳамиятга, кенг миқёсли ўрганишга, тадқиқ ва таҳлилга лойиқ аждодларимиз маънавий меросидир.

3. Ҳинди-Хитой минтақасидаги ахлоқий таълимотлар

Қадимги Шарқ ахлоқшунослигида Қадимги Ҳиндистон ахлоқий тафаккури алоҳида ўринга эга. У тарихан ведачилик, йўга, жайнчилик, буддҳачилик, «Бхагавадгита» ва «Ар-тхашастра» ҳамда локоята оқимларидан ташкил топган.

Ведачилик. Ведачилик ахлоқшунослиги қадимги ҳинд жамиятини тўрт табақа — варнага бўлади: браҳманлар (коҳинлар), кшатрийлар (ҳарбийлар), вайшчилар (деҳқонлар, косиблар), шчудралар (қуллар). Машҳур «Ману қонунлари» да ёзилишича, браҳманинг машғулоти — таълим бериш, Ведани ўрганиш, қурбонлик қилиш, садақа улашиш ва туҳфалар олиш; кшатрийлар фуқароларни қўриқлайдилар; вайшчилар чорва, тижорат, судхўрлик ва деҳқончилик билан шуғулланадилар; шчудралар эса ана шу уч ижтимоий гуруҳга хизмат қилади. Хотин, ўғил ва қул — учаласи хусусий мулк

эгаси ҳисобланмайди, улар кимники бўлса, ўшанинг қўлга киритган мулки. «Ману қонунлари»да ният масаласига катта эътибор берилади: «Кимнинг нияти қандай бўлса, ўшандай бўлиб ҳаётдан кетади».¹ Ведачилик ахлоқига кўра, браҳманлар туғма ахлоқий юксак одамлар, шчудралар эса туғма тубан ахлоқ эгалари ҳисобланади. Ахлоқий идеал эса зоҳид, сайёҳ, истаклардан холи, юксак қаноат эгаси бўлган ҳеч вақосиз мокшалардир.

Лекин кейинги оқимларда, йўга, жайнчилик, айниқса, буддҳачилик ахлоқшунослигида, ахлоқий фазилатлар эгаси бўлиш инсоннинг зоти, ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг шахсий камолоти билан боғлиқ, деган фикр илгари сурилади.

Буддҳачилик. Буддҳа таълимотига кўра, дунё изтиробга тўла ва энг муҳим муаммо ана шу изтироблардан қутулишнинг йўлини топиш. Нақл қилишларича, ўз тенгдошлари билан айшу ишратда умр кечирган шахзода Сидҳарта Гаутама кунлардан бирида сайр қилиб юриб, касал чолни ва жаноза маросимини кўради. Ҳар бир кишини келажақда касаллик, қарилик ва ўлим кутишини эшитиб, ларзага тушади, одамлардан қочиб, таркидунё қилади ва тўрт эзгу ҳақиқатни англаб етади ҳамда уни одамларга етказди. Унинг қисқача баёни шундай:

1. Бу дунёдаги ҳаёт изтиробларга тўла.
2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор.
3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин.
4. Изтиробларга барҳам беришга олиб борадиган йўллар мавжуд.

Буддҳанинг тўртинчи ҳақиқати, айниқса, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳим. У Буддҳа ўтган ва ҳамманинг ўтиши мумкин бўлган нирванага (эҳтирос, нафрат, пушаймон аста-секинлик билан сўниб бўлгандан кейинги ҳолатга) етишиш йўлидир. У саккиз фазилатга эришувдан иборат: 1) тўғри қарашлар; 2) тўғри журъат; 3) тўғри хатти-ҳаракат; 4) тўғри нутқ; 5) тўғри ҳаёт тарзи; 6) тўғри жаҳд-жадал; 7) фикрни тўғри йўналтириш; 8) диққатни тўғри қаратмоқ. Шундай қилиб, саккиз йўл бир-бирини тақозо

¹ Законы Ману. М., 1960. С. 93-94.

этувчи уч омил — билиш, хатти-ҳаракат ва диққатнинг бирлигидан иборат. Билим ва ахлоқ бу ўринда яхлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билимсизликдан) келиб чиқади, шу сабабдан билимни фазилат ёрдамисиз такомиллаштириш мумкин эмас. Бу ахлоқий комилликка етишишнинг тугалланган концепцияси. «Киши сочларининг фатиласи, сулоласи ёки зоти туфайли браҳман бўлмайди. Кимдаки ҳақиқат ва дхамма бўлса, ўша бахтли ва ўша браҳман», дейилади буддҳачилик ахлоқий қоидалари жамланган китобда.¹ Шундай қилиб, буддҳачилик томонидан ведалар обрўси, браҳманларнинг истисноли ҳолати инкор этилади, жамиятни варналарга бўлиш қораланади. Шубҳасиз, бу ахлоқий тараққиёт кўринишларидан бири эди.

Буддҳачилик ахлоқшунослиги нафақат Ҳиндистонда, балки Қадимги Хитойда ҳам ўзига хос мавқе эгаллади. Лекин у ерда яна икки ахлоқшунослик йўналиши катта аҳамиятга ва қамровга эга эди. Улардан бири даочилик.

Даочилик. Даочилик таълимотининг асосчиси Лао-цзи (милоддан аввалги VI—V асрлар), йирик намояндаси Чжуан-цзи (милоддан аввалги 369—286 йиллар) ҳисобланади. Лао-цзига нисбат бериладиган «Дао дэ цзин» китобида даочиликдаги асосий йўналишларнинг моҳияти акс этган. «Дао — ҳамма нарсадан устун», «илдиз», «Ер ва Осмоннинг онаси», «дунёнинг илк асоси», «ци» эса моддий асос, дао «дэ»ни — фазилатни ундан яратади. Шунингдек, «дао» йўл маъносини ҳам англатади. «Дао дэ цзин»ни «фазилат йўли» деб ҳам аташ мумкин.

Инсон мавжуд олам каби дао қонунлари асосида вужудга келган, у табиатнинг бир қисми, унинг вазифаси фазилат (дэ) йўлидан бориш. Ҳар қандай сунъий аралашув, табиатнинг мувофиқлик тартибини ўзгартиришга интилиш — одамлар учун ҳалокатли, барча ёвузликларнинг, сон-саноқсиз бахтсизликларнинг манбаи табиат жорий этган қонунлардан чекинишдадир. Шу сабабли Лао-цзи наздида фаолият — даога қарши қаратилган ва халққа зарар келтиради, унинг асосий ахлоқий тамойили «увэй» — фаолиятсизлик; донишманд кишининг «дао»си, бу — курашсиз фаолият. Лекин бу кураш-

¹ Дхаммапада. М., Наука, 1960. С. 129.

сиз фаолият аслида табиатга қарши бўлмаган фаол хатти-ҳаракат, фақат даога хос, табиат қонунларига мос фаолият.

Айни пайтда, Лао-цзининг фикрича, донишманд билимини ошира бориб, уни одамларга тарқатмайди, фақат халқнинг фаровонлиги учун ишлатади; чунки халқнинг билими кучли бўлса, уни бошқариб бўлмайди. Унинг емагини тотли, кийимини чиройли, уй-жойини тинч, ҳаётини қувончли қилиш керак, холос. Ана ўшанда, яъни илм-фан тараққий этмаса, цивилизация кириб келмаса, бир давлат қўшни давлатга кўз олайтирмайди, уруш бўлмайди. Хуллас, донишманд ибтидоий даврларни идеаллаштиради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, даочилик ахлоқшунослигидаги асосий мақсад — одамларнинг табиат кўрсатган йўлдан боришига эришиш; тамойили — фаолиятсизлик; халқнинг бахти — унинг уруғчилик, қабилачилик муносабатларидаги тенглик ва соддаликка қайтишида; донишмандларнинг бахти эса мўътадиллик, хотиржамлик, табиатга яқинликдадир.

Конфуцийчилик. Даочиликнинг асосий рақиби ҳисобланмиш конфуцийчилик эса қора халқдан нодонлиги учун жирканади, уни ахлоқий ҳаётга номуносиб деб билади. Зеро, конфуцийчиликнинг ахлоқий идеали — цзюн-цзи, ҳимматли жўмард. Унинг юксак фазилатлари — фидойилик, софдиллик, садоқат, адолат. У муомала бобида мулойим, юксак мартабалиларга ҳурмат билан мурожаат қилади, халққа нисбатан эса ҳимматли, адолатли муносабатда бўлади.

Конфуций таълимотида асосий ахлоқий қонун, асосий ахлоқий тушунча — жэнь (инсонийлик). «Лунь юй» («Ҳикматлар») китобида шундай дейилади: «Кимки чин дилдан инсонни севишга интилса, у ёвузлик қилмайди». «Ўзингга эп кўрмаган нарсани ўзгага муносиб кўрма, шунда давлатда ҳам, оилада ҳам ўзингга нисбатан ёвлик ҳис қилмайсан».¹ Демак, жэнь — ҳам жамият, ҳам оила аъзолари орасидаги муносабатларни белгилайдиган ахлоқий тамойил. У билан «сяо» — ота-онани, катталарни ҳурмат қилиш, «ли» — урф-одат, маросимларни эъзозлаш тушунчалари мустаҳкам боғлиқ. Айни пайтда «ли» тушунчасининг маъноси анча кенг, у давлатга бўлган муносабатни ҳам ўз ичига олади. Хоқон (император)

¹ *Конфуций*. Панд-ўғитлар. С.Аҳмад таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1997, 5-6-сонлар.

Осмон ўғли, у Осмон остидагиларнинг барчасига ота. Осмон остидаги тартиб-қоида эса қуйидагича: «Подшо — подшо, ота—ота, мулозим—мулозим, ўғил—ўғил бўлиши керак».¹

Фазилат эгаси бўлишнинг конфуцийчиликда икки хил йўли аниқ кўзга ташланади: халқ учун — урф-одатларга сўзсиз, ўйлаб ўтирмасдан бўйсунуш; ҳимматли жўмард учун эса ўзини ахлоқий жиҳатдан такомиллаштира бориш ва ахлоқий бурчни онгли равишда бажариш.

Конфуцийликнинг ҳимматли жўмард тарбияси тизимидаги ҳикматлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас: «Устоз дебди: Ю, сен олти иллатнинг олти босқичини биласанми?» Цзин-лу: «Йўқ» деб жавоб берибди. Устоз дебди: «Ундай бўлса, ўтир, айтиб бераман. Инсонларварликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — бефаросатликка олиб келади, донишмандликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бунда инсон ўз умрини майда ишларга сарфлайди, ҳақиқатгўйликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — ўзига зарар етказишга олиб келади, тўғрилиқни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — кўполликка олиб келади, мардликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу — исёнкорликка олиб келади, қатъийликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу — бошбошдоқликка олиб келади».²

Конфуций қарашларини унинг издошлари Мэн-цзи, Сюнь-цзилар давом эттирдилар. Бу таълимот Хань давридан (милоддан аввалги II асрдан милоднинг II асри) бошлаб, то XX асрнинг бошларигача Хитой давлати мафкурасига асос бўлиб хизмат қилиб келди. Бундан ташқари, конфуцийчиликка қарши турган Мо-цзи, Хан Фей-цзи, Ван Чун сингари ахлоқшуносларнинг қарашлари ҳам Хитой ахлоқий тафаккури тарихида ўз ўрнига эга.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқлар шунчаки тарих бўлиб қолмади. Уларни ўзлаштириш натижасида Шарқ билан яқин алоқа қилиш учун жуғрофий қулайликларга эга бўлан Қадимги Юнонистоннинг полисларида (шаҳар-давлатларида) ахлоқшунослик янги босқичга кўтарилди. Кейинчалик Қадимги Шарқда илгари сурилган ғоялар,

¹ Ўша манба.

² Ўша манба.

қўлланган тушунчалар, назарий-амалий тажриба билвосита бутун Оврўпа учун ҳам аҳамият касб этди. Чунончи, машҳур афсонавий донишманд Пифагор мисрлик ва эронлик алломалардан таълим олди. У зардуштийлик дини ҳақида фикр юритар экан, Аҳура-Маздани қалби ҳақиқатдан, вужуди нурдан иборат, деб таърифлайди. Шунингдек, Сукрот, Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон алломалари ҳам Қадимги Шарқдаги фалсафий-ахлоқий таълимотлардан кенг фойдаланганлар. Масалан, руҳнинг кўчиб ўтиши борасидаги Афлотун назариясининг фалсафий ва ахлоқий асослари Қадимги Ҳиндистон фалсафасига бориб тақалади.

4. Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги

Қадимги Юнонистон. Қадимги Юнон ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, асосан, тўрт буюк файласуфнинг номини тилга олиш одат бўлиб қолган: Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур. Лекин, аслида, улардан бошқа алломалар ҳам Қадимги Юнонистонда ахлоқшунослик борасида анча-мунча ишлар қилганлар. Чунончи, Демокрит, Пифагор, Гиппий, Горгий сингари софистлар (донишмандлар) оқимиға мансуб файласуфларнинг қарашлари диққатга сазовор. Мисол тариқасида Сукротнинг кичик замондоши **Демокрит** (юнонча Демокритос, тахминан милоддан аввалги 450—370 йиллар) қарашларини олиб кўрайлик. У донишмандликни энг юксак фазилат, ақлни эса ахлоқий хатти-ҳаракатнинг мезони деб билади ва донишмандни ахлоқли, нодонни ахлоқсиз одам сифатида таърифлайди. Демокритнинг фикрига кўра, инсон учун ҳаётдаги биринчи устоз эҳтиёж ва тажрибадир. Айнан шулар инсонни фойдали ва зарарли нарсаларни фарқлаш даражасига олиб келади.

Демокрит Қадимги Юнон файласуфлари ичида биринчилардан бўлиб инсоннинг ички дунёсига мурожаат қилади. У ниятни (хатти-ҳаракат сабабини) ҳаракатдан ажратади. Айни пайтда номусли ва номуссиз одамни нафақат қилмиши, балки нияти орқали ҳам билиб олса бўлади, деган фикрни илгари суради мутафаккир. Демокрит ҳаё ва ишончни инсонни қинғир ишлардан қайтариб турувчи куч тарзида таърифлайди. Фақат руҳан заиф ва гумроҳ одамларгина ўз муваффа-

қиятсизликларини маъбудлар, тақдир ва тасодифдан кўра-
дилар. Нодон ва ёмон одам лаззат, бахт ҳамда ҳаётнинг мақ-
сади ҳақида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун ўзини бахт-
сизликка мубтало қилади.

Энди **Сукрот** (юнонча Сократос, милoddан аввалги 470—
399 йиллар) қарашларига келсак, у, Конфуцийга ўхшаб,
ахлоқ билан ҳуқуқни бўлинмас яхлитликда олиб қарайди:
нимаики қонуний бўлса, ўша адолатдандир. Иккала мута-
факкир ҳам ҳукмронликнинг яхши ёки ёмон деб баҳолани-
шини фуқаролар тарбияси билан боғлайди, жасорат ва бета-
ма хизмат намуналарини ўз давлатлари ўтмишидан топади.

Сукротнинг фикрича, полис билан фуқаро ўз ҳуқуқлари
жиҳатидан тенг эмас: улар ота билан ўғилга ўхшайди. Ахлоқ-
нинг асосий моҳияти — ўзгармас ва абадий асл фазилат бўлмиш
донишмандлик. У ахлоқий хатти-ҳаракат мезони ҳисобланган
илоҳий ёзмашга мос келадиган бeнуқсон фаолиятдир. Ахлоқ-
нинг манбаи эса инсондан ташқарида, илоҳийдир. Сукрот руҳни
(жон, қалб, нафси), вужуддан фарқли равишда, ўлмас деб
ҳисоблайди, лекин ўз қарашларини ривожлантирмайди. Унинг
фикрича, бу борадаги ортиқча қизиқувчанлик зарарли. Чун-
ки маъбудларга ўзлари одамларга очишни истамаган нарса-
ларнинг тадқиқ этилиши ёқмайди.

Сукротдан фарқли ўларoқ, **Афлотун** (юнонча Платон,
милoddан аввалги 427—347 йиллар) ахлоқшунослиги учун,
аксинча, ғоялар ва руҳ ҳақидаги таълимотлар асос бўлиб
хизмат қилади. Афлотуннинг ғоялар таълимотига кўра, бизга
кўриниб турган, биз ҳаракат қилаётган дунё бор-йўғи со-
ялар ўйини, ҳақиқий дунёни кўриш учун эса инсон ақли
оғиз. Инсон ғор деворига кишанбанд қилиб қўйилган тут-
қунга ўхшайди, у фақат ҳақиқий борлиқнинг ноаниқ сояла-
рини кузатади, ҳақиқий борлиқ эса соялар орқасида, кўрин-
майди. Уни инсон кўрмайди, бироқ ўша асл борлиқни кўра
оладиган мангу ўлмас руҳ мавжуд. У ғоялар дунёсига дахл-
дор, лекин унинг фақат ақлий қисмигина ана шу дунёга
қаратилган, эҳтирос ва ҳирсли қисми эса доимо гуноҳкор
ерга томон тортади. Афлотун руҳнинг бу икки хиллик жиҳа-
тини аравакаш (ақл) билан кўпирган отлар (эҳтирос ва ҳирс)
орасидаги кураш сифатида талқин этади. Отлар баланд кел-
ганда руҳ (қалб, жон) ғоялар дунёси юксаклигидан вужудга

йиқилади ва инсон туғилади. Инсоннинг туғилиши, натижада, руҳнинг гуноҳга ботиши баробарида воқе бўлади. Барча билимлар хотира натижасидир: руҳ ғоялар дунёсидан билганларининг баъзиларини эслайди ва вужуддаги ҳаётида бирор-бир диққатга сазовор янгиликни ўзига касб этмайди. Шундай қилиб, Афлотуннинг фикрича, ахлоқ илоҳий асосга эга ва ахлоқий фазилат инсонга азалдан берилган.

Афлотун донишмандликни олий фазилат, руҳдаги ақлий қисмнинг намоён бўлиши деб билади ва давлатни бошқаришга лойиқ ягона тоифа сифатида донишманд-файласуфларни тан олади. Ёвқурлик — кўриқчиларга, давлатни ҳимоя қилувчи аскарларга хос. Руҳнинг ҳирсли қисми билан боғлиқ бўлган мўътадиллик ҳунарманд-косиблар, деҳқонларга, яъни халққа хос. Улар аввалги табақага бўйсунитиш шарт. Улардан сўнг қуллар туради. Қуллар ахлоқдан ташқарида, ҳар қандай фазилатдан йироқ, зотан уларнинг руҳга эгаллиги гумон. Бундан ташқари, Афлотуннинг фикрига кўра, адолат — шахсий фазилат эмас, давлатга хос фазилат. Шу сабабдан у табиатига кўра учга бўлинган табақаларнинг ҳар бири фақат ўз юмуши билан шуғулланган давлатнигина тан олади. Шунингдек, тижорат фуқароларни йўлдан оздирадиган соҳа бўлгани учун, у билан адолатли давлатда хорижликлар шуғулланиши керак.

Афлотун ахлоқшунослигининг муҳим хусусияти шундаки, унда ахлоқнинг асоси, ахлоқий намуна сифатида илоҳийлик олинади. Файласуфнинг фикрича, кимда-ким Худо-нинг марҳаматига эришмоқчи экан, унга иқтидо қилмоғи, ундан намуна олмоғи керак; Худо барча нарсалар учун мезон; фақат Худога ишонувчи ва тақлид қилувчи кишигина донишманд бўлиши мумкин. Хуллас, Афлотуннинг ахлоқшунослиги қатъий диний табиатга эга. Айни пайтда у кўп жиҳатдан ведачилик ахлоқшунослигидаги ғояларни ўз ичига олади ва уларни ривожлантиради.

Афлотундан сўнг икки Қадимги Юнон алломаси — Арасту ва Эпикурнинг ахлоқ назариялари диққатга сазовор. Афлотуннинг шогирди **Арасту** (юнонча Аристотелос, милоддан аввалги 384—322 йиллар) биринчи бўлиб ахлоқшуносликни руҳшунослик билан сиёсатшунослик оралигидаги алоҳида фалсафий фан сифатида тақдим этди ва унга (кейинчалик Оврўпада қабул қилинган) «Этика» деган ном берди.

Арастуниг ахлоқий қарашлари, асосан ўғлига бағишланган «Никомахнинг ахлоқ китоби» ва «Эвдемнинг ахлоқ китоби» ҳамда «Катта ахлоқ китоби» рисоаларида ўз аксини топган. Арасту Қадимги Юнон мутафаккирлари ичида биринчи бўлиб ихтиёр эркинлигини ахлоқнинг асоси сифатида олиб қарайди ва ахлоқий фазилатни, Афлотунга қарама-қарши ўлароқ, руҳнинг туғма хусусияти эмаслигини, балки касб этиладиган (ҳосил қилинадиган) сифат эканини айтиди. У барча фазилатларни иккига бўлади: биринчиси, руҳнинг донишмандлик, тажрибакорлик, топқирлик сингари маънавий соҳа билан боғлиқ ақлий қисмига оид фазилатлар ва, иккинчиси; руҳнинг интилувчан (ихтиёрий) қисми — соф ахлоқ билан боғлиқ фазилатлар. Унинг фикрича, асосий фазилат адолатдир. Фазилат маълум маънода ўрталикдир, зеро, у доимо ўрталикка интилади. Масалан, мардлик телбавор жасорат билан кўрқоқлик орасидаги ўрталик ва ҳоказо. Шунингдек, мутафаккир ниятга катта аҳамият беради ва уни ҳаракатнинг тамойили, бошланиши деб атайди. Лекин у пировард мақсад эмас, ниятнинг тамойили эса интилиш ва ақл, шу сабабли ният ақлдан, эс-хушдан ва одобдан ташқарида бўлмайди.

Арасту, Афлотундан фарқли ўлароқ, вужуд ва руҳ яхлитлиги нуқтаи назарини илгари суради; инсон камолотга, олий эзгулик ва эркинликка билиш фаолияти, воқеликка фаол муносабати орқали, хирсу эҳтирослар устидан ҳукмронлик қила олиши туфайли эришади, деган фикрни айтади. Демак, инсонда ихтиёр эркинлиги бор, зеро, у эзгулик ёки ёвузликни, фазилат ёки иллатни танлашда бир хил ҳукмронлик мавқеига эга.

Мақсад билан воситани Арасту яхлитликда кўради; мақсад воситани белгилайди, шу сабабли мақсаднинг ахлоқий табиати фақат ахлоқий воситаларнигина тан олади ва, айти пайтда, ахлоқсиз мақсад ахлоқсиз воситаларни талаб қилади.

Арасту ақл-идрок фаолиятини ҳаёт ва фаолиятнинг олий шакли, ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайдиган қадрият деб ҳисоблайди. Олий ақл доирасида субъект ва объект, фикр ва фикрнинг предмети — нарса-ҳодисаси бир-бирига мос, яъни Олий ақл (Худо) тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир. Гарчанд инсон ҳеч қачон илоҳий ҳаёт даражасига етиша олмасан.

да, лекин унга идеал сифатида имкон борича интилиши керак; инсон эришган комиллик доимо нисбий бўлади.

Шундай қилиб, Арастунинг фикрича, ахлоқли инсон ақлий фазилатлар билан йўғрилган кишидир; ақлни инсон эмас, инсонни ақл белгилайди. Аёл зоти эса паст даражали, заиф, кўз ёшига эрк берадиган, ўзини тутолмайдиган инсон, уларда эҳтирос ақл-идрокдан юксак туради, иллатларга эркакларга нисбатан кўпроқ мойил бўладилар, шунинг учун ҳам донишмандлик уларга хос эмас; хотиннинг эрга бўйсунishi адолат тамойилини бузмайди. Санъат, сиёсат ва илм-фан озод кишилар учун. Кул, умуман, ахлоқдан ташқаридаги мавжудот.

Кулларни паст табақали кишилар, ҳатто жонли нарсалар қаторига киритиш Арастунинг инсонни моҳиятан ижтимоий-сиёсий мавжудот сифатида тушунишидан келиб чиқади. Унинг учун жамиятдан, қабила, жамоа, давлатдан ташқаридаги одам — ё Худо, ёки ҳайвон. Шу боис ёт қабиладан келган, полис фуқаролиги ҳуқуқига эга бўлмаган куллар одам ҳисобланмайди. Кул фақат озодликка эришгандагина инсонга айланади.

Арасту, юқорида келтирганимиздек, илмни (ақлни) ахлоқдан (виждондан) юксак қўяди ва бу билан мушоҳадакор ҳаётни — назарияга, ижодга бағишланган ҳаётни ахлоқий идеал тарзида талқин этади. Шунга кўра, буюк мутафаккир антик дунё фуқаросининг анъанавий фазилатлари бўлмиш донишмандлик, мардлик, одиллик, дўстликни юксак қадрлайди. Бироқ унинг инсонга муҳаббати, инсонпарварлиги бизнинг ҳозирги, барча бандалар Худонинг олдида барабар, деган тушунчамиздан фарқ қилади. Юқорида кўрганимиздек, унинг наздида одамлар тенг эмас, тенглик тушунчаси Арастуга ёт. У фақат одамлар ўртасидаги дўстлик ва хайрихоҳликни тан олади, холос.

Эпикур (юнонча Эпикурос, милoddан аввалги 341—270 йиллар) эса ўз қарашларида фалсафанинг амалий мақсадини, ахлоқий мазмунини таъкидлайди. Инсоннинг бирор-бир изтиробига даво тополмайдиган файласуфнинг сўzlари маъносиздир, бадандан касалликни қува олмайдиган табобатдан ҳеч қандай фойда бўлмагани каби руҳни (қалбни) даволай олмайдиган фалсафадан ҳам фойда йўқ, деган фикрни билдиради.

Эпикур инсонда танлов ихтиёри борлигини қайд этади. У ҳам Демокрит каби эзгулик ҳақидаги таълимотни лаззат ва изтироб муаммосидан бошлайди. Унинг учун энг муҳими руҳий хотиржамлик. Дўстларидан бирига ёзган хатида заррин тўшагу тўкин дастурхонинг бўлиб, беҳаловат яшагандан кўра, похол тўшакда хотиржам ётганинг афзал, дейди. Фазилатлар орасида Эпикур адолат билан донишмандликка алоҳида эътибор билан қарайди. Адолат тушунчасида мутлақлик ва нисбийлик ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтади; умуман, адолат ҳамма учун бир хил, чунки у одамлараро муносабатлардаги фойдали ҳодиса; лекин муайян мамлакатларнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда адолат барча учун бир хилда бўлолмай қолади. Фазилатларнинг моҳияти инсонни лаззатга олиб боришдан, хотиржамликка ҳамда руҳнинг фаолиятли ҳолатига хизмат қилишдан иборатдир. Бахт эса ахлоқий ва жисмоний соғломликдан юзага келади.

Ўлим қаршисидаги қўрқув борасида гапириб, Эпикур унинг манбаини руҳнинг ўлмаслиги ва изтиробларнинг абдийлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларда деб ҳисоблайди. Зеро, руҳ ҳам вужуд сингари атомлардан иборат. Табиатдаги ҳамма нарса атомлар бирикувидан ҳосил бўлган, уларнинг парчаланиши билан руҳ ҳам парчаланаяди. Ўлим хавфининг асоссиз эканини исботлаш учун у шундай дейди: «Ўвузликнинг энг даҳшатлиси бўлмиш ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз ҳали мавжуд эканмиз, ўлим келмайди, ўлим келганда эса биз мавжуд бўлмаймиз. Шундай қилиб, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ, чунки бирлари учун у мавжуд эмас, бошқаларининг эса ўзлари мавжуд эмас».¹

Эпикур изтиробдан қочишни эмас, уни енгиш кераклигини таъкидлайди. Бунинг учун ахлоқий қатъият, фикр ёрқинлиги, фикр қудрати изтиробга қарши қўйилиши керак. Унинг ахлоқий идеали — ердаги ҳаётга нафрат билан қарамайдиган, аксинча, табиат билан ҳамнафас бўлиб, яъни табиат белгилаб берган ҳаётий мақсадга мувофиқ яшайдиган донишманд, файласуф. Айнан табиатга мувофиқликда, турли бидъат ва алдамчи фикрлардан қутулиб, ўз эҳтиёжлари-

¹ Эпикур. Письмо к Менекею // Лукреций. О природе вещей. М., ИХЛ, 1983. С. 516.

ни табиий зарурат билан мослаштирган ҳолдагина донишманд тафаккур ва ички эркинлик борасида олий даражадаги лаззатга эришади. Донишманд ўз кучи меъёрини билади ва ундан оқилона фойдаланади. У бахтни манбаи фақат маънавий эзгуликда, дўстлик билан билимда бўлган нисбатан мустаҳкам ва узоқ муддатли лаззат тарзида тушунади. Эпикур одамларнинг муносабатларида ҳаммасидан аввал тенглик ва ҳамфикрлиликка асосланган дўстликни қадрлайди. Фалсафа билан шуғулланиш ҳам худди дўстлик сингари руҳан хотиржамликка етишишга олиб келади.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқларни юксак назарий даражага кўтарган Қадимги Юнон ахлоқшунослиги жаҳоншумул аҳамият касб этди. Юнонлик мутафаккирлар илк бор инсон шахсини, инсон хатти-ҳаракатига асосланган ниятни тадқиқ этишга ва ахлоқий қилмиш муаммоларини тушунтиришга уриндилар.

Қадимги Румо. Қадимги Юнон ахлоқшунослари илмий анъаналарини Цицерон, Лукреций Кар, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, Секст Эмпирик сингари Қадимги Румо мутафаккирлари давом эттирдилар.

Тит Лукреций Кар (лотинча Титус Лукрециус Карус, милоддан аввалги 99—44 йиллар) Эпикур ахлоқий таълимотининг изчил ҳимоячиси сифатида машҳур. У «Нарсаларнинг табиати ҳақида» деган достонида руҳ ва вужуднинг ажралмас алоқасини таъкидлайди, руҳнинг ўлиши тўғрисида фикр юритади, инсоннинг ўлим кўрқувидан халос бўлишида ахлоқий маъно борлигини айтиб ўтади. Ўлим кўрқувидан ва маъбудлар олдидаги кўрқувдан халос бўлган киши бахтли яшаши мумкин, ақл-идрок ва ҳис-туйғулар шарофати билан нарсалар ҳақида у ҳақиқий тасаввурга эришади.

Луций Анней Сенека (Луциус Аннеус Сенека, милоддан аввалги 5 — милодий 65-йиллар) ҳам ёзувчи, ҳам ахлоқшунос-файласуф. Унинг «Ғазаб ҳақида», «Шафқат ҳақида», «Бахтли ҳаёт ҳақида» сингари ахлоқшуносликка доир рисоалари кўпчиликка маълум. Айниқса, «Луциллийга ахлоқий мактублар» асари машҳур.

Сенеканинг фикрига кўра, дунё моддий, бироқ унда қандайдир жонли ибтидо ҳукмрон: уни ақл-идрок деймизми, табиат, башорат ёки тақдир деймизми — аҳамияти йўқ, муҳими шуки, унинг ёзиғи албатта амалга ошади. Файласуф

фазилатларнинг маъносини тақдирдан розиликда, унинг зар-
миларига инсоний қадр-қимматни йўқотмай, мардона ва чи-
дам билан дош беришда кўради. У ўлимни совуқ, тунд, ле-
кин озодликнинг кафолати сифатида талқин этади. Озод-
ликни ўз-ўзини ўлдиришда кўриш, шубҳасиз, у яшаган давр-
нинг ғоятда фожиалилиги билан боғлиқ.

Сенека қул билан озод кишининг маънавий тенглигини
таъкидлайди: «Улар қулларми? Йўқ, одамлар. Улар қул-
ларми? Йўқ, улар уйингдаги қўшнилари. Улар қулларми? Йўқ,
сенинг итоаткор дўстларинг. Улар қулларми? Йўқ, улар се-
нинг қулликдаги биродарларинг, негаки, сен ҳам, улар ҳам
тақдирнинг қулларисиз».¹ Албатта, бу ўринда Сенека ижти-
моий-иқтисодий тенгликни эмас, балки қул билан қулдор-
нинг ахлоқий тенглигини назарда тутмоқда. Файласуфнинг
айтишича, руҳ озодлиги — шахс учун ўз-ўзини қадрлаш ва
гурур-ифтихор манбаи. Кимки ботиний озодликка эришган
экан, у тақдир кўргиликларига бўйсунмайди, қисмат зарба-
ларини мардона кутиб олишга тайёр туради.

Яна бир Қадимги Румо ахлоқшуноси озод қилинган қул
Эпиктетдир (Эпиктетос — юнонча сотиб олинган деган маъ-
нони англатади, 50—138 йиллар атрофида). Унинг ахлоқий қоида-
лари куйидагича: тақдир муқаррар; ақл-идрок ахлоқнинг яго-
на ва ишончли мезони; ташқи дунё маъбудлар иродасига қатъ-
иян боғлиқ, ички дунё инсоннинг ҳукми остида; ҳақиқий до-
нишманднинг эрки шундаки, у ўзига боғлиқ бўлган нарсалар-
ни ўзига боғлиқ бўлмаган нарсалар билан чалкаштириб юбор-
майди; ҳаётнинг мақсади ва маъноси шахсий ички эркинлик-
ни англаш ва уни қўлга киритишда; унга элтадиган йўл битта
— маъбудлар иродасига сўзсиз итоаткорлик, эҳтиёжда мўъта-
диллик, бепарволик, совуққон ақл билан иш кўриш.

Эпиктетнинг фикрига кўра, бахт, ҳақиқий саодат — фази-
латда, фазилат эса бутунлай инсоннинг ижодидир, зеро, уни
инсон шакллантиради. Файласуф, ўзинг ёқтирмайдиган шаро-
итни ўзгаларга раво кўрма, агар қул бўлишни истамасанг, ат-
рофингда қулликка йўл берма, деган фикрни илгари суради.

Шундай қилиб, Қадимги Румо ахлоқшунослари ҳам ин-
сон хатти-ҳаракатлари муаммосини ўртага ташлайдилар ва
инсоннинг оламдаги ўрни ҳамда ҳаётининг мақсадини бел-

¹ Сенека Л. Нравственные письма к Луциллию. М., 1977. С. 77.

гилашга интиладилар. Бундай интилиш, айни пайтда, бутун Қадимги дунё мумтоз ахлоқшуносларига хосдир. Улар оддий ахлоқ-одоб қоидалари, панд-ўғитлар ва ҳикматлардан тортиб, то ахлоқшунослик назарияси тизимигача яратдилар. Бу мерос ҳанузгача ўз таъсир кучини йўқотгани йўқ, ҳанузгача жаҳон ахлоқшунослиги кўп ҳолларда ўша тушунчалар ва тамойилларнинг ўзига янгича ёндашув асосида тараққий этиб келмоқда.

Шу ўринда яна бир, ҳозиргача етарли эътибор қилинмай келинаётган масалага ойдинлик киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Бу — Қадимги Юнон тафаккури билан Ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасининг, хусусан, ахлоқшунослигининг боғлиқлиги масаласи. Нима учун бизнинг аллома аждодларимиз Қадимги Шарқ, жумладан, Ҳинди-Хитой минтақаси мутафаккирлари изидан эмас, овруपालик юнонлар изидан бордилар, Сукрот ва Афлотунни ўргандилар, кўкларга кўтардилар, Арастуни эса энг улкан устоз — Биринчи муаллим деб атадилар?

Гап шундаки, мусулмончилиكنинг асоси тавҳидда — яккахудоликда. Аллоҳ ягона, унинг шериги йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Қадимги Юнон мутафаккирлари айнан ана шу тавҳид йўлини фалсафий асослаб бердилар. Биринчи бўлиб бу масалани улар орасида Сукрот ўртага ташлади. У ўлимга маҳкум этилганида, унга юнонлар худоларини ҳурмат қилмаганлиги, ёшларни бошқа йўлга (аслида тавҳид йўлига) буриб юбораётгани айб қилиб қўйилади. Сукротнинг ўлими олдидаги сўнгги гапи ҳам шуни тасдиқлаб туради, цикута ичгач: «Мен Унинг (уларнинг эмас! — А.Ш.) ёнига кетяпман!», дейди у. Шунингдек, Афлотуннинг ғоялар, оламий руҳ, эманация ҳақидаги фикрлари ҳам тўғридан-тўғри яккахудолик масаласига бориб тақалади. Лекин Сукрот ва Афлотун тавҳидни фалсафий-назарий нуқтаи назардан исботлашни ўз олдига вазифа қилиб қўймадилар, бунга уринмадилар. Бу ишни Арасту уддалади. У ўзининг машҳур «Метафизика» асарида Худонинг яккалитини, жисмсиз, ҳеч нарса томонидан ҳаракатга келмайдиган, аксинча, биринчи ҳаракатга келтирувчи куч эканини назарий исботлаб берди. Уни «Олий шакл» (форма) деб атади. Арасту талқинида Худо олам ва барча оламий жараёнларнинг мақсади ҳисобланади, у, юқорида келтирганимиздек, Олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирларидаги Қадимги Юнон тафаккурига, хусусан, ахлоқшунослигига бўлган улкан эътиборнинг, тақлиднинг асл сабаби ана шунда.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Платон. Фор ҳақида масал. «Соғлом авлод учун» журна-
ли, 1996, 1-сон.
2. Шер А. Абадиятга дахлдор қомус. «Соғлом авлод»
газетаси, 2001, 26 апрел.
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матнӣ. Т.,
«ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
4. Аристотель. Никомахова этика // Аристотель. Сочине-
ния в 4-х томах. М., Мысль, 1983.
5. Гусейнов А., Ирриц Г. Систематизация античной этики
// Краткая история этики. М., Мысль, 1987. С. 93-148.
6. Дао дэ цзин // Дао М. Харьков, «Эксмо-пресс» -
«Фолио», 2000. С. 9-34.
7. Иванов В. История этики Древнего мира. Л., Изд-во
ЛГУ, 1980. С. 24-129.
8. Индийская философия. Т.1. СПб., «Стикс», 1994. С. 177-
198, 287-290, 365-384, 451-454.
9. Хайдеггер М. Учения Платона об истине // Историко-
философский ежегодник. М., Наука, 1986. С. 255-275.

III БОБ

ЎРТА АСРЛАР МУТАФАККИРЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мумтоз ахлоқшунослиги

Ўрта асрларга келиб насронийлик Оврўпа халқларининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини черковга бўйсундирди, ҳамма соҳалар бўйича черков назорати ўрнатилди. Бу билан илм-фан ва санъат черков белгилаб берган чегаралар доирасидагина ривожланишга маҳкум этилган эди. Ислом динида эса, айниқса, тасаввуфнинг вужудга келиши туфайли, муайян маънода ҳурфикрлилик мавжуд бўлиб, илм-фан ва санъат тараққиётига кенг йўл очилди. Натижада Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослиги илгари суртан ғояларни ривожлантириш, у ўртага ташлаган муаммоларни ҳал этиш, ўша давр ва кейинги даврлар учун долзарб бўлган муҳим назарий ҳамда бадий-ахлоқий асарларни яратиш, асосан, мусулмон Шарқи алломаларининг зиммасига тушди. Улар ўзига хос мумтоз ахлоқшунослик анъаналарини яратдилар.

Бу давр ахлоқшунослиги ҳам турли хил ахлоқий-фалсафий оқимлардан ташкил топган. Лекин бундай оқимлар ёки йўналишларнинг ўзига хослиги шундаки, улар Қадимги дунё ахлоқшунослиги сингари нисбатан қатъий чегараларга эга эмас эди. Чунончи, Умар Хайём ўзини машшойийунлик йўналишига мансуб деб ҳисобласа-да, аслида унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари кўпроқ таносух ул-арвоҳ (руҳларнинг кўчиб ўтиши) оқимига тааллуқлидир. Ёки машшойийунлик оқимининг буюк вакиллари деб тан олинган Форобий ва Ибн Синонинг ахлоқий қарашларидаги баъзи жиҳатлар тасаввуфий ахлоқшуносликка тааллуқли экани кўзга ташланиб туради. Аммо, шунга қарамай, умуман фалсафий-ахлоқий оқимлар борасида гап кетганда, мусулмон Шарқида икки йўналиш алоҳида ўрин тутди. Булар — машшойийунлик ва тасаввуф ахлоқшунослиги.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқида машшоиййунлик ёки, бошқача қилиб айтганда, арастучилик оқимини буюк араб мутафаккири ал-Киндий бошлаб берди. Унинг асосчиси эса туркистонлик қомусий аллома **Абу Наср ал-Фаробий** (870—950) ҳисобланади.

Арасту изидан бориб, Фаробий ҳам фалсафани иккига — назарий ва амалийга бўлади ҳамда ахлоқшуносликни амалий фалсафа таркибига киритади. Ахлоқий муаммолар унинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шаҳри» сингари асарларида кўтарилган. Уларда инсон бахти энг асосий муаммо сифатида ўртага ташланади. «Бахт — ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зеро, у муайян комиллик ҳисобланади», — дейди Фаробий.¹ Айни пайтда аллома ўз қарашларида фазилатга ҳам жуда катта ўрин беради. Чунки, унинг фикрига кўра, кимда-ким фазилат нималигини билсагина, ҳақиқий бахтга эриша олади. Арастуға ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга — фазоили нутқия (ақл-идроққа асосланган фазилатлар) ва фазоили хулқия (хулқий фазилатлар)га ажратади ҳамда уларнинг ўрталик хусусиятга эга эканини таъкидлаб ўтади.

Фаробий ҳаёт ва мамот муаммосига ҳам батафсил тўхталади. Унинг фикрига кўра, фазилатли киши ўлим туфайли бахтни орттирувчи хатти-ҳаракатларни кўпроқ амалга ошириш имкониятларидан маҳрум бўлади. Шунинг учун унинг ўлимдан қўрқиши бошқаларникидан бутунлай ўзгача: у ўлим туфайли улкан бир ёвузлик қурбони бўлаётганидан эмас, балки яхшилиқни камроқ қилишга маҳкум эканидан чўчийди. Фазилатли одам ўлган ёки ўлдирилганда, у эришган бахтга ҳавас қилиш лозим, унга эмас, балки ундан ажралиб қолган ҳамшаҳарларининг ҳолига йиғлаш керак бўлади.

Буюк ватандошимизнинг фикр қилишича, инсонга уни гўзал аъмоллар қилиш учун йўналтирадиган одат маҳсули бўлмиш етук хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хатти-ҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан баҳоланади. Одобни эса мутафаккир бадавлатнинг давлатини безайдиган ва камбағалнинг камбағаллигини ўғирлайдиган ахлоқий ҳодиса сифатида таърифлайди.

¹ *Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, Наука, 1973. С. 3.*

Форобий, баъзилар ўта лаззатга берилиш, ейиш-ичиш ва аёлга ружу кўйиш туфайли жуда бўшашиб кетади, иродаси заифлашади, унда рисоладаги нафрат ҳисси йўқолади, дейди. Бутун кучини ўз нафсига сарфлайдиган кишида улуғворлик тубанликка хизмат қила бошлайди, яъни фикрлаш қобилияти ғазаб ва эҳтирос кучлари хизматида бўлади, бу кучларнинг ҳаракати эса ейиш-ичиш ҳамда шахвоний нафсни қондиришга бағишланади. Файласуф бундай кишиларни араб ва турк зодагонлари орасида кўпроқ учрашини айтади. Бундай кишилар шахвоний истаклари қутқуси билан аёллар олдида мақтанишни хуш кўрадилар, уларни тақинчоқ, безакларга кўмиб ташлайдилар, фойдали меҳнатдан четда тутадилар, улар нима деса шуни қиладилар. Натижада аёл уйнинг ҳақиқий ҳокими бўлиб олади, турли тантиқликларни одатга айлантиради.¹ Демак, Форобий оила бахтини эҳтиросларни йўлга сола олишда деб билади, аёл кишини безакларга кўмиб ташланган кўғирчоқ бўлишига қарши туради.

Ўрта асрлар ахлоқшунослигида райлик мутафаккир **Абу Бакр ар-Розий** (865—925) таълимоти ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Руҳий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» сингари китобларида акс этган.

Ар-Розий ахлоқшуносликни инсонда хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотиш йўллари ҳамда усуллари ҳақидаги фан деб билади; у кишини ақл билан иш кўришга, меъёрида лаззатланишга, ўз эҳтиросларини жилаб, лаҳзалик лаззатга умрини бахш этмасликка ўргатади. Хуллас, Ар-Розийнинг ахлоқий қарашлари, илмий тил билан айтганда, ҳедонизм (лаззатнинг устуворлигига) ва эвдеймонизмга (бахтнинг устуворлигига) асосланади. У руҳий табобатнинг энг муҳим вазифаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтиришдан иборат деб ҳисоблайди: лаззат — изтиробдан қутулиш. Лаззатнинг бир шартини фаровонликда, иккинчи шартини эса у, ҳамма нарсага ақл билан ёндашувда кўради.

Райлик мутафаккирнинг лаззат ҳақидаги таълимотига чуқурроқ назар ташланса, унинг Эпикур қарашларига

¹ Ўша манба, 162-163-б.

асосланганини илғаб олиш мумкин. Айни пайтда Ар-Розий Эпикурнинг тақлидчиси эмас, давомчиси сифатида намоён бўлади, ундан анча илгарилаб кетади. Чунончи, Эпикур инсон учун ўзини хавотир ва хатардан, жамоат ва давлат ишларидан олиб қочишни, ташқи шарт-шароитдан мустақил бўлишни, табиат билан ҳамнафасликда яшашни изтиробдан қутулишнинг энг яхши усули деб ҳисоблайди. Ар-Розий эса инсонни ижтимоий фаолликка чақиради, уни жамиятга фойда келтириб яшашга даъват этади. Унинг наздида инсон ижтимоий мавжудот. Инсон фақат инсоний жамиятдагина ахлоқий юксакликка, бахт ва фаровонликка эришади. Жамиятдан ташқарида, яккаликда, танҳоликда инсоннинг яшashi мумкин эмас. Борди-ю, яшаган тақдирда ҳам ёввойи, ҳайвоний, тўпос бўлади, зеро, у бизнинг мавжудлигимизни қулайлаштирадиган, орасталаштирадиган инсоний ҳамкорлик ва қўллаб-қувватланиш имконидан четда қолади.

«Руҳий табобат» китобининг ўн олтинчи бобида Ар-Розий эътиқодий фанатизмнинг зарари ҳақида тўхталади. Идеал даражадаги соф диний эътиқоднинг ҳаётда бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлар экан, тақводорликни фақат нисбий тарзда тушунишга чақиради. У сувни мисол келтириб, шундай дейди: «...биз фойдаланаётган сув одамлар томонидан ифлослантирилмаганига ёки унга ҳайвонлар, дайди ёки қутурган итлар ёки бошқа ёввойи жониворларнинг сасиган ўликлари, тезаклари ёки қушларнинг нажаслари тушмаганига кафолат йўқ. Шу боис биз уни қанчалик қайта-қайта тиндириб қуймайлик, энг сўнгги ҳолати ҳам, барибир, энг ифлос, энг ҳаром бўлиб қолаверади».¹ Ар-Розийнинг фикрига кўра, сувдан ичганда ҳам, таҳорат қилганда ҳам улар ҳақида ўйламаслик лозим. Зеро, Аллоҳ биздан ҳеч бир нарсани мураккаблаштирмасликни талаб қилади. Фанатизмга мойил турли-туман диний оқимлар ана шундай диний эътиқодни мураккаблаштириш, ноинсонийлаштириш туфайли келиб чиқади. Ар-Розийнинг бундай фикрлари ҳанузгача ўз ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Машшоиййунлик ахлоқшунослигининг яна бир буюк вакили Форобийнинг шогирди **Ибн Синодир** (980—1037).

¹ *Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина. Душанбе, Ирфон, 1990. С. 72-73.*

Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола», «Нафси покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тadbирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара-ёзишмаларида ўз аксини топган.

Аввало, Ибн Сино ахлоқ илмининг амалий фалсафа таркибидаги ўрнини аниқлаб олишга интилади. «Ҳакимларнинг, — деб ёзади аллома шогирди Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара-ёзишмасида, — фалсафа назарий ва амалий бўлади, деганини фалсафа амалий-ахлоқий бўлади, деб тушунмаслик керак. Чунки амалий ахлоқнинг бундай намоён бўлиш ҳолати фалсафа дегани эмас, зеро, қиёсий малака ахлоқий малакадан мутлақо ўзгадир... Фалсафа амалий ва назарий қисмларга бўлинар экан, демак, уни (амалий фалсафани) ахлоқ билан айнанлаштирилмайди. Шунинг учун (уни) ахлоқ илми деган маъқул».¹ Кўриниб турибдики, Ибн Сино ахлоқшуносликни амалий фалсафа, яъни назария эканини таъкидлайди ва ахлоқни унинг тадқиқот объекти сифатида таърифлайди.

Ибн Сино ўз асарларида бир қанча ахлоқий фазилатларга таъриф беради. Чунончи, иффат, ҳиммат, шижоат, адолат, сахийлик, қаноат, қатъият, садоқат, ҳаё, камтарлик ва бошқалар шулар жумласидандир. Шунингдек, аллома уларнинг акси бўлган — ўғрилиқ, алдамчилик, фисқу фасод, нафрат, рашк, адоват, бўҳтон, иродасизлик, тақаббурлик, нодонлик каби иллатларни ҳам тавсифлайди; ҳар икки турдаги мазкур тушунчаларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, бир-бирига ўтиб туришини ва бундай боғланиш ижобий ҳол эканини таъкидлайди. Устозлари анъаналарини давом эттириб, ҳар бир ахлоқий фазилат икки нуқсон оралиғида бўлади, яъни ўрталик хусусиятига эга, дейди. Демак, ахлоқшунослик илмида фақат фазилатлар эмас, балки иллатлар ҳам ўрганилиши зарур.

Аллома тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир ҳам кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз Шайх ур-Раис, яъни шайхларнинг раиси деган ном олган эмас. Бу борада унинг машҳур «Ишқ рисоласи» диққатга

¹ Ибн Сино. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 3-4-сонлар.

сазовордир. Ундаги асосий муаммо — комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра, Яратганга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган комиллик даражасига олиб чиқади. Яъни руҳнинг қуйи кучлари ва қисмлари унинг улуғвор ва олижаноб кучлари ҳамда интилишлари билан яқинликда бўлиб, улар таъсирига тушиши натижасида фазилат касб этади. Бу фикр, Аллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқалигина эмас, балки расмона инсоний ҳаётда ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади. Шу боис «Ишқ рисоласи»даги бу каби ўринларни нақшбандия тариқатининг вужудга келишида дастлабки гоъвий асос, умуман, тасаввуф фалсафаси ва ахлоқшунослиги учун илк назарий пойдеворлардан бўлди дейиш мумкин.

Ибн Сино тақдир масаласига ҳам ўзига хос тасаввуфий ёндашади. У Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида Худога етишган шайхлардан бири сифатида тасвирланган Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан мунозара-ёзишмасида Аллоҳ ҳеч қачон бирор-бир кимсага ёмонлик, ёмон тақдир истамаслигини, кимнинг тақдири ёмон бўлса, бунга унинг ўзи сабабчилигини, яъни инсоннинг қилмишлари унинг тақдири эканини айтиб, шундай дейди: «Асл ал-Ҳаким (яъни Аллоҳ) иноятига кўра, оламда мавжуд бўлган ёмонлик — оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроди яхшиликдир, ёмонлик эмас!»¹ Буюк ватандошимиз савоб ва ақоб (жазо) масаласида ҳам моҳиятан тасаввуфий йўналишда фикр юритади.

Машшойийунлик оқимининг яна бир машҳур ва сўнгги вакили, Оврўпада «Авверроизм» деган йўналишнинг асосчиси, қурдобалик (испаниялик) мутафаккир **Ибн Рушд** (лотинча Авверроэс, 1126—1198) ҳам ахлоқшунослик илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган алломалардан. Унинг фикрига кўра, эзгулик ва ёвузлик, улар табиий ёки ижтимоий хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, ўз ҳолича мавжуддир. Табиий эзгуликнинг манбаи Аллоҳ, лекин эзгулик ёвузлик билан ёнма-ён келади. Чунончи, олов фойда келтиришчи баробарида, ўрмонга ўт кетса, ҳайвонлар ва ўт-ўланларни ҳалок этиш хусусиятига эга. Гарчанд оловни Худо яратган бўлса ҳам, унинг бу хусусиятини ўзгартира олмайди, худди шунингдек, рангни яратган Худо унга эшитишимиз мумкин бўладиган хусусият ато эта олмайди.

¹ *Ибн Сино*. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 5-6-сонлар.

Ибн Рушд бутун ислом олами учун доимо муҳим бўлиб келган ихтиёр эркинлиги муаммосига ҳам катта аҳамият берган. У инсонга мутлақ ихтиёр эркинлиги берилганини ҳам, инсон хатти-ҳаракати мутлақ олдиндан белгилаб қўйилганини ҳам инкор қилади. Чунки, агар инсонлар тақдири мутлақ олдиндан белгилаб қўйилган бўлса, у ҳолда уларнинг жонсиз нарсалардан фарқи қолмасди, улар деҳқончилик, ҳарбу зарб, тиббиёт сингари бахтни қўлга киритиб, ёвузликни узлуксиз йўқотиб боришни таъминлайдиган ҳунар ва санъат турлари билан шуғуллана олмас эдилар. Асл бахтга эса фақат одамдаги ҳайвоний куч хатти-ҳаракатларини руҳнинг ақлий қисми назорат қилиб турганидагина, инсон ўзи интилиши лозим бўлган нарсаларга амалий ақл қай вақтда ва қай тарзда интилишни лозим кўрса, ўшандай ҳаракат қилгандагина эришиш мумкин.

Курдобалик мутафаккир идеал давлатда фуқароларга фазилатларни сингдириш ва тараққий эттириш учун икки хил усулни қўллашни таклиф қилади. Биринчиси — ишонтириш усули. У ҳам, ўз навбатида, икки хил ёндашувни тақозо этади: кенг оммани тарбиялаш учун шеърий ва хитобий нутқдан, яъни бадий асарлар ҳамда нотиклик санъатидан, «сара» кишиларда фазилатларни ривожлантириш учун эса исботий нутқдан, яъни илмий-фалсафий нутқдан фойдаланиш лозим. Иккинчиси — мажбурий усул. У, асосан, ташқи душманлар билан курашни ўз ичига оладиган ҳодиса. Мутафаккир бу усулни жиҳод билан тенглаштиради. Лекин Ибн Рушднинг тушунчасидаги жиҳод — кофирларга қарши олиб бориладиган доимий диний уруш эмас. У Арастунинг «Никомахнинг ахлоқ китоби» асарига ёзган шарҳида доимо тинчлик зарурлигини, урушга эса баъзан-баъзангина йўл қўйиш кераклигини айтади, жиҳодни фақат шариат талаблари нуқтаи назаридан тушуниш мусулмонлар бошига кўп офатлар келтирганини таъкидлайди. Демак, Ибн Рушднинг фикрига кўра, жиҳодни тариқат талқинлари асосида тушунмоқ лозим. Бу — курдобалик мутафаккирнинг ҳам тасаввуфдан йироқ эмаслигини кўрсатади.

2. Тасаввуфий ахлоқий таълимотлар

Тасаввуф ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, энг аввало, тасаввуфнинг моҳиятини англаб олмоқ лозим. Бу

борада дастлабки сўфийлардан бўлмиш **Робия ал-Адавийянинг** (713—801) Худога муносабати диққатга сазовордир. Бу муносабатини у «муҳаббат» деб атайди ва Яратганга шундай илтижо қилади: «Ё, Аллоҳ, юлдузлар чарақлаб турибди, одамларнинг эса кўзлари юмилган... ҳар бир ошиқ ўз маҳбубаси билан висол лаззатини тотмоқда, мен эса ёлғиз Сен биланман. Ё, Эгам, агар Сенга мен дўзахингдан қўрққаным учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзахингда ёндир, агар жаннатинг илинжида ибодат қилаётган бўлсам, мени унга йўлатма. Агар фақат ўзингни деб ибодат қилаётган бўлсам, мендан мангу гўзал жамолингни яширин тутма!».¹ Кўриниб турибдики, Робия ал-Адавийя Худога нимадандир қўрқиб, ёки ниманингдир илинжида муножот қилаётгани йўқ, балки маҳбуб сифатида, яъни муҳаббат изҳори билан мурожаат этмоқда. Унинг наздида ҳақиқий ишқ манфаатсиз воқе бўлиши керак; Аллоҳга муҳаббат жаннатга эришиш воситаси эмас, яъни жаннат мақсад эмас, мақсад — Аллоҳ ва унинг муҳаббати. Олмониялик улкан мутасаввиф олима, замондошимиз Аннемарие Шиммел хоним шу муносабат билан ўз китобида қизиқ бир қадимий ривоятни келтиради:

«Ривоят қилишларича, бир кун ишқаруви сўфий Робийя бир қўлида бир челақ сув, иккинчи қўлида ёниб турган машъала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

— Бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй Робийя? Робийя қўлидаги челаққа ишора қилибди:

— Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёқаларини тутиб, «астаффируллоҳ» деганча сўрашибди:

— У ҳолда қўлингдаги машъала нечун?

— Бу машъала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Йўловчиларнинг юзларидан қони қочиб қичқиришибди:

— Аллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофир қавмлардан бўлиб қоласан.

— Йўқ, азизларим, мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Аллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман холос, токи бандалар

¹ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965. С. 18.

Аллоҳ таолога дўзах ўтларида куйишдан қўрқишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки Унинг Аллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин».¹

Демак, шариат исломнинг моҳиятини англатадиган дастлабки, ташқи-ҳуқуқий босқич бўлса, тариқат унинг ички-ахлоқий, юксак босқичдаги кўриниши ҳисобланади. Зеро, Тангри инсонни фаришталардан улуг қўйиб, ердаги халифам деб атади, яъни айрича бир муҳаббат билан яратди. Демак, инсон ҳам унга муҳаббат қўймоғи лозим. Инсонга юбориладиган азоб-уқубатлар ана шу муҳаббат даражасининг Худо томонидан синаб кўрилишидир. Тасаввуфнинг моҳияти икки томонлама муҳаббатни талқин этмоқ. Шунинг учун тасаввуф ахлоқшунослигида муҳаббат ҳис-туйғулик мақомидан тушунча даражасига кўтарилади. Қисқа қилиб айтганда, тасаввуф исломий ахлоқ фалсафаси сифатида иш кўради.

Тасаввуф ахлоқшунослигида Хужжат ул-ислом **Имом Ғаззолий**нинг (1058—1111) ўрни беқиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Ихёи улум ад-дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида ўз аксини топган. Унда таваккул (ҳамма нарсада Аллоҳга суяниш) Худонинг яккалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Ғаззолий муҳаббатни билишнинг маҳсули деб атайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Масалан, тошда муҳаббат бўлмайди, у билишдан йироқ. Муҳаббат фақат билишнинг жонли субъектигагина хос сифатдир. Мутафаккирнинг фикрига кўра, муҳаббатнинг беш тури мавжуд: 1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғомонлигига муҳаббати; 2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳликотларни (ҳалок этувчиларни) нари тутувчи валинеъматларига муҳаббати; 3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилмаган бўлса ҳам, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати; 4) инсоннинг ташқи ёки ички қиёфадаги барча гўзалликка муҳаб-

¹ Шиммель А. Жонон менинг жонимда. Й. Парда таржимаси. Т., Шарқ, 1999. 44-45-б.

бати; 5) инсоннинг ўзи билан ботиний (ички), яширин ўхшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати.

Мазкур муҳаббат турлари ҳаммасининг замирида Аллоҳга муҳаббат ётади, яъни инсоннинг ўзига, ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабати муҳаббат орқали амалга ошади ва бу муҳаббат турларининг ҳаммаси Аллоҳга муҳаббатнинг билвосита кўринишидир. Зеро: «Ўзини англаб етган кишигина ўз Яратганини англаб етади, у ўз-ўзича мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Аллоҳдан, Аллоҳ ва Аллоҳ воситасидадир», — дейди Имом Ғаззолий.¹

Мутасаввиф файласуфнинг ихтиёр эркинлиги борасидаги қарашларида тақдир муқаррар ҳодиса сифатида талқин этилади. Бунда ҳам билим (билиш) биринчи ўринда туради; ихтиёр билимга бўйсунди. Зеро, инсон нима ўзига ёқиш ёки ёқмаслигини билим (билиш) орқали англаб етади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, у нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга нисбатан бўлган ақлий муносабатдан юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Касб — касб этмоқ, ўзига олмоқ, ўзига юқтирмақ сингари маъноларни англаувчи тасаввуфий атама. Масалан, Худо бир бандасини синаб кўриш учун унга ёмонликни раво кўрди, дейлик. Бу унинг тақдири, мутлақ муқаррар ҳодиса. Лекин ёмонлиkning ижроси бошқа бир одам ихтиёрига берилади, яъни синалаётган бандага ёмонлик қилиш-қилмаслиги ана шу восита-одамнинг ихтиёрий танловига боғлиқ. У — эркин. Агар у яхшиликни танласа — савоб, ёмонликни танласа — гуноҳ унинг бўйнига тушади. Худди шунингдек, ёмонлик объекти бўлган банда агар Худонинг синовига шукур билан жавоб берса, у суюк, аксинча, шаккоклик қилиб, Худодан нолиса ёки юз ўгирса, у гуноҳкор банда. Демак, Ғаззолий тақдирнинг муқаррарлигини таъкидлагани ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини қайд этади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта асрлар мусулмон фалсафасида тақдир (қадар) муаммоси кўпгина тортишувларга сабаб бўлган. Ибн Сино мутасаввиф аллома Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан олиб борган ёзиш-

¹ Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., Наука, 1980. С. 239.

ма-мунозарасида шундай мулоҳаза билдиради: «Қадар, — деб ёзади Ибн Сино, — инсон ақли қамраб ололмайдиган, нафақат мажозий ва мавҳум, балки бутунлай билиш, таги-га етиш мумкин бўлмаган масаладир». Шундан сўнг у тақдир ҳақидаги Муҳаммад алайҳиссаломга нисбат бериладиган: «Қадар Аллоҳнинг сиридир» ва Ҳазрат Алига нисбат бериладиган: «Бу тубсиз денгиздирки, унга тушиб бўлмайди», «Бу тик қоядирки, унда ушлайдиган ҳеч нарса йўқ», деган Ҳадис сўзларини келтиради.¹

Ҳап шундаки, ўша даврларда аҳли тасаввуф орасида «Қадар сирини билишга уриниш илҳаддир (шаккокликдир)» деган ибора урф бўлган эди. Зеро, сўфийлар таваккулга қатъий риоя қилмоқлари лозим, яъни ҳамма нарсада ёлғиз Худога суянмоқлари, у берган тақдирга шукрона билан бўйсунмоқлари керак. Лекин, аynи пайтда, юқорида айтганимиздек, сўфий ҳам бир инсон сифатида ихтиёр эркинлигига эга, ундан танлаш ҳуқуқи тортиб олинмаган. Танлов эса, шунчаки, ўз-ўзича эмас, балки муайян хатти-ҳаракат орқали рўй беради. Демак, тақдир қай даражададир инсоннинг хатти-ҳаракати билан ҳам боғлиқ, мутлақ қотиб қолган ҳодиса эмас. Буни Имом Ғаззолий ҳам тан олади. У ўзининг «Аё ўғлон!» («Айюҳал валад») асарида: «Аё ўғлон! Яхши амалларсиз юксак мукофотга эришиб бўлмайди, — дейди ва қуйидаги ҳикоятни келтиради: Бани Исроилда бир киши етмиш йил Аллоҳ таолога ибодат қилди. Тангри уни малакларига кўрсатишни истайди ва малаклардан бирини унга юборади. Фаришта унга: «Бундай ҳаддан ташқари ибодат билан жаннатга киришга етишга олмайсан», дейди. Ўшанда (камолотга) етишган обид эса: «Биз ибодат учун яратилганмиз. Ибодат бизларга тақозодир», деб жавоб беради. Фаришта қайтиб чиқиб Худога дейди: «Унинг нима деганини Ўзинг билгувчисан!». Шунда Аллоҳ таоло: «Бизга ибодат қилишни тўхтатмади ва биз ҳам унга кўрсатадиган карамимизни тўхтатмаймиз! Эй, малаклар, шохид бўлингки, уни афу этаман», — дейди.²

¹ Ибн Сино. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А. Зоҳидий таржимаси. «Соғлом афкол учун» журнали, 1996, 5-6-сонлар.

² Ғаззолий Абу Ҳомид. Аё ўғлон! А. Зоҳидий таржимаси, А. Шертахрири остида. «Мактабгача тарбия» журнали, 1993, 9-10-сонлар.

Ҳикоятнинг муҳимлиги шундаки, гап унда Аллоҳга суюқ бўлиш тақдирда ёзилмаган банданинг суюкли обидга айланиши ҳақида кетяпти; ундан кўриниб турибдики, солиҳ банда нимагаки эришган бўлса, ҳаммаси, аввало Аллоҳнинг карами кенглиги, қолаверса, унинг ўз хатти-ҳаракати туфайли рўй берди.

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни юракнинг икки нарса — билим ва ҳаракат қамровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдизи ва шарти ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Уни ниятнинг меваси ва бутоғи дейиш мумкин. Ҳар бир эркин танланган ҳаракат уч нарса — билим, ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида рўёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб — хоҳламайди, хоҳламас экан — ҳаракат қилмайди; шунинг учун ихтиёр этмоқ лозим. Ихтиёр этиш ҳодисаси юз бергандагина навбат қобилиятга келади ва қобилият инсон аъзоларини ҳаракатга туширишга киришади. Демак, ният ўрталикдаги сифатдир.

Ният тасаввуф ахлоқшунослигида баъзан ҳаракатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Агар яхши ният қилинса-ю, лекин инсон ихтиёрига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли у рўёбга чиқмай қолган бўлса, бундай ният амалга ошган деб ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳаракат ўзини уйғотадиган ниятга бўйсунди, зеро, у ўз заруриятини ўша ниятдан олади.

Тасаввуф ахлоқшунослигининг яна бир улкан намоянаси буюк юртдошимиз **Шайх Азизиддин Насафий**дир (XIII асрнинг биринчи ярми — XIV аср бошлари). Ахлоқий муаммолар унинг «Зубдат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади.

Азизиддин Насафий тасаввуф ҳақида фикр юритар экан, унинг қадимий фалсафий меросга қарашлари Ғаззолийдан кескин фарқ қилади. Тўғри, иккала мутафаккир ҳам Қадимги Юнон ва Шарқ машшоиййунлик фалсафасини чуқур ўрганган ҳамда ўзини файласуф эмас, мутасаввиф деб ҳисоблайди. Лекин Ғаззолий мантиқан бир-бирининг давоми бўлмиш «Таҳофат ал-фалосифа» («Файласуфларнинг зиддиятлари»), «Мақосид ал-фалосифа» («Файласуфларнинг мақсадлари») асарларида Арасту ҳамда унинг шарқлик издошлари Фөробий ва Ибн Сино қарашларини исломий

нуқтаи назардан инкор қиларли даражада танқид остига олса, Азизиддин Насафий «Зубдат ул-ҳақойиқ»да уларга холислик билан баҳо беради. У инсон тараққиёти ва руҳи тўғрисида шариат аҳлининг ҳам, ҳикмат (фалсафа) аҳлининг ҳам фикрларини қайд этиб, уларни учинчи, юксак даражага — тасаввуф аҳли тафаккурига олиб келувчи поғоналар тарзида талқин этади.

Насафлик бобокалонимиз ҳам Арасту изидан бориб: «Инсон ҳайвон турларидан биридир, — дейди ва сўнг шундай давом этади. — Эй дарвеш, айнан ҳайвон руҳи тарбия топиб, таълим ва таҳсил кўриб, билиш, такрорлаш, тақво ва зикр туфайли даражалар бўйлаб ривожланади...».¹ Ривожланган (инсоний) руҳнинг ривожланмаган (ҳайвоний) руҳдан фарқи шундаки, биринчиси хусусийликни ҳам, умумийликни ҳам англай олади, яъни, «яхлит билувчи, яхлит кўрувчи, яхлит сўзловчи», иккинчиси эса хусусийликни, жузвийликнигина англашга қодир. Унинг фикрига кўра, инсонда руҳ ҳам битта, жисм ҳам битта, фақат руҳнинг даражалари ҳар хил; жисм руҳга, руҳ жисмга мувофиқ, бир-биридан ажралмайди; жисм билан руҳ бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот босқичларидан кўтарилиб бораверади.

Мутасаввиф-файласуф меросида комил инсон муаммоси ана шу руҳ даражалари билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Шу сабабдан ҳам улкан олимимиз Нажмиддин Комилов: «Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назариётчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади», деган фикрни билдиради ва алломанинг бу борадаги қарашларини биринчи бўлиб жиддий таҳлил қилади.²

Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг аввало, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади.

¹ Насафий Азизиддин. Зубдат ул-ҳақойиқ. Н. Комилов таржимаси. Т., Камалак, 1995, 42-б.

² Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. Т., Ёзувчи, 1996, 147-152-б.

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиги билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришгандагина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввиф-файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «Бирида ўлмаган одам, иккинчисида туғилмайди. Ҳордиқни истасанг — ишда ўлгин, Худони истасанг — ўзингда ўлгин. Ўз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди — Ундан... бутун борлиқ Унинг ўзидир».¹ Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охирдаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?».²

Демак, комилликка инсон қадам-бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мутлақ динийликни тақозо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлишни талаб этади. Азизиддин Насафий буни шундай ифодалайди: «Эй дарвеш, ифротий (ҳаддан ошиқ) рўза ва намозга берилиб, кетма-кет ҳажга борма, буюрилган фарзни адо этиш билан чеклан», — деб ёзади.³ Хўш, қолган умрни нимага бағишлаш керак, деган савол туғилади. Файласуф-шайх бунга шундай деб жавоб беради: «...шундай йўл тутгинки, қалбинг саховат ва ҳикматга тўлган бўлсин, эзгулик соҳиби бўлгин... қалбинг ҳақгўйлик (ростлик) ва эзгулик билан безансин, токи инсон деган улўф номга муносиб бўлсанг дўзах азобларидан қутуласан... Сенинг ҳақиқатинг (моҳиятинг) тўғрилиқ ва хайрли ишлар ижод қилиш бўлсин».⁴

Шундай қилиб, Шайх Азизиддиннинг таърифига кўра, комиллик — инсон деган улўф номга муносиблиқ, Аллоҳ инсониятни ана шу комил инсонлар борлиги учун яратган, одамлар орасида комил инсонлар борлиги учун жами мав-

¹ «Зубдат ул-ҳақойиқ», 52-53-б.

² Ўша манба, 53-54-б.

³ Ўша манба, 54-б.

⁴ Ўша манба, 54-55-б.

жудот одамзодга сажда қилади, мавжудотлар ичида комил инсондан улугроқ, донороқ ва олийроқ нарса йўқ; одамлар коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одамларнинг қаймоғи ва хулосасидир, комил инсон оламнинг сири, оламнинг қутби, у — оламнинг баҳри муҳити — денгизи.¹

Комил инсонга Яратган томонидан кўрсатилган бунчалик ҳурмат-этиборнинг, олий эҳтиромнинг боиси, унинг ҳам илоҳий, ҳам дунёвий такомилга эришгани учундир, чунки у «ҳеч кимга хизмати дариғ тутмайди, тили, қўли, моли билан ўзгалар ёрдамига шошилади... зеро қалб камолотига эришиб, жаннатий одам нимаики қилмасин, унинг дунё ва охирати кенгайди»². Демак, комил инсонлар Аллоҳнинг суюқ бандалари, чунки улар Яратганнинг асл мақсадини рўёбга чиқариш учун бунёд бўлганлар: бу юксак ахлоқ эгаларининг ҳар икки дунё учун буюк хизматлари жаннатни кенгайтириш ва дўзахни торайтиришдан иборат. Шу боис улар коинотнинг сарвари, барча борлиқ улар учун яратилган.

Хуллас, тасаввуф ахлоқшунослигининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб, шундай дейиш мумкин: бу таълимот Худога — мутлақ фазилатлар Эгасига, мутлақ комил Зотга етишиш йўлида инсоннинг нисбий комилликка эриша бориши ғоясини илгари суради. Бу ғоя инсоннинг Яратган олдидаги кўрқувини муҳаббатга айлантириш учун хизмат қилади. Қисқаси, тасаввуф ахлоқшунослиги инсондан Худонинг кўр-кўрона қули бўлиб эмас, балки Уни таниган, билган мавжудот, Унинг ердаги халифаси ва ошиғи сифатида ҳаракат қилишни талаб этади.

3. Темурийлар даври мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Ўрта асрларнинг то мўғуллар босқинига қадар бўлган даврларида биз юқорида кўриб ўтган қомусий алломалардан ташқари Аз-Замахшарий, Ал-Беруний, Қобус ибн Вушмагир, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолиқ Фихривоний, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Шайх Саъдий сингари ўнлаб мутафаккирлар ахлоқ илмининг на-

¹ «Тасаввуф», 148-149 б.

² «Зубдат ул-хақоийқ», 55-б.

зарий ёки амалий соҳаларида фаолият кўрсатдилар. Лекин мўғуллар босқини мусулмон Шарқда маданий ҳаётни издан чиқариб юборди. Фақат соҳибқирон Амир Темур давридагина илм-фан ва санъат тараққиёти яна ўз йўлига тушди.

Соҳибқироннинг «Куч — адолатда!» деган тамойили шунчаки гап эмасди. Амир Темур амалда ҳақиқат ва адолат тарафдори эди. Шу сабабли ҳатто Темурни ўзининг шахсий душмани деб билган тарихчи Ибн Арабшоҳ, агар ноҳақлик юз берса-ю, ноҳақлик қилган киши Темурга ота ёки фарзанд мақомида бўлса ҳам, у киши жуда қаттиқ жазога маҳкум этиларди, деб ёзиб қолдирган.¹ Буюк бобокалонимизнинг саъй-ҳаракатлари беҳуда кетмади. Натижада Темурийлар даври илм-фан ва маданият тараққиётининг олтин даври сифатида ҳанузгача жаҳонни ҳайратга солиб келмоқда. Бу даврда юзлаб қомусий олимлар, буюк шоирлар ва санъаткорлар етишиб чикди. Улар орасида улуг ўзбек шоири **Алишер Навоий** (1441—1501) алоҳида аҳамиятга молик. Нафақат унинг асарларидаги юксак бадиият, балки фалсафий-ахлоқий қарашлар ҳам ҳанузгача ўз оҳорини йўқотган эмас.

Маълумки, Навоий шеърлари ва дostonларида илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонлар қиёфаларида тажассум топган адолат, садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм-шафқат, мардлик, камтарлик сингари фазилатлар ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига мансуб йирик шахс — мутасаввиф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ва амалияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. У «Қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деган шеърида ўзи мансуб бўлган тариқатнинг тўрт тамойилини шундай тушунтиради:

*Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.
Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми агар бўлса рағбат санга.*

¹ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I-китоб. У.Уватов таржимаси. Т., Меҳнат, 1992, 247-б.

*Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни,
Ки юзланмағай ҳар дам офат санга.
Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғуси нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.¹*

Шу ўринда нақшбандия тариқатининг асосий қоидаларига тўхталиб ўтмоқ жоиз. Юқоридаги қитъада Алишер Навоий нақшбандия тариқатининг умумфалсафий аҳамиятга эга бўлган дастлабки тамойилларини ўзига хос шарҳлаган, уларни мазкур тариқат бошловчиси Юсуф Ҳамадоний солиҳларнинг асосий қоидалари тарзида муомалага киритган:

1. Ҳуш дар дам (ҳар нафасда эс-ҳуш жойида бўлиши, ҳушёрлик билан яшаш, ғофилликдан чекиниш).

2. Назар дар қадам (ўзгалар қадамини муҳокама қилишдан кўра ўз қадамининг пок, ҳаром-ҳаришдан йироқ бўлишини кузатиб бориш, қадам-бақадам маънавий юксакликка эришиш).

3. Сафар дар Ватан (Ватанни кезмоқ, кезиб риёзат чекмоқ, уни севмоқ, Ватанда яшаш ҳам бир сафар эканини англамоқ).

4. Хилват дар анжуман (одамлар йиғилган жойларда, халқ орасида ички танҳоликка эришмоқ, гуноҳкорлар анжуманидан фориг ва Тангри билан бирга бўлмоқ, ўзлигини топмоқ).

Бундан ташқари нақшбандияда Абдулҳолиқ Фиждувоний киритган — ёд кард (ёд этмоқ), бозгашт (ортга қайтмоқ), нигоҳдошт (нигоҳ олмоқ), ёддошт (ёдда сақламоқ) ва Баҳоуддин Нақшбанд қўшган — вуқуфи замоний (замондан воқифлик), вуқуфи абадий (абаддан воқифлик), вужуди қалбий (қалбдан воқифлик) тамойиллари мавжуд. Уларнинг дастлабки тўрттаси кўпроқ соф зикрга тааллуқли бўлса, кейинги учтаси, Ҳамадоний қоидалари каби, кўпроқ фалсафий хусусиятга эга. Умуман олиб қаралганда, мазкур ўн бир тамойилнинг ҳаммасида ҳам у ёки бу даражада ахлоқий талаблар устувордир.

Хуллас, нақшбандия тариқатининг икки томони бор. Биринчиси ахлоқий жиҳати: у заминдан, халқдан, меҳнатдан узилиб қолмасликка, маърифатлилиikka эришиш-

¹ Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. Т. 3. Т., 1988, 544-545-б.

га, жаҳолатга, зулмга қарши курашишга, бирор-бир касбнинг бошини тутишга, ўзгаларга ахлоқий намуна бўлиб яшашга чақиради. Иккинчиси илоҳий жиҳати: у ахлоқий қисмига ҳамоҳанг — покликка, Ватанни билишга, ватанпарварликка даъват этади.

Бу тариқатнинг яна «Хилватда — шуҳрат, шуҳратда офат» деган ақидаси ҳам диққатга сазовор. Хилватда фақат ўзини ўйлаб, эртадан кечгача ибодат қилишда ҳам гараз бор: бу, биринчидан, кишининг жаннатдан энг аввало ўзи ўрин олиши учун тиришиб-тирмашиши бўлса, иккинчидан, Худога худбинлик орқали яхши кўриниш ва, учинчидан, одамлар кўзига ўзини зўр қилиб кўрсатиш, яъни шуҳрат орттириш.

Шунингдек, бу тариқат зиёлиларга жуда катта масъулият юклайди. Унинг «Агар мамлакат хароб бўлса, шоҳдан хафа бўлма, ҳақиқат аҳли наздида бу дарвешларнинг — зиёлиларнинг, илм аҳлининг гуноҳидир», «Ҳеч кимдан хафа бўлма ва ҳеч кимни хафа қилма», «Ўлик шердан тирик мушук афзал» сингари ҳикматлари ҳам ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди.¹

Маълумки, дилинг Худо билан, қўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиор нақшбандия тариқатининг асосий тамойилидир. Навоий бутун умр, аввало, шахсан ўзи ана шу тамойилга амал қилди, қолаверса, деярли ҳамма асарида инсонни заминдан оёғи узилмаган қаҳрамон тарзида талқин этди. Шунинг учун ҳам аллома Бертельс Навоийни, нафақат буюк шоир ҳамда мутафаккир, балки буюк ва покиза зот, номи бош ҳарфлар билан ёзилишга лойиқ Инсон эди, деб таърифлайди.

Навоий ўз асарларида инсон қадр-қимматини биринчи ўринга қўяди, номус, орият ва инсоний ғурур тушунчаларининг ўзига хос талқинини беради. «Таваккул сифати ва бетаваккулар мазаммати» шеърида мутафаккир шоир, Яратганга таваккул қилиш ўрнига ўзини тама юзасидан шоҳлар олдида қулдек тутган ялтоқи киши, агар афсонавий Қорун бойлигини мўлжалласа-да, унинг насибаси бор-йўғи бир товоқ ош бўлади, дейди. Зеро, ундай одам нафси хуружида, катта даъво-мақсадларни дарҳол унутиб, олдига ташлаб қўйилган суяк билан овора бўлиб қолаверади; ки-

¹ Қаранг: Дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам. Академик И.Султон билан А.Шер суҳбати. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 1-сон.

чик бир товоқдаги ош учун қуллик қиладиган бундай инсон юзига улкан қозоннинг қорақуяси муносибдир:

*Таваккулни улким қўюб хотирига,
Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси.
Насиби онинг бир аёқ ош эрур, бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керактур қазоннинг қароси.¹*

Навоий асарлари орасида тасаввуф ахлоқига доир яна бир машҳур қитъа борки, унинг ички — ботиний мазмуни алоҳида диққатга сазовор:

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.²*

Бу шеърда, юзаки қараганда, гап дунёдан бирор касбнинг бошини тутмай ўтиб кетиш яхши эмаслиги ҳақида кетаётгандек кўринади. Аслида эса у, юқорида айтиб ўтганимиз — тасаввуф ахлоқшунослигининг «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Аллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзгуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган киши тириклик олаmidан боши қуйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотаом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон бу дунёда Худо унга атаб неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Буюк мутафаккирнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари, айниқса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. Уч қисмдан иборат бу асарда нафақат

¹ Ўша манба, 544-545-б.

² Ўша манба, 545-б.

тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлоқининг, балки бутун му- сулмон Шарқи ахлоқ илмининг назарий муаммолари кўта- рилади. Шунингдек, у панднома сифатида ҳам диққатга сазовор. Унда раият аҳли барча табақаларининг одоби, хул- қи ва ахлоқий тамойиллари ҳақида фикр юритар экан, Навоий Сукрот изидан бориб, қонунни адолат билан ай- нанлаштиради: «Зиндон аҳли — дўзах аҳли», — дейди му- тафаккир.¹ Айни пайтда, ҳалол меҳнат билан кун кечи- рувчи деҳқонга улкан саховат эгаси, қурт-қумурсқадан тортиб, гадою мусофирга емак бергувчи, новвою аллоф- ни иш билан таъминловчи, дарвешлар качкулию мамла- кат хазинасини тўлдирувчи, барчага ризқ улашувчи оли- жаноб жаннатий инсон, ахлоқий намуна сифатида қарай- ди: «Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар», — дейди шоир ва унинг қўш ҳайдаётган пайтини Одам Атонинг ҳолатига ўхшатади.²

Деҳқонга берилган бунчалик юксак баҳога, деҳқончи- ликнинг бошқа касблардан юқори қўйилишига сабаб шуки, бошқа соҳадаги одамлардан, дейлик, ҳунармандлардан — ажойиб ашёлар, меъмор-қурувчилардан буюк бинолар неча ўн, юз, ҳатто минг йилларга ёдгор бўлиб қолади ва бу ёд- горликлар билан бирга уларнинг номлари узоқ вақт яшай- ди. Деҳқоннинг меҳнати эса шу жиҳатдан маълум маънода фийсабулло чекилган заҳмат: унинг меҳнат маҳсули ер ус- тида қолмайди, ердан пайдо бўлиб ерга сингиб кетади. Аммо унинг маҳсули билан инсон тирик ва дастурхон очиқ.

«Маҳбуб ул-қулуб» да комил инсон масаласи ҳам ўзига хос тарзда ўртага ташланади. Навоий нақшбандия сулуки- нинг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси би- лан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар бир инсон фақат ўз замонасидагина мавжуд ва шу мавжуд- лик доирасидагина бирор иш қилишга қодир; оҳ, ўтмиш зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажакда ҳамма нарса ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдала- ниб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилмоғи

¹ Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. Т. 14. Т., 1998, 36-37-б.

² Ўша манба, 37-б.

лозим. Шу боис «Маҳбуб ул-қулуб»ни якунлар экан, унинг сўнгги саҳифаларида буюк мутафаккир шундай дейди:

«Ўтган рўзгор адамдир. Келмагондин сўз айтқон аҳли надамдир ва ҳол муғтанамдир. Бир турк бу маънида дебдурким: «Дам бу дамдир».

Байт:

*Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам».¹*

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Навоий асарларидаги ахлоққа доир фикрлар хоҳ амалий ахлоққа, хоҳ ахлоқ назариясига тааллуқли бўлсин, улар улкан бир давр ахлоқий қарашларининг квинтэссенцияси сифатида доимо тадқиқ ва татбиққа лойиқдир.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Навоийнинг назари тушган аллома, унинг замондоши **Хусайн Воиз Кошифий**нинг (1440—1505) сиймоси алоҳида диққатга сазовор. Хондамирнинг таърифига кўра, у «маъкул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва баҳраманд бўлган киши». Кошифийнинг ахлоқшуносликка доир энг машҳур асари «Ахлоқи Муҳсиний»дир. Хусайн Бойқаронинг ўғли, Марв ҳокими шахзода Муҳсин Мирзога бағишланган бу китобда Кошифий ахлоқшуносликнинг жуда кўп тушунчаларига шарҳ беради, уларни жонли, ҳаётий мисоллар, шунингдек, қадимги ҳикоятлар асосида талқин этади. У яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритар экан, яхшиликни асосан эзгулик маъносида тушунади. Эзгуликнинг ибтидо-сини Кошифий хушхулқиликда кўради. Инсоний фазилатларни у тарбия, билим, тажриба орқали таркиб топади деб ҳисоблайди. Ҳалоллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик сингари ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар эзгуликнинг пойдевори сифатида олиб қаралади.

Кошифий адолат тушунчасига, айниқса, батафсил тўхта-лади ва уни ўзига хос шарҳлайди. Мутафаккир адолатни инсоннинг энг яхши фазилати, адолатсизликни эса ёмон одамлардаги энг ёмон иллат тарзида тақдим қилади. Шунингдек,

¹ Ўша манба, 126-б.

Кошифий адолатнинг ижтимоийлик хусусиятини ҳам назардан қочирмайди: адолат натижасида мулк боқий, мамлакат бой-бадавлат, кентлару шаҳарлар обод бўлади. Зулм эса мамлакатни таназзулга олиб келади. Кошифийнинг фикрига кўра, жамият табақалари бир-бири билан мустаҳкам ижтимоий боғлиқликка эга: агар жамиятда адолат ҳукм сурмаса, заифлар йўқолади, заифларсиз эса зўравонларнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Яъни адолатсиз тузумда жамият инқирозга учрайди. Адолат — инсоний жамиятни бахт-саодатга олиб борувчи йўл.

Буюк ахлоқшуноснинг бурч ҳақидаги қарашлари ҳам эътиборга молик. У бурчни Тангри олдидаги ўз қарзини бажариш, илоҳий масъулият деб тушунади. Лекин бу масъулият, айни пайтда, муҳтожларга хайр-эҳсонни, Яратган ва банд олдидаги покизаликни ҳам ўз ичига олади. Бурчни англаб етиш эса, фақат билим (билиш) орқали рўй беради. Шунингдек, Кошифий анъанавий шарқона фазилатларга бафуржа тўхталади. Сабр, ҳаё, афв, сахийлик, ростгўйлик, фаросат, тавозе сингари фазилатларнинг моҳиятини очиқ беради, уларни насрий ва шеърий мисоллар билан исботлайди. Айни пайтда, уларнинг зидди бўлмиш иллатлар ҳам мутафаккирнинг диққат марказидан четда қолмайди.

Бундан ташқари, Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқий маданият муаммоларини ҳам тадқиқ этади. Унинг «Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида муомала одоби, кийиниш одоби ҳамда меҳмондўстлик ва тановул этикети борасида ўзига хос фикрлар ўртага ташланган. Чунончи, у, суҳбат одоби борасида гап кетганда, шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча суҳбат одоби мавжуд эканини айтиб, ҳар икки тоифа суҳбатдошлар учун алоҳида-алоҳида саккизтадан қоида тавсия этади. Бу ўринда мутафаккир сўзга лингвистик эмас, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ёндашиб, унга инсоннинг ахлоқийлик даражаси намоён бўладиган восита сифатида қарайди: ахлоқшуносликда сўзни инсондан, инсонни сўздан ажратиб таҳлил этиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. «Агар сўз сеникими ёки сен сўзникими, деб сўзласалар, айтгил: мен сўзники ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир,

дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди», — деб ёзади мутафаккир.¹

Китобда аллома ахлоқшунос касбий одоб муаммоларига ҳам тўхталиб ўтади. Бешинчи бобнинг ўн тўртинчи, ўн бешинчи ва ўн олтинчи фасллари турли касб эгалари одобиغا бағишланган. Масалан, ўн тўртинчи фасл «Касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида» деб номланади ва умуман касб эгаси, айти пайтда, савдо-тижорат аҳли одоби қонун-қоидаларини ўзи ичига олади. Кошифий ёзади:

«Билгилким, ҳамма касбларга бирдай тааллуқли қис-қача қоида-адаблар мавжуд, шунингдек, ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор».

Агар барча касблар учун зарурий одоблар хулосаси нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурати учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфламасин. Учинчидан, касбни обрўй олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби, деб билсин. Тўртинчидан, моли ҳаром одамлар (амалдорлар, порахўрлар, қароқчилар, ўғрилар, қиморбозлар, каззоб дўкандорлар) билан муомала қилмасин...».²

Кошифий сотувчи одоби, харидор одоби, ходимлар (хизматкорлар) одоби, маддоҳлар одоби сингари масалаларда ҳам худди шундай асосли фикрлар билдиради. Гарчанд, «Футувватномаи Султоний» жавонмардлик (жўмардлик) тариқати дарвешларига атаб ёзилган бўлса-да, унда илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ва ғоялар умумминтақавий, умуминсоний қамровга эга. Зеро, буюк форсигўй ўзбек шоири Паҳлавон Маҳмуд асос солган бу тариқат дарвешлик хирқасини кийган, лекин зарур бўлса, барча қуроллар турини ишга солиб, Ватан ҳимоясига отланишни биринчи галдаги вазифаси деб билган эрқпарвар жангчилар сулукидир. Шу боис мазкур китобда динийлик дунёвийликдан ажратилмайди, улар бир-бирини тўлдириши билан инсон ҳаётини ахлоқийлаштирадиган, гўзаллаштирадиган ҳодисалар сифатида талқин этилади. Жавонмардликнинг ҳарбийлаштирилган насронийлар рицарлик орденларидан фарқи ҳам шунда.

¹ Кошифий Ҳусайн Воиз. Футувватномаи Султоний. Н.Комилов таржимаси. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 58-б.

² Ўша манба, 69-70-б.

Кошифий илгари сурган ахлоқий ғоялар ҳозирги кунда кўп жиҳатдан ўз таъсир кучини йўқотган эмас. Айниқса, унинг тижоратчи, сотувчи ва харидор одобига доир қоидаларини замонавий бозорларимиз, тижорат марказларимиз ва дўконларимиз деворларига ёзиб қўйиш айтиш мумкин бўлур эди.

Темурийлар даври ахлоқшунослигининг яна бир вакили **Жалолиддин Давоний**дир (1427—1502). Унинг ахлоқшунослик муаммоларига бағишланган йирик асари «Ахлоқи Жалолий» рисоласида, фалсафашунос Ҳайдар Алиқулов тадқиқотларига кўра, XV асрнинг илғор ахлоқи, мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотларининг ютуқ ва камчиликлари акс этган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми асосий ахлоқий тушунчалар бўлмиш адолат, шижоат, донишмандлик, иффат сингари фазилатлар таҳлили ва талқинига, иккинчи қисми оилавий ҳаёт, болалар тарбияси, муомала одоби масалаларига бағишланган. Китобнинг учинчи қисмида эса шаҳар маданияти ва подшоларнинг сиёсат юргизиши, фуқароларнинг шаҳар (давлат) бошлиқлари билан ўзаро муносабатлари қаламга олинади. Қисқа қилиб айтилган бўлсак, «Ахлоқи Жалолий»да ахлоқшунослик кишиларнинг амалий фаолияти, қарашлари билан боғлиқ фан сифатида, ахлоқий муаммолар эса фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалаларга дахлдор ҳодисалар тарзида олиб қаралади.¹

4. Машҳур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи минтақаси тафаккурида ахлоқнинг моҳиятини тушунтирувчи ва ахлоқийликни тарғиб этувчи машҳур пандномалар — халқ ичида кенг тарқалган бадий-дидактик асарлар ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Улар учун умумий бўлган хусусият, бу — ахлоқий меъёрларни, тамойилларни, ахлоқий маданият омилларини кўпчиликка тушунарли, ранг-баранг шаклларда, қизиқарли ҳикоятлар орқали китобхонга етказиш. Шу жиҳатдан пандномалар асрлар мобайнида ахлоқий тарбиянинг ўзига хос шарқона воситаси сифатида хизмат қилиб келди ва ҳозир ҳам хизмат қилмоқда.

¹ Қаранг: Буюк сиймолар, алломалар. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, 84-87-б.

Уларнинг энг машҳурларидан бири тахминан III—IV асрларда яратилган қадимги ҳинд адабий-дидактик ёдгорлиги «Панчатантра»дир. У бизда «Калила ва Димна» номи билан машҳур, ўзбек тилига бир неча бор таржима қилинган. Асарни ўқиганда кўз олдимизда икки дунё намоён бўлади: бири — инсоф, адолат, диёнат, ҳалолликка суянган, ахлоқий фазилатларнинг тажассуми бўлмиш инсонлар дунёси, эзгулик олами, иккинчиси — ёлғонни, қаллобликни, мунофиқликни, худбинликни касб қилиб олган, иллатлар тажассуми бўлган одамлар дунёси, ёвузлик дунёси. Ана шу эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш асарнинг ўқ томирини ташкил этади. Унда ахлоқийлик асл бахт, ахлоқсизлик инсон учун ҳалокат гирдоби экани ажойиб ҳикоятларда, масалларда ўз аксини топади. «Калила ва Димна»нинг шакли, композицион қурилиши, услубий жиҳатлари кейинчалик жуда кўп пандномалар учун бадиий қолип ролини ўтади.

Мусулмон Шарқи минтақаси ахлоқий тафаккурида XI аср алоҳида диққатга сазовор. Унда икки буюк панднома яратилди. Бири туркий тилда — Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» («Яхшилик келтирувчи билимлар»), иккинчиси форсийда — Кайковуснинг «Қобуснома» асари.

«Кутадғу билиг» 13000 мисрани ўз ичига олган ахлоққа, сиёсатшуносликка доир монументал асар. Уни туркий халқларнинг ахлоқий қомуси деб аташ мумкин. Китобда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, олижаноблик ва тубанлик, ҳалоллик ва ҳаромлик сингари тушунчалар батафсил қаламга олинади. Уларнинг моҳияти образли, бадиий юксак мисраларда, шеърӣ ҳикматларда, мақолларда очиб берилади.

Юсуф Хос Ҳожиб таърифидаги эзгу одам шундайки, унинг барча қилмиши ва йўриқлари халққа фойда ва манфаат беради. Барчага бирдек яхшилик қилади, лекин эвазига улардан мукофот миннатини қилмайди. Эзгу одам ўз манфаатини кўзламайди, бошқалар манфаатини ўйлайди, бошқаларга келтирган фойдасидан ўзига манфаат тиламайди. Тўғрилиқ эса одам учун жуда керакли сифат, у одамийлик демакдир. Инсоннинг қадр-қимматини ҳам мутафаккир инсонийликда, одамгарчиликда деб билади: одам қадрли эмас, одамгарчилик қадрли, одам ноёб эмас, одамгарчилик ноёб, деган фикрни илгари суради.

«Кутадғу билиг»да фақат ахлоқий тамойиллар ёки тушунчалар эмас, балки муомала одоби ва этикет муаммолари ҳам ўртага ташланади, тил билан дил бирлиги ахлоқийликнинг асоси сифатида талқин этилади. Ахлоқийликнинг яна бир асосини буюк бобокалонимиз билимда кўради: ақл-заковатни у инсон қадр-қимматини юксалтирувчи неъмат деб билади.

Кайковуснинг «Қобуснома» асарида ҳам ана шу жиҳатларга эътибор қилинади. Айни пайтда, «Қобуснома» инсон ҳаёти ва фаолиятининг деярли барча томонларини қамраб олувчи ўғит-кўрсатмалардан иборатдир. Унда меҳмонга бориш, меҳмон кутиш, савдогарчилик одобларидан тортиб, чавгон ўйини — спортчи одобигача қаламга олинади. Кайковус ахлоқийликка эришув икки хил — табиий-туғма ва тарбия орқали рўй беришини айтади. Шу билан бирга ахлоқий тарбия ҳар икки ҳолатда ҳам шарт эканини таъкидлайди.

Шарқона пандномаларнинг энг машҳури, шубҳасиз, Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг (1184—1292) «Гулистон» асаридир. Жаҳонда бу асар таржима қилинмаган бирор-бир маданий тил бўлмаса керак. Ўзбек тилига у биринчи марта буюк ўзбек мумтоз шоири Сайфи Саройи томонидан XIV асрда таржима қилинган.

«Гулистон»нинг бу қадар машҳур бўлиб кетишига асосий сабаблар шундаки, аввало, у муаллифнинг ҳаётий тажрибалари ва кўрган-кечирганларини, ўз қулоғи билан эшитган воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олади; иккинчидан, панднома буюк Саъдийга хос тенгсиз бадиийлик билан суғорилган; учинчидан, унинг услубидаги юксак ахлоқ эгасининг донишмандлиги ва самимияти кишини ўзига тортиб туради. Насрий ҳикоятлар билан меъёрий ҳикматлар — ахлоқий хулосаларнинг узвий боғланиб кетганлиги эса асарни яна ҳам ўқишли қилади.

Саъдий, биринчи навбатда, одамлар қиёфасидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабатларини очиб беради. Оддий муомала одобидан тортиб, юксак ахлоқий тамойилларгача ана шу муносабатларни акс эттиришга хизмат қилади. Мутафаккир шоир инсон ахлоқийлигини, эзгуликни ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишда, одамларга қайишишда кўради; илмий тил билан айтганда, Саъ-

дий, инсон инсон учун восита эмас — мақсад, деган ғояни илгари суради. Ёвузликлар ичида у, айниқса, ёлғонни қаттиқ қоралайди: «Ёлғон гапирмоқ ҳам, — дейди шоир, — ханжар зарби кабидир: жароҳат тузалса-да, изи қолади».¹

Бундан ташқари, Саъдий кашф этган ҳикматлар ҳам ўзининг образлилиги, фалсафий қудрати ва назокати билан кишини ҳайратга солади. Куйидаги ҳикматга эътибор беринг: «Гавҳар лойга тушса ҳам аввалгидек қимматбаҳо, чанг осмонга кўтарилганда ҳам қадрсиздир»². Ёки мана бу кичкинагина ҳикоятни олиб кўрайлик: «Оламда биринчи марта бармоғига узук таққан одам Жамшиддир. Ундан сўрадилар: «Нега ҳамма зебу зийнатни чап қўлингга бердинг, ваҳоланки, фазилат ўнг тарафдадир». Жамшид жавоб берди: «Ўнг қўлнинг — ўнг қўл эканининг ўзи буюк зийнатдир»³.

Саъдийнинг «Гулистон»ига тақлидан жуда кўп асарлар яратилди. Улардан бири Жомийнинг «Баҳористон», шунингдек, Пошшохожанинг туркийда битилган «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» асарларидир. Ҳар учала асар ҳам ҳикоятлар ва шеърӣ парчаларда баён этилган ҳикматларни ўз ичига олади. «Баҳористон»да саккиз боб — равзанинг еттинчиси шоирлар зикрига бағишланган, саккизинчи равза эса масаллардан ташкил топган. Ҳар иккала муаллиф асарларида подшолар ва буюк саркардалар ҳаётидан кўплаб ҳикоятлар келтирилади.

Темурийлар даврида яратилган энг ажойиб ва ўзига хос пандномалардан бири, бу — Хондамирнинг (1481—1535) «**Макорим ул-ахлоқ**» («Яхши хулқлар») асари. Унинг ўзига хослиги шундаки, ундаги қаламга олинган барча фазилатлар бир буюк инсон — Алишер Навоӣ қиёфаси мисолида очиб берилади, талқин этилади. Шу боис уни буюк шоир ва мутафаккир ҳақидаги хотира ёки биографик маълумотлар деб эмас, айнан бир шахс бош қаҳрамон қилиб олинган панднома деб аташ мақсадга мувофиқ. Унда бўлган воқеалар, ҳикоятлар, латифа ва мутойибаларга ўралган Навоӣнинг ахлоқий ҳаёти кўз олдимизда гавдаланади, гавдаланганда ҳам фақат ўз замонаси учун эмас, балки барча замонларга намуна бўла оладиган ахлоқий идеал тарзида юз кўрсатади.

¹ Саъдий. Гулистон. Ғ.Ғулом, Ш.Шомуҳамедов, Р.Комилов таржмаси. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 176-б.

² Уша манба, 170-б.

³ Уша манба, 178-179-б.

Ўрта асрлардан кейин ҳам пандномалар яратиш анъаналари давом этди. Лекин улар орасида машҳур бўлганлари кўп эмас. Ана шундай истиснолардан бири — ўзбек мумтоз шоири Гулханийнинг (XVIII аср иккинчи ярми — XIX аср бошлари) «Зарбулмасал» асари. У, аввало, ўзининг шаклий янгилиги билан ажралиб туради. Асар қолип-лаш усулида ёзилган — катта масал-ҳикоя ичида масал-ҳикоятлар, улар ичида эса юзлаб ўзбек халқ мақоллари жой олган. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унинг асосий қаҳрамонлари — ўз қиёфаларида ахлоқсизлик иллатларини мужассам этган салбий образлар. Гулханий бу иллатларни уларга юксак ахлоқий мезонлар нуқтаи назаридан қараб, ўқувчига тақдим этади. Ана шу усул билан инсонларни инсоф, адолат ва диёнатга, ҳалоллик ва софдилликка чорлайди.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотлари Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослигининг тадрижий ривож сифатида кейинги даврлар Оврўпа ахлоқ илми тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Шарқ алломалари илгари сурган ғоялар, ўртага ташлаган муаммолар Оврўпа ахлоқшунослигида янги қарашлар ва, ҳатто, оқимларнинг вужудга келишига туртки бўлди. Оврўпа тарихида «Буюк таржималар даври» деб аталадиган XI—XIII асрларда нафақат Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд ва бошқа Шарқ алломалари китоблари, балки улар Оврўпага қайтадан кашф этиб берган Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон мутафаккирларининг асарлари ҳам араб ва сурёний тилларидан лотинчага таржима қилинди, Ғарбнинг дастлабки университетларида ўқитилди. Зотан, Ҳегелнинг Ғаззолийни назиктаъб файласуф деб таърифлагани, Жалолиддин Румийга қойил қолгани, Э.Ренаннинг эса Ҳюмни Ғаззолийнинг тақлидчиси деб атагани бежиз эмасди. Шунингдек, Ибн Рушднинг моҳият билан мавжудлик муносабатларида якка жавҳарлардаги (субстанциялардаги) мавжудлик моҳиятдан олдин келиши ва улар онтологик жиҳатдан яхлитликни ташкил этиши ҳақидаги ғояси кейинчалик Ғарбда катта амалий аҳамият касб этган — Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетган экзистенциячилик фалсафий-ахлоқий оқимининг пайдо бўлишига олиб келди ва ҳоказо.

Умуман, Ўрта асрлар Шарқ фалсафаси ахлоқшунослиги, нафосатшунослиги кейинги даврлар Оврўпа тафаккури тараққиётига шу қадар катта таъсир кўрсатдики, уни нафақат илм соҳасида, балки дин соҳасида — насронийликнинг инсонга янгича муносабатида ҳам кўриш мумкин. Бу ҳолатни буюк олмон лирик шоири, ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган «Олмониядаги дин ва фалсафа тарихига доир» деб аталган йирик фалсафий рисола муаллифи Хайнрих Хайне бир шеърида лўнда қилиб, шундай ифодалайди:

*Шу чўққида, жоним, қурайлик
Биз учинчи — янгича черков;
Сўнг янгича «Аҳд ул-жадид»дан
Оят куйлаб яшайлик икков.*

*Энди руҳнинг икки хил феъли
Ҳақидаги миш-мишлар битди.
Бу кунларда гуноҳдан чўчиб,
Танни қийнаш одати йитди.*

*Илғадингми, тангри саси бор
Бу кўпирган тубсиз қаър аро?
Кўрясанми осмонда унинг
Минглаб шами сочмоқда зиё?*

*Бор мавжудот ичра тангри бор,
Тангри билан борлиқ гўзал, ҳур.
Тангри — зулмат, тангри — нур, ҳаёт,
Тангри — бизнинг бўсалар эрур.¹*

Бу шеърни ўқиган одам албатта, уни Шарқ мумтоз фалсафасидан хабардор одам ёзганини сезади, ҳатто мутасаввиф-файласуфларимизнинг, хусусан, Азизиддин Насафийнинг фикрлари буюк Оврўпа шоири сатрларидан ўзгаришсиз жой олганини ва бу фикрлар Оврўпа миллатлари табиатига нақадар сингишиб кетганини англайди.

¹ Heinrich Heine. Gedichte. Berlin und Weimar, Aufbau-Verlag, 1988. S.229.

5. Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги

Аввалги бобда айтиб ўтилганидек, ҳурфикрлилик бора-сида Ўрта асрлар Оврўпасида Қадимги Юнон ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқига солиштириб бўлмайдиган даражада қашшоқлик мавжуд эди. Гап шундаки, Ўрта асрлар Оврўпасида насронийлик дини фалсафа, адабиёт ва санъат каби маънавий соҳаларга ёндаш туриш билан кифояланмади, балки улар орасида биринчи бўлишга, мутлақ ҳукмронликка интилди. Ахлоқшунослик олдида насронийлик таълимотини рационал тарзда умумлаштириш вазифаси турарди — черков талабининг моҳияти ана шу эди. Мазкур вазифа эса Библиёдаги қуйидаги ахлоқий концепциядан келиб чиқади.

Худо оламнинг яратувчиси ва унга жон бахш этувчи моҳиятдир. У — мутлақ йжодий-яратувчи ибтидо, айна пайтда, оламнинг олий мақсади, яширин маъноси. Худо ниманики яратадиган бўлса, уни ўзи учун яратади ва фақат биргина У ўз фаолиятининг сабаби, меъёри ва мақсадини ўзида мужассам этади. Бошқа барча мавжудот бундай мухторликдан бенасиб: улар Худо сабабли ва Худо учун мавжуд. Инсон ҳам бундан мустасно эмас. Лекин инсон, шунинг баробарида, муайян имтиёзга ҳам эга зот. Зеро, у Худога ўхшаш, аммо Худо билан айнан эмас: ҳиссиётли, ўлимга маҳкум ердаги мавжудот. У эркин қилиб яратилган ва олий мақсади бўлмиш — Худога ибодат унинг учун мажбурий шаклида юзага чиқади. Чунки инсоннинг ердаги, ўз бахтини излашга қаратилган бутун ҳаёти — инкор этилиши лозим бўлган гуноҳкорликдан иборат. Илк аждод — Одам Атонинг қилмиши бунга ёрқин мисолдир. Хуулас, насронийлик таълимоти мантиқига кўра, инсон Худога ибодат қилиш учун яратилган, бироқ у ўзи Худо бўлгиси келиб қолади: барча инсоний бахтсизликларнинг сабаби мана шу кибру ҳаво, ахлоқий мустақилликка даъводан келиб чиқади, умуман, ҳамма ёвузликларнинг илдизи шунда.

Шундай қилиб, насронийлик ахлоқи мавжудликнинг моҳият билан мос келмаслигига асосланади. Инсон ўзининг моҳиятан белгиланган ўзлигини амалга ошира олмайди. Чунки у гуноҳкор зот; у фақат Худо ёрдамидагина гуноҳдан қутулиши мумкин. Исо — инсоннинг Худо билан бирла-

шувига ва, айни пайтда, бундай бирлашувнинг фақат Худо туфайлигина рўй беришига далолатдир. Шу боис Худога иқтидо Исога иқтидо қилишда ўзини намоён этади. Одам Атодан гуноҳкорлик бошланган бўлса, Исодан янгиланиш, руҳан қайта туғилиш бошланади, чунки айнан у гуноҳдан қутулиш йўлини кўрсатди. Исо ўз мавжудлигининг олий ва ягона маъносини Худо-Отага етишишда деб билади. У ҳаворийларни ота-онаю, ўғил-қизларини тарк этишга чақиради, чунки кимда-ким гуноҳдан қутулиш йўлига кирса, унинг қалбида Худодан ўзга зотга жой бўлмаслиги керак, ён-берингдагиларни худди ўзингдек севмоқ Худога муҳаббатнинг инъикосидир; Худони севмоқ уларни севиш орқали амалга ошади. Ҳаммани севиш керак, деган талаб шундан. Агар инсон танлаб севса, бировга эзгулик, бошқасига ёвузлик қилиши мумкин ва бу билан у бўйнига Худолик ҳуқуқини олган, яъни нима адолатлию, нима адолатсиз эканини ўзи ҳал этган бўлади.

Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослигининг йирик вакили **Аврелий Августин** — **Илоҳий Огустин** (лотинча Августинус Санктус, 354-43) «Тазарру» ҳамда «Эзгулик ва эркин ихтиёр ҳақида» деган асарларида ана шу муаммоларни ўртага ташлади ва ҳал қилишга уринди. Унинг фикрига кўра, Худо барча гўзалликлар манбаи ва энг олий гўзалликдир. Худонинг иродаси — муайян, мазмунидан қатъи назар, эзгулик, неъмат, ягона олий неъмат. Ҳамма нарса, Худодан бўлгани учун — эзгу, нимаики мавжуд экан, ҳаммаси эзгу; борлиқ — қадриятларнинг тартибли босқичларидан иборат. Борлиқ ичидаги энг муҳим фарқ Худо билан олам, Яратган билан яратилмиш орасидаги фарқдир, мана шу фарқ ахлоқнинг асоси ҳисобланади. Ҳар қандай хатти-ҳаракат фақат борлиқ тартибини акс эттириши ва Худога интилиш билан бошқа интилишларни фарқлаши, яъни олий интилишни тубан интилишлардан қатъий ажратиб олиши орқали баҳоланади. Бу — тартибни талаб қилади, ҳамма нарсада тартиб муҳим, агар биз ҳаётимизда унга суянсак, у бизни Худога етиштиради, унга суянмасак, Худога етиша олмаймиз. Шу сабабли инсон фаолиятида икки хил муносабатни фарқламоқ лозим — лаззат ва фойдага интилиш. Лаззат — фақат биргина Худодан; қолган ҳамма нарсалар фойдаланиш объекти ҳисобланади. Ердаги неъматлар фақат ердан ташқаридаги

неъматларни тарғиб қилиш учун воситадир. Худодан қувонч туйгин-у, лекин ундан фойдаланма, ердаги неъматлардан фойдалан-у, лекин улардан қувонч туйма. Августин ахлоқий таълимоти ана шу талабдан келиб чиқади.

Худо, Августин нуқтаи назарида, инсонни — Одам Ато-ни эркин, гуноҳ қилмаслик имкониятига эга зот қилиб яратди. Айни пайтда У ихтиёр эркинлиги фаолиятининг аниқ йўналишини белгилаб берди. Лекин Одам Ато, нима қилиш кераклигини ўзим биламан, деган кибр билан Худонинг кўрсатмасини бузди; инсон ихтиёр эркинлигини ножоиз қўллагани учун гуноҳга ботди. Одам Ато қандай бўлса, ундан пайдо бўлган бошқа одамлар ҳам худди шундай. Биринчи одам қилган гуноҳга ҳамма одам жавобгар, ҳар бир одам ўз тишида Одам Ато еган олмадан қолган қамашишни ҳис этиб туради. Демак, ҳамма нарса, барча эзгулик Худодан; ёвузлик — эзгуликнинг йўқлиги, эзгуликдан юз буриш, нуқс, хато. У инсон ихтиёрининг хусусияти, ихтиёрнинг тубанликка қаратилишидир; у — Худо кўрсатмаларидан чекиниш, гуноҳ.

Августин таълимотини маълум маънода муҳаббат ахлоқи ҳам дейиш мумкин. Файласуф-илоҳиётчи муҳаббатни ҳар бир нарсани ўз табиий, қонуний ўрнини эгаллаши учун интилишга мажбур қилувчи фазовий қудрат сифатида талқин этади. Муҳаббат — тугалликка, оромга интилиш. Инсон нафақат севади, айни пайтда у муҳаббатни ўз муносабатларининг объекти ҳам деб билади; инсон муҳаббатнинг ўзини севиш ё севмаслик қобилятига эга. Ахлоқий вазифа маъна шу муҳаббатни инсон табиатига ўхшаш объектга йўналтиришдир. Бу объект эса — Худо. Муҳаббатнинг сезги аъзоларига ҳеч қандай алоқаси йўқ, у руҳнинг сирли қаъридан, руҳ пайдо бўладиган макондан иборат.

Шу тарзда Августиннинг ахлоқий таълимоти жаҳон ахлоқшунослиги тарихида муҳаббат масаласини биринчи бўлиб ўртага ташлади ва бу таълимот кейинги давр мутафаккирлари қарашларига катта таъсир кўрсатди. Лекин, умуман олганда, Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги у қадар юксак даражага кўтарилмади. Фақат Ўрта асрлардан Янги даврга ўтиш босқичи сифатида намоён бўлган Уйғониш давридагина муайян ўзгаришлар рўй берди: Ўрта асрлар мусулмон Шарқида ўртага ташланган кўпгина ахлоқий муаммо-

лар таъсирида ахлоққа инсонпарварлик, инсонни улуғлаш, инсоннинг ақлий қудратига ишонч сингари янгича нуқтаи назардан ёндашилди.

Уйғониш даврининг диққатга сазовор ахлоқшуносларидан бири италиялик файласуф **Лоренцо Валладир** (1407—1457). Валла «Ҳақиқий ва ёлғон эзгулик», «Ихтиёр эркинлиги ҳақида» каби асарларида барча жонзотларнинг табиатан ўзини асрашга ва изтиробдан қочишга интилиши ҳақидаги фикрларни ўз ахлоқий қарашларига асос қилиб олади. Валла инсоннинг жонли табиат билан алоқасини руҳ орқали чуқурлаштиради. Унинг фикрига кўра, ҳайвонлар ҳам одамларга ўхшаш хотира, ақл, ирода, танлов, қобилият, ачиниш сингари баъзи руҳий ҳолатларга эга. Лекин нутққа, кулгига эгалиги, айниқса абадийликка тааллуқли экани билан инсон ҳайвондан юқори туради; Худога ўхшаб абадиятга дахлдорлиги билан ҳайвонлардан фарқланади, бошқа жиҳатлари билан эса худди юлдузлар биз ёққан оловга ўхшаганидек, уларга ўхшайди.

Валла лаззатни ҳамма ерда ҳамма интиладиган, руҳ ва вужуд завқланишини ўз ичига олган неъмат деб атайди. У ҳамма интилишларнинг мақсади, ягона неъмат; ҳеч ким қандайдир мақсадлар учун лаззатланмайди, зеро, лаззатнинг ўзи — мақсад. Августиндан фарқли ўлароқ, Валла, муҳаббат лаззатга ўхшаш, чунки улар иккисининг асосида ҳам ҳиссий идрок этиш ётади, дейди. Шунинг учун у, Худони фақат Худо бўлгани учунгина севиш керак, деган фикрга қарши боради. Файласуф Худони инсонларга илоҳийлик берадиган ибтидо сифатида, кўпроқ мақсад эмас, воҳита тарзида талқин этади, яъни Худо неъматлар манбаи бўлганлиги учун муҳаббатга лойиқдир.

Ихтиёр эркинлиги масаласига ҳам Лоренцо Валла катта эътибор беради. Унинг фикрига кўра, ҳар бир инсон фаровонлик учун интилади, ёвузликдан эса, у ўз ёвузлиги-ми, ўзганикими, — қочишга уринади. Баъзан инсон кимгадир зарар етказса, албатта, ёвузлиги туфайли эмас, балки ўз фаровонлигини кўзлаб шундай иш қилади. Демак, инсон ўз фаровонлигига интилар экан, у тўғри йўлни танлаши керак. Неъматга, фаровонликка эгаликнинг энг муҳим шарти — бахтсизлик, хавф-хатар, безовталиқдан йироқ ва ҳамма томонидан суюкли бўлиш. Ҳаммага суюкли бўлиш

эса барча лаззатларнинг манбаи ҳисобланади; нафрат қуршовида яшаш — ўлим билан тенг. Шуларга қараб, инсоннинг яхши ёки ёмонлигига баҳо берилади.

Фазилат, Валланинг фикрига кўра, неъмат бўлмиш лаззатга зарурий-табiiй интилишни йўлга солишда ёрдам беради. Бунда фазилат ўз ҳолича мақсад эмас, балки лаззатга — фазилатлар маликасига бўйсунди; демак, фазилат ўзига хос назорат, зеро, кетидан катта изтироблар келадиган бўлса, ёки олдинда катта лаззатга эришиш имкони юзага чиқса, маълум чидам ва тоқат билан кичик лаззатдан қочиш лозим. Умуман, Валла кичик ва катта лаззат масаласига ўз таълимотида кенг ўрин беради. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, файласуф фазилатни — неъматга ихтиёр ёки муҳаббат деб атади ва уни матонат билан таққослайди. Мазкур ахлоқий мезон асосида, Валла, инсоннинг ўз манфаатини тўғри англашига катта ишонч билан қарагани ҳолда, унинг ўзгаларга муносабатларини ўрганишга интилади. Шу боис у одамлар ҳақида яхши фикрда бўлишга, уларнинг қилмиши ҳали ахлоқий жиҳатдан англамаган ҳолларда, бу қилмишларни яхшиликка йўйишга чақиради; инсонни бошқаларнинг фаровонлигидан нафақат қувонишга, балки бошқаларга қувонч бахш этишга ҳам қодир деб ҳисоблайди.

Валла зоҳидона фазилатларга дунёвий фазилатларни маълум маънода қарши қўяди: «Фазилат нафақат камбағалликка чидашда, — дейди у, — балки бойликдан оқилона фойдаланишдадир; нафақат тоқ ўтишда, балки оила қуришдадир; нафақат бўйсунишда, балки оқилона бошқаришда ҳамдир». У зоҳидона фазилатлар асосида муҳаббатни эмас, кўркувни кўради, Худога ихлос эмас, тоқат билан, муҳаббат эмас, кўркув билан ибодат қилишни маъқул ҳисоблайди.¹

Лоренцо Валланинг ахлоқий қарашларига хулоса ясайдиган бўлсак, у одамлараро бўладиган барча алоқалар ва муносабатларда манфаатни четга суриб қўймайди, ҳатто Худога муносабатни ҳам ана шу манфаат билан боғлайди. Инсонларнинг ўзаро муносабатларида бир-биридан фойдаланиш мақсади ётади; манфаат, шахсий фаровонлик барча инсоний қилмишларни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бун-

¹ Қаранг: Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М., Наука, 1989. С. 61.

дан, шахсият ва ижтимоийлик бир-бири билан ажралмайдиган даражада боғлиқ, деган фикр келиб чиқади. Валланинг бу ва бунга ўхшаш фикрлари кейинчалик Спиноза, Хоббс, Локк сингари маърифатпарварлар таълимотига туртки бўлди.

Уйғониш даври ахлоқшунослигида кейинги даврлар учун ҳам характерли бўлган икки йўналиш кўзга ташланади. Биринчиси — инсон табиати ибтидодан эзгу, иккинчиси — ибтидодан ёвуз, деган ғоя. Лекин иккала йўналиш ҳам, реал тажрибадаги инсон худбин мавжудот, деган фикрда тўхталади. Фарқ шундаки, биринчи йўналишдаги ахлоқшунослар худбинликни тарихий шароитдан, жамиятнинг оқилона ташкил этилмаганидан, тенгсизликдан келиб чиққан деб билсалар, иккинчи йўналишдагилар уни инсон табиатининг ихтиёри сифатида талқин этадилар. Ана шу йўналишлардан биринчисига мойилликни Лоренцо Валла қарашларида кўрган бўлсак, иккинчи йўналишнинг йирик вакили бошқа бир италиялик мутафаккир **Никколо Макиавелли**дир (1469—1527).

Макиавелли деганда, дарҳол хаёлимизга «макиавелличилик» тушунчаси келади. Бу ибора орқали кўпчилик мақсадга эришиш йўлида (асосан сиёсат борасида) ҳар қандай ахлоқсизликдан ҳазар қилмайдиган ҳаракат тарзига даъват этувчи йўналишни тушунади. «Мақсад воситасини оқлайди», деган тамойил бу йўналишнинг асосини ташкил этади; бундан ахлоқ ва сиёсат бир-бири билан чиқишмайди, деган хулоса келиб чиқади, Никколо Макиавелли илгари сурган ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик борасидаги ғоялар бу йўналишнинг асоси сифатида қабул қилинади ҳамда неча асрлардан буён италиялик файласуф-ахлоқшунос кўпчиликка танқид объекти бўлиб келади. Хўш, ҳақиқатдан ҳам шундайми?

Макиавеллининг ахлоқий қарашлари асосан унинг «Хукмдор» (1513) асарида ўз аксини топган. Унда мутафаккир сахийлик ва тежамкорлик, шафқат ва шафқатсизлик, муҳаббат ва нафрат сингари тушунчаларга батафсил тўхталади. Лекин уларга файласуф Ўрта асрлардагига нисбатан янгича мазмун ва маъно беради. У шафқат ва шафқатсизлик ҳақида фикр юритиб, хукмдор фуқароларни маҳкам тутиб туриш йўлида ўзини шафқатсизликда айблашларидан қўрқмаслиги керак, дейди. Унинг бир қадар шафқатсизлиги тартибсизликларни келтириб чиқарадиган давом-

ли шафқатсизликлардан афзалдир. Зеро, ўғрилиқ, қароқчилик, қотилликни туғдирадиган бундай тартибсизликлардан бутун аҳоли азият чекади. Бу фикрларни Макиавелли, айниқса, янги ҳукмдорларга нисбатан маъкул кўради. Унинг фикрига кўра, янги ҳукмдорни бошқа ҳукмдорларга нисбатан шафқатсизликда камроқ айблайдилар. Чунки янги давлатга жуда кўп хавф-хатар таҳдид солади.

Макиавелли ҳукмдор ўз фуқароларининг кўпроқ меҳр-муҳаббатига эмас, кўркувига эришиши кераклигини айтади: «...қайси бири яхши — халқнинг ҳукмдорни севганими ёки ундан кўрққаними? Айтишларича, бирваракайига ҳам кўрққани, ҳам севгани яхши; бироқ меҳр-муҳаббат кўркув билан чиқиша олмайди, шу боис танлашга тўғри келганда, кўркувни танлаган дуруст. Зотан, одамлар ҳақида, умуман, ҳеч қачон миннатдор бўлмайдиган, беқарор, мунофиқлик ва ёлғончиликка мойил, ўз фойдасини кўзлаб, хатардан қочадиган жонзотлар дейиш мумкин: токи сен яхшилик қилиб турар экансан, улар бутун борлиги билан сеники, сен учун ҳамма нарсасидан, қони-жонидан ҳам, бола-чақасидан ҳам, бойлигидан ҳам кечишга тайёр, лекин ишинг тушганда, шу заҳоти юзини буриб кетадилар... Бундан ташқари, одамлар ўзида меҳр-муҳаббат уйғотган кимсалардан кўра, кўркув уйғотган кимсани хафа қилишдан кўпроқ тийинадилар».¹

Ҳукмдорнинг ўз сўзи устидан чиқиш-чиқмаслиги масаласида эса Макиавелли «Ҳукмдор» рисоласининг XVIII бобида шундай дейди:

«...Тажрибадан шуни биламизки, бизнинг давримизда улуғ ишларни амалга оширишга фақат берган сўзининг устидан чиқмасликка уринган ва керак одамни лақиллатиб кетишни уйдасидан чиққанларгина эришган; бундайлар охир-оқибатда ростгўйликка интилган ҳукмдорларга нисбатан жуда катта ютуқларни қўлга киритганлар.

Шуни билиш керакки, душманга қарши икки йўл билан курашиш мумкин: бири — қонун йўли, иккинчиси — куч ишлатиш. Биринчиси — инсонга, иккинчиси — йиртқичга хос; аммо биринчиси етарли натижа бермаганлиги

¹ Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., ИХЛ, 1982. С. 384-349.

учун кўпинча иккинчи йўлга мурожаат қилишга тўғри келади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ҳукмдор ҳам инсон, ҳам йиртқич табиатини ўзида мужассам этмоғи керак.

Йиртқичлар орасида ҳукмдор иккитасига ўхшаш учун ҳаракат қилмоғи зарур: буларнинг бири — арслон, иккинчиси — тулки... Гап шундаки, оқил ҳукмдор ўз берган ваъдасини бажаришга доим ҳам интилиши шарт эмас. Чунки одамлар ўлиб-тирилиб ваъдани бажариш учун уринишга арзимаydi, уларнинг ўзлари ваъдаларида турмаydi. Ваъдани бузиш учун эса доимо баҳона топса бўлади. Қанчадан-қанча тинчлик шартномалари, қанчадан-қанча келишувлар ҳукмдорлар сўзларининг устидан чиқмаганлари учун амалга ошмай қолган. Бунда кимда-ким тулкилик қилган бўлса, ўша ютиб кетган. Лекин ёлғонни ҳам эплаш керак, қотириб қўйиш лозим: чув тушадиган одам эса доимо топилади».¹

Дарҳақиқат, юзаки қараганда, Макиавеллининг бу фикрлари ахлоқийлик нуқтаи назаридан ҳеч бир мезонга тўғри келмайдигандек кўринади. Аслида эса ундай эмас. Буни англаш учун қуйидаги омилларни назарда тутмоқ лозим.

Биринчидан, мутафаккир ўз Ватани Италияни озод ва бирлашган ҳолда кўришни истаydi. Бу эзгу йўлда Ватан душманларини алдаш, уларга берган сўзининг устидан чиқмаслик озодлик ва бирликка олиб келадиган восита сифатида намоён бўлади, яъни эзгулик ҳамда улуғвор орзулар тантанаси йўлида хизмат қилади.

Иккинчидан, жуда кўп ўринда Макиавелли «янги ҳукмдор» иборасини ишлатади. Янги ҳукмдор, тўғрироғи, янги пайдо бўлган давлат ҳукмдори қувлик ва қаттиққўллик сиёсатини олиб бормаса, давлатни ҳам, мамлакатни ҳам, мустақилликни ҳам сақлаб қололмайди, яъни ўтиш ёки тикланиш давридаги турли хил ички ҳамда ташқи ифвогарликлару қийинчиликларни фақат тулкининг тадбиркорлиги-ю арслоннинг ҳамласи билан енгиб чиқиб кета олиш мумкин.

Учинчидан, Макиавелли фикр юритаётганда, Оврўпада янги вужудга келган миллий давлатни назарда тутди. Унинг танқидчилари эса кўп ҳолларда, аллақачон

¹ Ўша манба, 351-352-б.

ўтиш ёки тикланиш даврини бошидан кечирган, ўн йиллар, ҳатто юз йиллар мобайнида ўзига хос муқим демократик йўналишни ишлаб чиққан ва аҳолиси шу йўналишга онгли равишда муносабатда бўла олиш даражасига кўтарилган мамлакатларнинг сиёсий арбоблари, файласуфларидир. Макиавелли таълимотини эса юқоридаги ҳар учала ҳолатда ҳам Италия тарихидан ажратиб олиб таҳлил этиш мумкин эмас.

Тўртинчидан, Макиавелли барча машҳур ҳукмдорлар тутган йўлни, ҳукмронлик сирларини шафқатсиз тарзда авра-астаригача очиб ташлайди. Бундай «сурбетлик» шундай йўлни босиб ўтган, лекин ўзини бунақа йўлга алоқаси йўқдек кўрсатишни истаган сиёсий арбобларнинг гашини келтиради — уларга ўзи учун ҳозирда ёқимсиз бўлган ҳолатларни эслатади.

Бешинчидан, шуни доим ёдда тутиш керакки, барча ахлоқшунослар ичида фақат Макиавеллигина давлат раҳбарини алоҳида, бошқалардан тубдан фарқ қиладиган ахлоқий тип сифатида олади. Макиавелли танқидчиларининг ва бошқа кўпгина ахлоқшуносларнинг хатоси шундаки, улар ҳукмдор ахлоқини оддий ахлоқий тамойилларга нисбат берган ҳолда баҳолашга уринадилар. Макиавелли эса ҳукмдор ахлоқини мавжуд ижтимоий шароитдан, унинг жамиятда ва миллат тараққиётида эгаллаган реал, истисноли ўрнидан келиб чиқиб талқин этади. Файласуф бунга дабдурустдан эришган эмас. У тарихий воқеалар ва далилларни билган ҳамда уларни илмий таҳлил этган; «Флоренция тарихи» деган фундаментал асар яратган улкан тарихшунос олим. У тарихий тажрибага суяниб шундай хулосага келади. Шу боис Макиавелли номини сиёсатда ахлоқсизликни тарғиб этувчи, демократиянинг душмани деганга ўхшаш сифатлашлар билан «безаш» илмдан кўра эҳтироснинг, сохта демократчиликнинг мевасидир. Аслида эса ҳақиқий донишманд, ҳар жиҳатдан кучли, маърифатли, умумлаштирувчи фалсафий иқтидорга эга ҳукмдоргина Макиавелли таърифига жонли мисол бўла олади. Масалага еттинчи осмондан эмас, реал ҳаётдан туриб ёндашилса, бунга англаш қийин эмас.

Мана, тарихимиздан бир мисол. Соҳибқирон Амир Темури ўғли Мироншоҳ ва унинг аъёнларини ўзларига ишониб топширилган ҳудудни бошқаришда адолатсизликка

йўл қўйгани, кайфу сафога берилиб, раиятга жабр қилгани учун шафқатсизларча жазолайди: барча аъёнлар ўлимга ҳукм этилади. Мироншоҳ эса отасининг пири Саййид Барака маслаҳати туфайлигина ўлимдан сақланиб қолади ва сазойи қилинади: қўллари боғлиқ, тиз чўктирилган Мироншоҳнинг кўзи олдида барча аъёнлари бўғизланади, махсус ўрнатилган тарновдан оқиб турган қон Мироншоҳнинг ёдида умрбод қолади — бу ҳам ўлимга тенг бир руҳий изтироб эди. Бу жазо, ҳақиқатдан ҳам шафқатсизлик. Бироқ ўн беш-йигирма одамнинг ўлими ва шаҳзоданинг руҳий изтироблари эвазига Мироншоҳ тасарруфидаги Эрон, Озарбайжон, Рум, Арран сингари кўплаб ўлкаларни ўз ичига олган улкан бир ҳудуддаги миллионлаб аҳоли амалдор ҳамда сипоҳийларнинг бошбошдоқлигидан, ўз фуқаролик ҳуқуқларига тажовуздан қутулади, яъни Амир Темурнинг шафқатсиз деган ном олишдан қўрқмай, ота эмас, ҳукмдор сифатида иш кўриши туфайли адолат ўрнатилади; кичик шафқатсизлик улкан шафқатга айланади.

Энди давлат бошлиғининг ўз сўзи устидан чиқиш-чиқмаслигини ахлоқий баҳолаш борасида замонавий бир мисол келтирамиз. Шўролар иттифоқи эндигина тарқалган ва давлатлараро МДХ ташкилоти тузилаётган пайтда ўтказилган матбуот конференциясида мухбирлардан бири Ўзбекистон ва Украинада фуқаролик мақоми қандай бўлади, МДХ таркибидаги бошқа давлатлар фуқаролари бу иккала давлатнинг ҳам фуқаролари ҳисобланадими-йўқми, деган мазмунда савол берди. Савол моҳиятан ирвогарона эди. Чунки МДХ давлатларидан бирортаси ўша пайтда бу масалани кун тартибига қўймоқчи эмасди, ҳаммаси ҳозирча фақат қоғоздагина бўлган мустақиллигини мустаҳкамлашга интиларди. Лекин, айти пайтда, бу саволга қайси давлат раҳбари салбий жавоб берса, ўша давлатда русийзабон аҳолининг жунбушга келиши, маълум тартибсизликлар рўй бериши, бундан мамлакат маънавий ва моддий зарар кўриши шубҳасиз эди. Зеро, бу давлатлардаги мудофаа, ҳарбий саноат, оғир саноат, рангли металлургия ва бошқа муҳим соҳалар асосан мустамлакачилик даволаридан воз кечишни истамаган русийзабон кишилар қўлида бўлиб, илк ўтиш даврининг демократия ниқоби

остидаги бошбошдоқликлари натижасида улар муайян мамлакат мустақиллигига сезиларли зарба бера олишга қодир эдилар. Агар жавоб ижобий бўлса, ўша раҳбар давлатидаги аҳолининг бу қисми ифвогарлик учун баҳона тополмасди ва ғазабини бирқанча вақт босиб туришга мажбур бўларди. Энг муҳими ана шу фурсат эди. Бироқ мамлакатдаги мустақилликдан маст ёшлар, миллий партиялар, мухолифатдаги кучлар бу давлат бошлиғини моҳиятан миллий мустақилликка қарши раҳбар сифатида баҳолардилар. Икки давлат раҳбари олдида ана шундай муҳим танлов турарди.

Ўзбекистон давлати раҳбари, барча МДХ давлатлари фуқаролари Ўзбекистон фуқаролари бўла олади деб, Украина раҳбари эса, аксинча, бундай бўлиши қатъиян мумкин эмас, деб жавоб берди. Ўша матбуот конференциясидан Украина давлати раҳбари зимдан олқиш олиб, Ўзбекистон раҳбари эса истехзоли жилмайишлар остида чиқиб кетди. Орадан сал ўтмай, Ўзбекистондаги русийзабон ҳарбийлар ва мутахассислар баҳона тополмай, тинчиб қолдилар, тез орада Россияга олиб ўтиб кетиладиган ҳарбий техника ҳақидаги шов-шувлар ҳам секин-аста тўхтади. Украинада эса русийзабон аҳолининг норозиликлари бошланди, «рус ватанпарварлари» томонидан юзлаб ҳарбий техника воситалари, хусусан, янги жанговар ҳаво кемалари ҳам Россияга олиб ўтилди...

Бир неча йилдан кейин эса мазкур масала реал кун тартибига қўйилди: Россия давлати ўз мавқеини Марказий Осиё мамлакатлари ичкарасида мустаҳкамлаш ва, керак бўлганда, уларнинг ички ишларига аралашиш учун замин тайёрлаш мақсадида иккиёқлама фуқаролик борасида ташаббус билан чиқди. Шунда Ўзбекистон давлати раҳбари оқилона ва аниқ жавоб берди: Ўзбекистон демократик ва ҳуқуқий йўналишдаги давлат, унда барча миллатлар тенг ҳуқуққа эга. Шу боис рус миллатига мансуб аҳолига иккиёқлама фуқаролик татбиқ этилса, бошқа миллат вакиллари ҳам шундай ҳуқуқ берилиши керак, масалан, корейсларга, украинларга, юнонларга, қозоқларга, тожикларга ва ҳоказо. Акс ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган миллатлараро тенгҳуқуқлилик тамойили бузилади. Айни пайтда, бундай кенг миқёсли

иккиёқлама фуқароликнинг, муайян фавқулодда ҳодисалар юзага келганда, Ўзбекистон давлати хавфсизлигига, ҳатто мустақиллигига хатар туғдириши ҳеч кимга сир эмас.

Бундай жавобга Марказий Осиё мамлакатларининг ҳаммасига ўз таъсирини ўтказиб келган Россия давлати ҳеч нима дея олмади: унинг рўпарасида ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий жиҳатдан ўзига яраша қудратли давлат турарди. Бундан ташқари, Ўзбекистон давлати раҳбарига ҳеч ким, бундан бир неча йил аввалги гапингиз бошқача эди-ку, дея олмади ва дея олмасди ҳам. Чунки фикр, умуман олганда, беқарорлик хусусиятига эга; фикр беқарорлиги — ўзгарувчанлиги тараққиёт гарови, фикр барқарорлиги, фикрнинг қотиб қолиши инсониятни таназзулга, ҳатто, умуман, биологик тур сифатида йўқ бўлиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу инсониятнинг минг йиллар мобайнидаги тарихий тажрибасидан чиқарилган фалсафий хулосага ҳеч ким қарши туrolмайди.

Шундай қилиб, муҳим бир халқаро масалада Ўзбекистон давлати тўла ютиб чиқди: бир томондан, Украина сингари ҳам моддий, ҳам маънавий зарар кўрмади, иккинчи томондан, жуда катта халқаро обрўга мушарраф бўлди. Лекин бу қувонарли ҳол, маънавий лаззат, Ўзбекистон давлати раҳбарининг руҳий изтироблари, таъна-дашномларга сабр-тоқат билан чидаши натижасида, фидойилиги туфайли рўй берди. Ўзбекистон давлати раҳбари ўзига шафқатсизлик қилиб, миллатга, Ватанга шафқат қилди, Лоренцо Валла айтганидек, кичик лаззатдан кечиб, вақтинчалик изтироб эвазига катта лаззатга ноил бўлди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, Макиавелли қаттиққўллик, сўзининг устидан чиқмаслик сингари хатти-ҳаракатларни фақат умумдават, умуммиллат нуқтаи назаридан келиб чиқиб амалга оширилсагина маъқуллайди, ҳукмдорнинг босиқ бўлишини, ҳадеб жазолашга интилмаслиги кераклигини айтади; ўз халқида нафрат ва ҳазар ҳиссини уйғотган ҳукмдорнинг аҳволига вой эканини таъкидлайди. Мутафаккир, ана шундай оқил, моҳир ҳукмдорларга эга мамлакат ўз озодлигини қўлдан бермайди, деб ҳисоблайди. Умуман, шуни таъкидлаш керакки, Макиавелли учун энг муҳими — озодлик: озод Италия, озод жамият, шахс эркинлиги, фаолият эркинлиги каби тушунчалар унинг учун

энг асосий тушунчалардир. Айни пайтда, одамлардан насронийлик талаб қиладиган бўйсуниб, сабр-тоқат, ҳамма нарсага шукур қилиш сингари ахлоқий тамойилларни қўрқмай қаттиқ танқид остига олади. У Италия озодлигини икки нарса емирганлигини айтади: бири — миллатни бўшаштириб, ожизлаштириб юборган ҳодиса насронийликнинг хулқий-ахлоқий тамойиллари бўлса, иккинчиси — ҳар қандай республикачилик ва ҳар қандай озодликнинг душмани қудратли Румо салтанати эди.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Макиавелли ўз асарларида, хусусан, «Хукмдор» рисоласида илгари сурган ахлоқий таълимот, давлат раҳбари ахлоқий фаолиятидаги фазилат ва иллатнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига ўтиб туриши, баъзан эса, бири иккинчисини келтириб чиқариши ҳақидаги янгича фикрлари ҳалигача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Уйғониш даври ахлоқий таълимотлари ахлоқшунослик тарихида, шубҳасиз, олға ташланган қадам бўлди. Зеро, бу давр мутафаккирлари Қадимги дунё ахлоқшунослари илгари сурган назария ва ғояларни Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослари тафаккури призмасидан ўтказиб, хулосалар чиқаришга интилдилар, муайян маънода уларни Оврўпа ахлоқ илмида синтезлаштириш жараёнини бошлаб бердилар.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т., Ўқитувчи, 1997.
2. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон. Т., Ёзувчи, 1996.
3. Комилов Н. Тасаввуф. 2- китоб. Т., Ё. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.
4. Маҳмудов Р. Дегонимни улусқа марғуб эт... Т., Ўзбекистон, 1992.
5. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. Т., Ўқитувчи, 1996.
6. Форобий. Фозил шаҳар одамлари. Т, Мерос. 1990.

7. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
8. Шер А. Ибрат кўзи. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 7-8, 9-10-сонлар.
9. Ibn Haldun. Tasavvufun mahiyeti. Istanbul, 1984.
10. W. Montgomery Watt. The influence of islam on medieval Europe. Edinburgh, 1972; Уотт У.М. Влияние ислама на средневековую Европу. М., Наука, 1976.
11. Сагадеев А. Ибн Рушд. М., Мысль, 1973.
12. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины о любви. Тбилиси, Мецниерба, 1976.

IV БОБ

ЯНГИ ДАВР АХЛОҚШУНОСЛИГИДАГИ АСОСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ЙЎНАЛИШЛАР

1. Оврўпа рационал ахлоқшунослиги

Қадимги дунё мумтоз илмий тафаккурининг энг яхши анъаналарини ривожлантириб, бойитиб, унда кўтарилган муаммоларга янгича муносабат ишлаб чиққан Ўрта асрлар мусулмон Шарқи таълимотлари Оврўпа Уйғониш даври мутафаккирлари учун туртки бўлганини айтиб ўтган эдик; Шарқ тафаккури ютуқларини тадрижий ривожлантирган, уйғонган Оврўпа мислсиз парвозга шай ақл-идрок бурғутига айланди ва у Янги давр осмонида юксак парвозга киришди. Ахлоқшунослик борасида ҳам бу парвоз ўзини намоён этди. Инсонга ҳар томонлама маданий, эркин шахс сифатидаги муносабат эндиликда муайян тарзда янгиланди; уни ижодий шахс деб талқин ва таҳлил этиш концепцияси юзага келди. Инсон ақл-идрокигина ахлоқнинг манбаи ва ахлоқий тартиботнинг асоси деб ҳисобланди. Ахлоқ эса инсоннинг фикрловчи мавжудот сифатидаги ҳолати тарзида таърифланди. Чунончи, нидерландиялик файласуф Бенедикт (Барух) Спиноза (1632—1677) ахлоқшунослик борасида рационал қарашларни ҳимоя қилди ва янада юксак босқичга олиб чиқди. Унинг бу жиҳатдан «Худо, инсон ва унинг бахти ҳақида қисқача рисола» (1660), «Илоҳиёт ва сиёсат рисоласи» (1670) ва «Ахлоқшунослик» (1677) асарлари диққатга сазовордир.

Спиноза Худони — табиат, табиатни — Худо тарзида талқин этади. Худо — ягона субстанция (жавҳар), барча ҳодисалар ва якка нарсаларнинг илк асоси. У абадийлик ва чексизликка эга, яратилмаган ҳамда ҳеч қачон йўқолмайди. Унга икки белги — сифат хос: бири — кўлам, иккинчиси — тафаккур. Яъни табиатда намоён бўлган Худо, субстанция, азалий ва олий онг. Субстанция ўзи учун ўзи сабабдир, дейди мутафаккир. У субстанция ва унинг

сифатларини талқин этишда модус тушунчасини киритади. Модус деганда файласуф субстанциянинг оламдаги кўпдан-кўп ранг-баранг ҳодисалар ва нарсалар кўринишида намоён бўлувчи ҳолатини тушунади. Файласуф субстанция ва унинг сифатларини — яратувчи табиат, модусларни эса яралувчи табиат деб атайди. Демак, субстанция оламнинг ягона ибтидоси сифатида ўзи учун ҳам, оламдаги турли хил нарса ва ҳодисалар учун ҳам сабабдир, яъни биринчи сабабдир. Ана шу биринчи сабабсиз оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг мавжуд бўлиши ёки ифода топиши мумкин эмас. Субстанция ўз-ўзининг сабабчиси сифатида эркин, айна пайтда, оқибат сифатида заруриятдир. Эркинлиги унинг абадий қудратини, зарурияти унинг абадий мавжудлигини англатади. Бироқ унинг эркинлиги эркин ихтиёр эмас, балки эркин сабабдир. Бу фикрлар Ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасидаги, хусусан, Форобий, Ибн Сино сингари мутафаккирлар қарашларидаги вужуди вожиб (зарурий вужуд) тушунчаларини эслатади. Зеро, Спиноза Маймоний, Ибн Изро сингари яхудий алломаларнинг ижодини пухта ўрганган эди. Бу мутафаккирлар эса Форобий, Ибн Сино, Беруний, Хайём, Ғаззолий каби файласуфлар қарашларини ўзига хос талқин этган.

Спиноза насронийлик асоси бўлмиш «Худо-одам» тўғрисидаги — ерга тушиб изтироб ва ўлимга рози бўлиб, сўнг одамлар гуноҳининг ибтидосини ювиш мақсадида қайта тирилган Худонинг ўғли ҳақидаги ақидани рад этади. Уни файласуф, бўлмаган нарса, деб атайди, уни — айлана квадрат шаклини ола билади, деган ақлга сиғмайдиган гапга ўхшатади. Шунингдек, мутафаккир яхудочиликнинг, яхудийларни алоҳида эътиборга молик, бошқа халқлардан баланд турадиган «муқаддас» халқ сифатида талқин этувчи ақидасини ҳам бекор гап деб атайди, исломий ақидапарастликни ҳам қоралайди. Лекин унинг қарашларида тасаввуфий моҳият ётганини англаш қийин эмас. У инсонга Худонинг бир парчаси сифатида қарайди. Умуман, Спинозанинг субстанция ва модуслар ҳақидаги таълимоти машҳур мутасаввиф, буюк шоир Шайх Муслиҳиддин Саъдийдаги «Ҳар япроқда Худо бор!» деган сатрни ёдга солади.

Мутафаккирнинг фикрига кўра, қалб ёки руҳ доимо ғоялар йиғиндисидан иборат бўлади. Ҳар бир ғоя — ин-

тенционал, яъни маълум бир объектга йўналтирилган. Рухнинг энг яқин объекти эса — унинг ўз вужуди. Шу сабабли файласуф руҳни вужуднинг ғояси деб атайди. Рухнинг бу сифати унинг нофаол эканидан, вужудга қарамлигидан далолат беради. Зеро, у ҳиссий билиш билан боғлиқ. Бироқ бу руҳ нафақат вужудий ҳолатларни, балки ўз ғояларини ҳам англаш қобилиятига эга. Айнан мана шунда руҳнинг рационал — фаҳмий (интуитив) фаол жиҳати ўзини намоён этади. Бу фаол жиҳат субстанция — Худога етишишга олиб борадиган билишдир. Донишмандлик эришган бу ҳолатни Спиноза, Ғаззолий изидан бориб, Худога билиш орқали муҳаббат қўймоқ, Худони билиб севмоқ, деб атайди.

Спиноза билишни зарурият доирасида кўради. Агар биз бу туйғулар сабабини уларнинг зарурияти доирасида билсак, улар билан муроса қилсак, улардан камроқ изтироб чекамиз. Масалан, барча болалар дастлаб юролмасликлари ва гапиролмасликларини билганлари учун бу ҳолат билан муроса қиладилар ҳамда уни одатий деб қабул этадилар. Демак, руҳ нарсаларга қанчалик зарурият сифатида қараса, туйғулар устидан шунчалик кучлироқ ҳукмрон бўлади ва улардан камроқ азият чекади. Яъни инсоннинг эрки ўз туйғуларини билиш ва улар устидан ҳукмронлик қилишдандир. Ақлнинг қудрати шахс эркини белгилайди. Шундан келиб чиқиб, Спиноза инсоний қилмишлар устидан кулмасликка, улардан хафа бўлмасликка, уларни лаънатламасликка, балки тушунишга чақиради.

Инсон учун тўғри ҳаёт тарзи сифатида нидерланд мутафаккири ўз манфаатини кўзлаб иш юритишни таклиф этади. Зеро, барча инсонлар катта бахтга эришиш учун интиладилар. Лекин ҳар бир шахс ўз манфаати нуқтаи назаридан ҳаракат қилар экан, бошқалар ҳам шундай ҳаракат қилишлари учун ўз хатти-ҳаракатларини туйғулар билан эмас, ақл билан бошқариши лозим. Айни пайтда, файласуфнинг фикрича, халқ оммаси ўз хатти-ҳаракатларида ақл билан иш кўра оладиган билиш даражасига кўтарилиш қобилиятига эга бўлолмайди. Шу жиҳатдан одамларнинг эҳтирос ва ҳаяжонларини босиб, уларнинг барча хатти-ҳаракатларини ақл билан йўналтирадиган қонунлар чиқарадиган давлат ҳокимиятига эҳтиёж мавжуд. Ахлоқ-

одоб қонун-қоидалари, Спиноза фикрига кўра, давлат ҳуқуқи қонунларига мос келиши лозим. Давлат қонунлари шундай бўлиши керакки, уларга кўра ҳар бир киши ўз манфаатига интилар экан, бошқа шахслар ва давлат манфаатига ҳилоф равишда иш кўрмаслиги керак. Ана шунда «оқилона ўзини чеклаш» юз беради. Шу билан бирга, мутафаккир юқори ҳокимиятнинг инсонлар шахсий ҳаётига аралашувига қарши чиқади ва виждон эркинлигини, тафаккур эркинлигини ҳимоя қилади. Ҳар кимга ўз фикрини айтиш эркинлигини бериш лозим, дейди файласуф, фақат ҳукм юргизишнинг демократик шаклигина зарур бўлган эркинликни тўлиқ таъминлаши мумкин.

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги. Тарихда олмон мумтоз фалсафаси деб ном олган тафаккур ўзининг миқёсийлиги ва теранлиги билан ҳануз фикрловчи кишиларни ҳайратга солади. Олмон мумтоз файласуфлари инглиз, француз файласуфларидан фарқли ўлароқ, ўз асарларини кенг қитобхон оммасига эмас, балки тор доирадаги ўқувчиларга, фалсафани мутахассислик деб билган олимларга ва талабаларга мўлжаллаб битганлар. Шу боис уларнинг кўпчилик китоблари, хусусан, ахлоқшуносликка оид асарлари ҳам қуруқ академик тилда ёзилган ва тушунилиши оғир. Лекин улар ўз асарларида жаҳон фалсафий тафаккури XIX асрнинг биринчи ярмигача эришган барча ютуқларни илмий тизимларда умумлаштирганликлари ва улардан ниҳоятда чуқур илмий хулосалар чиқарганликлари билан ажралиб турадилар.

Олмон мумтоз фалсафасининг асосчиси **Иммануил Кант** (1724—1804) ҳисобланади. Унинг «Ахлоқий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий ақлнинг танқиди» (1788) ва «Ҳуққлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан ахлоқшунослик ва ахлоқий муаммоларга бағишланган.

Ахлоқшуносликни объектив қонунлар ҳақидаги фан сифатида, Кант, математика билан тенглаштиради: геометрик қатъий қоидаларни, инсон уларга ўзи тўла амал қилиш қилмаслиги билан ҳисоблашмагани ҳолда шакллантиргани каби, ахлоқшунослик ҳам инсоннинг имкониятлари билан ҳисоблашмайдиган, балки нима ахлоқий эканлигини кўрсатадиган қоидалар тақдим этмоғи керак. Шу боис файласуф ҳуқуқ ва ахлоқ ҳақидаги фанларни ақлнинг шак келтириб бўлмайдиган ёки қатъий талабларга асосланган на-

зариялари сифатида олиб қарайди. «Шундай қилиб, — дейди Кант, — амр (императив), бу шундай қоидаки, у ҳақда тасаввур субъектив тасодифий хатти-ҳаракатни зарурий қилиб қўяди...».¹

Қатъий амр, энг аввало, шунинг учун олий ва пировард ахлоқий қонунки, у инсонни фақат мақсад сифатида мавжуд деб ҳисоблайди ва инсонга восита деб қарашни, айниқса ундан шунчаки восита тарзида фойдаланишни ман этади. Бу олий ахлоқий тамойилга Кант бир неча мисоллар келтиради. Мана, улардан бири. Дейлик, мен бир ёққа кетаётган дўстимдан ҳеч кимнинг гувоҳлигисиз қанчадир пулни сақлаб бериш учун олиб қолдим. Бу ҳақда ўзимдан бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Дафъатан дўстим хорижда вафот этади. Хўш, мен унинг пулини ўзимда олиб қолишим мумкинми? Бу саволга «йўқ» деб жавоб бериш учун Кант қатъий амрга мурожаат қилади; пулни ўзида олиб қолиш, агар биз бу қоидага умумийлик шаклини берадиган бўлсак, бундан буён бошқа ҳеч ким ўз пулини бировга ишониб қолдирмайди, деган гапни англатади. Чунки бу ҳолатда ҳар бир киши қарзга берилган пул баъзи шароитда йўқолиб кетиши мумкинлигини англаб етади. Шундай қилиб, Кант назарида, ахлоқийлик моҳият эътибори ила инсоннинг кундалик майда ташвишлардан юксакка, улғуворликка, илоҳийликка кўтарилишидир. Ахлоқ худбинлик манфаатларига амал қилишдан бурчни англашга ўтишдир.

Инсон доимо ўз шахсий бахтига йўналтирилган майллари натижасида қатъий амр билан қарама-қарши келиб қолиши мумкин. Шу жиҳатдан инсон доимо бурч билан майл оралиғида туради. У ихтиёр туфайли айнан ана шу ўз бурчини бажаришга эркин қарор қилади, яъни қатъий амрга бўйсунди ва фақат мана шу доирадагина ўз майлларига эрк беради. Қатъий амрга амал қилиш имконини амалий ақлнинг «сен қила оласан, чунки қилишинг керак», деган қонуни беради. Ахлоқий эътиқод қандайдир ички зўрликка асосланган тизим сифатида иш кўради, усиз инсон ўзини кўзгуда кўрса даҳшатдан сапчиб тушади. «Ҳакам инсоннинг ичида» ва ахлоқий қарор пировард натижада ҳар бир одам учун ўз-ўзини суд қилиш демакдир. Зеро инсон, у ёки бу муҳим

¹ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 2. М., Мысль, 1964. С.130.

қарорни қабул қилар экан, ташқи тартиблар (амал, бойлик ва ҳ.к.) эмас, балки фақат бурч амри нуқтаи назаридан иш тутмоғи лозим. Бунинг акси рўй бермаслиги учун инсонга ўзини-ўзи назорат қилсин деб ажойиб назоратчи — виждон берилган. Виждон инсоннинг иккига бўлиниб яшашига чек қўяди: ҳаммасини тўғри тушунган ҳолда нотўғри хатти-ҳаракат қилиши мумкин эмас. Виждон билан беркинмачоқ ўйнаб бўлмайди, уни айтганингга кўндира олмайсан. Уни ухлатиб қўйиш ҳам мумкин эмас, эртами-кечми уйғонади-да, қилмишингга жавоб беришга мажбур этади.

Буюк мутафаккирнинг ахлоқшунослигини маълум маънода бурч ҳақидаги таълимот ҳам дейиш мумкин. У бурчнинг икки хили мавжудлигини таъкидлайди: ҳуқуқий бурч ва ахлоқий бурч. Ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлоқий бурч аксинча, фазилатга, яъни ички ҳодисага, ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Шу боис инсоннинг ахлоқий бурчга мувофиқ хатти-ҳаракат қилиш қобилиятини Кант фазилат деб атайти.

Ахлоқий бурчнинг ўзини ҳам файласуф иккига бўлади: инсоннинг ўз олдидagi бурчи ва бошқаларга нисбатан, уларнинг айбдорлиги ёки ҳурматга муносибликларига қаратилган бурч. Ўзига нисбатан бурч, аввало, инсондан ўз-ўзига ҳурматни талаб этади. Унинг зидди — ўз ҳаётига қасд қилиш, соғлигига путур етказиш, ёлғончилик, очкўзлик ва сохта итоаткорлик-хушомадгўйлик. Ўзгаларга нисбатан бурч эса, аввало, бошқа одамларни ҳурмат қилишни талаб этади. У — Кант «дунёнинг буюк ахлоқий безаги» деб атаган хайр-эҳсонда, миннатдорчиликда, қувончу ғамни баҳам кўришда, умуман, инсонга муҳаббатда акс этади. Уларнинг зидди — манманлик, дилозорлик, ҳасад, кўрнамаклик ва ичқоралик.

Хатти-ҳаракатнинг мақсади ҳам, унинг самараси ҳам эмас, балки унинг нияти, яъни ахлоқий амрга мувофиқлиги ахлоқий ҳисобланади. Ана шу мезон, ахлоқий бурч инсондан хатти-ҳаракатнинг эзгу ихтиёр билан қилинишини талаб этади. «Бирор ерда, бу дунёда ҳам, ҳатто ундан ташқарида ҳам, фақат биргина эзгу ихтиёрдан бошқа яна қандайдир нарсани чекламаган даражадаги эзгулик дейиш мумкинлигини ҳаёлга келтириб бўлмайди», — дейди Кант.¹

¹ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 1. С. 228.

Эзгу ихтиёр ҳаракатни ташқи шарт-шароит ва манфаатни ҳисобга олмасдан баҳолайди, зеро, бурчнинг мазмуни биз интилаётган бахтда эмас, балки бахтли бўлишга лойиқлигимиздир. «Шу боис,— дейди файласуф, — ахлоқ, сирасини айтганда, ўзимизни қандай тарзда бахтли қилишимиз мумкинлиги ҳақида эмас, балки ўзимиз қандай қилиб бахтга муносиб бўлишимиз тўғрисидаги таълимотдир».¹

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Кант ихтиёр муаммосига диний-насроний нуқтаи назардан ёндашади: даставвал у ёвуз ихтиёр тарзида юзага чиқади. Ёвуз ихтиёр инсон табиатидаги бурч талабининг ҳаракат қоидасига айланишига қарши турадиган майлдир. Ана шунинг учун ҳам ўз-ўзини билиш ва ақлга асосланган эзгу ихтиёр зарур. Одамлар ана шу эзгу ихтиёр асосида бир-бирларига муносабат қилишлари керак. Бу муносабатдаги мажбуриятларнинг иккитасини Кант энг муҳим деб ҳисоблайди. Булар — муҳаббат ва ҳурмат. Ҳар бир кишининг бурчи — хайрли ишлар қилишидан, яъни бирор-бир мукофотга умид боғламасдан, имкон қадар одамларга ёрдам беришидан ва уларнинг бахтли бўлишига кўмаклашувидан иборат. Мутафаккир инсонпарварликни энг муҳим фазилат, инсонни севмасликни асосий иллат деб ҳисоблайди. Шунингдек, Кант адолат, ростгўйлик, дўстлик сингари тушунчаларга ҳам бафуржа тўхталади.

Кант ахлоқшунослигининг чўққиси — абадий тинчлик ғояси; ҳеч қандай урушга йўл йўқ: на мен билан сенинг орангдаги табиий ҳолатдаги урушга, на орамиздаги давлатлар сифатидаги урушга йўл йўқ, уруш ҳар ким ўз ҳуқуқини қўлга киритиши учун зарур бўлган усул эмас. Айни пайтда, инсоният учун ахлоқий комилликка эришувнинг фаол воситасини мутафаккир маърифатда кўради. Маърифат учун эса фақат эркинлик, эркинлик бўлганда ҳам жуда зарарсиз, ҳар бир ҳолатда ўз ақлидан ошкора фойдаланадиган эркинлик зарур. Эркин, ҳайратланиб, ихлос билан яшаш лозим. Кант инсон сифатида ҳам шундай яшаб ўтди. Унинг икки нарса ҳақида қанча кўп, қанча узоқ ўйлаганинг сари қалбинг тобора янги, тобора кучайиб боровчи ҳайрат ва ихлос билан тўлиб-тошаверади, булар — бошим устидаги

¹ Ўша манба, 463-б.

юлдузли осмон ва менинг ботинимдаги ахлоқий қонун, деган гаплари энг аввало ўзига тааллуқли эди.

Бу даврнинг машҳур ахлоқшуносларидан яна бири буюк мутафаккир **Георг Вильхелм Фридрих Ҳегелдир** (1770—1831). Унинг ахлоқий қарашлари «Рух феноменологияси» (1807), «Фалсафий фанлар қомуси» (1817), «Хуқуқ фалсафаси» (1821) сингари асарларида акс этган. Ҳегель ахлоқшунослигининг ўзига хос хусусияти, энг аввало, шундаки, у хулқийлик билан ахлоқийликни икки хил тушунча сифатида тақдим этади. «Хуқуқ фалсафаси» асарида у шундай деб ёзади: «Одатда аҳамиятига кўра, бир хил деб ҳисобланадиган хулқийлик ва ахлоқийлик бу ерда бир-биридан жиддий фарқ қиладиган маъноларда олинади».¹ Ҳегель ўзининг мураккаб фалсафий тизимидан келиб чиқиб, хулқийликка шундай таъриф беради: «Хулқийлик нуқтаи назари эркининг нафақат ўзида, балки ўзи учун ҳам чексиз бўлган даражадаги нуқтаи назардир. Бу ихтиёр рефлексияси ўзида ва унинг ўзи учун ҳақиқий айнанлиги ўзида борлиқлигига ҳамда бевоситалигига ва унда ривожланаётган муайянликларга қарама-қарши қиёфани субъект сифатида белгилайди».² Содда қилиб айтадиган бўлсак, Ҳегель тушунчасидаги хулқийлик доираси инсонлардаги шахсий ва хусусий ўзаро муносабатларни, субъектив фикрдаги мажбурликни, идеални, ижтимоий-тарихий ҳодисаларга нисбатан танқидий кайфиятларни ўз ичига олади.

Ахлоқийликни эса Ҳегель мана бундай таърифлайди: «Ахлоқийлик худди ахлоқий борликда ўзининг ўзида ва ўзи учун ҳақиқий асосига ва ҳаракатга келтирадиган мақсадига эга бўлган ўзини англаш каби, ўзидаги ўзини англашда ўз билимига, ихтиёрига, бу ихтиёрнинг ҳаракат қилиши орқали ўз воқелигига эга жонли эзгулик каби, **эркинлик ғоясидир**; ахлоқийлик ўзини англашнинг мавжуд дунёси ва табиийяти бўлган эркинлик тушунчасидир... Умуман олганда, ахлоқийликда ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатлар бор, бироқ улар ахлоқийлик шаклининг моҳияти ҳолос. Эзгулик — бу ерда субстанция, яъни объективлигининг субъективлик билан тўлдирилишидир».³ Ҳегель ахлоқийлик деганда, одамнинг тарихан ахлоқдан олдин пайдо

¹ Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990. С. 94.

² Ўша манба, 154-б.

³ Ўша манба, 200-б.

бўлган урф-одатлар ва расм-русумларга, иккинчи томондан, давлат, табақалар, оила олдигаги ахлоқ билан боғлиқ муайян мажбуриятига муносабатини назарда тутди.

Ҳегель хулқийликка қасд ва айб, ният ва эзгулик, эзгулик ва виждон жуфтлик тушунчаларини киритади; ахлоқийликка эса оила, фуқаролар жамияти, давлат тушунчаларини тааллуқли деб билади ва уларни батафсил таҳлил этади. Эзгулик — эрк даражасига кўтарилган ихтиёр, амалга оширилган эркинлик, оламнинг мутлақ сўнгги мақсади. Ёвузлик — зарурият, бироқ у рўй бермаслиги керак. Ахлоқли бўлиш ёвузликнинг зиддига етишиш, акс ҳолда эса эзгулик жўн табиий ҳолатдир. Агар ёвуз қилмишдан қандайдир яхлитликнинг жиҳати сифатидаги ижобий томонни топиб, уни эзгулик деб талқин этилса, у қисман ўзига, қисман бошқаларга қилинган мунофиқликдир. Виждон эса муқаддас, қўл етмас нарса, инсоннинг ўз-ўзига пок ишончи; у эзгуликни билишдир.

Ахлоқийлик борасида Ҳегель қониқиш тушунчасини ўртага ташлайди. Бу борада файласуф қуйидагича фикрлайди. Ҳатто арзимас бир фаолиятдан қониқишим шундай бўладики, мен ўз рўпарамда тураман; ана шу менга қониқиш беради. Мен ўзимда оламни ҳис қиламан. Инсон ниманики бажарса, у ҳаммасида иштирок этади, зеро, ихтиёр эркинлиги ҳам ана шундан иборатдир. Инсон, аввало, ўз мақсадидан қониқиши керак, ўшанда унинг амалга ошувидан ҳам қониқиш ҳосил қилади. Оқил одам, аввало, ўзини қониқтириши керак, кўп ҳолларда айнан шунинг учун ҳаракат қилади, у ўз тушунчасини, ўзидаги ғоясини қониқтиради, бошқаларникини эмас, бошқалар қониқиши ҳам, қониқмаслиги ҳам мумкин, у ўз тушунчасини, ўз ақлини татбиқ этиши лозим. Инсон манфаатдан маҳрум бўлсин, деган талаб бўлмағур гап. Улуғ одамлар кўпинча ўзларини ўзлари қониқтирганлар, агар улар бу ҳақда аввал бошқалардан рухсат сўраганларида эди, уларнинг ишлари, шубҳасиз, арзимас нарса бўларди.

Ҳегель муҳаббат, никоҳ, оила, фуқаролар жамияти ва давлат ҳақида ҳам ўзига хос фикрлар баён қилади. Севгини файласуф бошқа билан бирлашишни англаб етиш, ўзининг бошқа билан, бошқанинг ўзи билан бирлашишини билиш орқали ўзидан кечиш тарзида талқин этади. Севги

— ҳиссиёт, бошқача қилиб айтганда, шаклга тушган табиийятдаги ахлоқийлик; давлатда севги бўлмайди, унда birlik қонун сифатида англанади.

Хуллас, Ҳегель ҳам Кант каби инсонга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Унинг хулосаси қатъий — қонун ҳаракат қилмайди, фақат инсон ҳаракат қилади.

Олмон мумтоз ахлоқшунослигида бизга русча матнлар орқали Людвиг Фейербах номи билан таниш бўлган **Людвиг Фойербахнинг** (1804—1872) қарашлари ўзига хос ўрин эгаллайди.

Фойербах янги фалсафани яратиш кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради; бу фалсафанинг марказида табиатдан узилмаган инсон туради. Шунинг учун уни фалсафийлаштирилган инсоншунослик ҳам дейиш мумкин. Ҳақиқий фалсафанинг вазифасини Фойербах китоб ёзишдан эмас, одамларни яратишдан иборат деб ҳисоблайди. «Янги фалсафанинг илдири муҳаббатнинг ҳақиқийлигига, туйғуларнинг ҳақиқийлигига бориб тақалади», — дейди у.¹ Бу фикрлардан келиб чиқиб, шуни айтишимиз мумкинки, Фойербах фалсафасида, маълум маънода, ахлоқшунослик тош босиб кетади. Ахлоқ масалалари, айниқса, унинг «Ўлмаслик ҳақидаги масалага инсоншунослик (антропологик) нуқтаи назаридан қараш» (1846—1866), «Спиритуалчилик ва моддиятчилик ҳамда ихтиёр эркинлигига улар муносабатининг ўзига хослиги ҳақида» (1863—1866), «Эвдеймончилик» (1867—1869) деган асарларида, кундаликлар ва хатларида кўтарилган. Унинг ўзидан аввалги мумтоз файласуфлардан яна бир фарқи шундаки, у муаммоларга моддиятчилик нуқтаи назаридан ёндашади ва ақлни эмас, ҳиссиётни биринчи ўринга қўяди. Унинг ахлоқий таълимоти асосан ихтиёр эркинлиги ва бахт тушунчасига йўналтирилган.

Фойербах таъбирига кўра, инсоннинг моҳияти хаёлий мавҳумот, «руҳ» эмас, балки ҳиссиётдир, бас, шундай экан, шу тамойилга қарши бўлган барча фалсафа, барча дин нафақат моҳиятан хато, ҳатто зарарлидир. Агар одамларни яхшилашни истасангиз, уларни бахтли қилинг; агар уларни бахтли қилишни истасангиз, барча бахту қувончлар манбаи бўлмиш ҳисларга мурожаат қилинг. Инсоннинг мав-

¹ *Фейербах Л.* Избранные философские произведения в 2 т. Т.1. М., Политиздат, 1955. С. 185.

жудлиги ҳиссиёт билан боғлиқ. Тўғри, ҳайвонларда ҳам ҳиссиёт бор. Лекин уларнинг ҳиссиёти, сезгилари чекланган, яъни бир сезги аъзоси кучли, бошқалари заиф, кучлиси ҳам фақат ҳис этилгувчи муайян — у ёки бу нарсага қаратилган. Инсон эса барча ҳис этиладиган нарса-ҳодисалар, олам, чексизлик билан боғлиқ ва унинг ҳиссиётлилиги, энг аввало, бошқа инсонни ҳис этишдан иборат.

Айни пайтда инсонга, ҳайвондан фарқли ўлароқ, танлов ихтиёри, ихтиёр эркинлиги берилган, ҳиссиётли инсон бу ерда хоҳловчи, интилувчи, ихтиёр билдирувчи сифатида намоён бўлади. Лекин шунчаки ўз-ўзича, «соф», ўзининг жисмоний, моддий ташувчисидан холи, вужудсиз, ҳаётсиз ихтиёр — ҳеч нарса эмас. Ихтиёрнинг ташувчиси ёки эгаси умуман инсон эмас, балки муайян, тирик, ўзига хос одам. Зеро, ихтиёр хоҳловчи инсондир. Ўзгармас, замондан ташқаридаги ихтиёрнинг бўлиши мумкин эмас, у — доимо мазмунли ихтиёр, нимагадир ихтиёр. Ҳаётнинг ҳар бир даври ўзи билан янги материал ва янги ихтиёр олиб келади. «Ихтиёр ҳақидаги тадқиқотимнинг асосий ғояси — ихтиёр ва бахтга интилишнинг бирлиги, — дейди мактубларидан бирида Фойербах. — «Мен хоҳлайман» дегани, мен бахтсиз бўлишни истамайман, яъни мен бахтли бўлишни хоҳлайман деган маънони билдиради».¹

Дарҳақиқат, Фойербах таълимотида «ихтиёр» сўзи «бахтни ихтиёр қилиш» ибораси билан бир хил тушунилади. Бахт тушунчаси эса кўп маъноли, ҳар бир инсоннинг ўзига хослиги билан боғлиқ. Бахт ҳақидаги ва бахтга олиб борадиган воситалар тўғрисидаги алдамчи тасаввурлар натижасида инсоннинг хоҳлагани — бахт деб ўйлагани аслида уни бахтсизликка етаклаши ҳам мумкин. Лекин ҳар кимнинг бахти ўзига хос бўлишига қарамай, барчаси интилиш ва эҳтиёж нуқтаи назаридан умумийликка эга. Файласуф, инсонни жиноятдан ахлоқ борасидаги «ақлли» гаплар эмас, балки бахт асраб қолади, дейди. Лекин у зодагонларга хос, дабдабали бахтни эмас, оддий одамларнинг, кўпчиликнинг бахтини, бажарилган ишдан кейин келадиган, зарур бўлган фаровонликдан лаззатланиш бахтини назарда тутди. Шу

¹ Қаранг: Быховский Б. Людвиг Фейербах. М., Мысль, 1967. С. 162.

боис инсонни иллат ва жинойтдан йироқ тутиш учун, яъни ахлоқни муомалага киритиш учун аввал унинг йўлидаги моддий тўсиқларни йўқотиш керак. Бошқаларнинг бахтсизлиги ҳисобига бахтга эришиш мумкин эмас. **Мен**нинг олдида **Сен** йўқ экан, умуман, ахлоқнинг ўзи намоён бўлмайди. Ахлоқ учун камида икки киши керак; **Сен**сиз **Мен**нинг бахтга эришуви мумкин эмас. Ахлоқ инсонга ўзини-ўзи чеклашни, сабр-қаноатни тақозо этади. Ана шу чеклаш, сабр-қаноат ҳам бахт; ҳақиқий оила бошлиғи, ахлоқли ота, ўзи кўчада лаззатли таом тановул қилгани ҳолда, хотин, бола-чақасини оч қолдиришини ўзи учун кулфат деб билади, унинг ўрнига оиласи билан оддий нон-чойни баҳам кўришдан бахт ҳиссини туяди. Қаерда бўлмасин, ёвузликни йўқотиш учун бошқа одамларнинг бахти ва бахтсизлигида амалий иштирок этиш бахтлилар билан бахтли, бахтсизлар билан бахтсиз бўлиш — мана, сизга ягона ахлоқ, дейди мутафаккир. Инсоннинг ўзига муносабати бошқаларга нисбатан билвосита мажбурият деб эътироф этилгандагина ахлоқий қимматга эга бўлади. Менинг оилам, жамиятим, халқим, Ватаним олдида мажбуриятим бўлгани учунгина ўзимга нисбатан мажбуриятлиман, яхши ва ахлоқий дегани бир хил. Бироқ фақат кимки бошқалар учун яхши ҳисоблансагина, ўша яхши одам.

Файласуф бахтга интилишнинг виждон билан уйғунлиги тўғрисида ҳам батафсил тўхталади, унинг фикрига кўра, виждон, бу — **Мен**даги бошқа **Мен**, **Мени** ўзига нисбатан ёмонликдан тийиб турадиган ёки ёмонлик қилиб бўлгач, азоб берадиган, таъқиб этадиган, тасаввуримдаги бошқанинг қиёфаси, тимсоли. Бошқанинг қиёфаси менинг ўзимни англашим билан шу қадар боғланиб-чирмашиб кетганки, мен уйим бўлмиш ўз **Меним**нинг энг яширин, энг сирли бурчакларида ҳам ундан қочиб, паноҳ топа олмайман; ўзимдан ташқарида бошқа одам мавжудлигини унутолмайман. Демак, мен ёвузлик қилдим, бунга гувоҳ бўлган одам — ёвузлигим қурбони, бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Шунга қарамай, менинг шеригим бор, ўзимда мени сотиб қўйиши мумкин бўлган, айбловчи гувоҳ бор, бу — виждон. Бироқ ҳаракат олдидан ёки хатти-ҳаракат пайтида у ё жим туради ёки овози шу қадар заиф ва

секин бўладики, хатти-ҳаракат қилувчи унга қулоқ солмайди.

Фойербах таълимотини баъзилар муҳаббат ахлоқшунослиги деб ҳам аташади. Бу бежиз эмас. У, ҳаёт муҳаббатдан иборат, ўз, хусусий Менининг қобифида худбинларча бурканиб ётгандан кўра, жуда ҳам арзимас, ғоят номуносиб нарсани севган аъло, дейди. Зеро, фақат битта ёвузлик мавжуд. У ҳам бўлса — худбинлик, фақат битта эзгулик бор, у ҳам бўлса — муҳаббат. Инсонни билиш учун уни севиш керак.

Фойербахни том маънода даҳрий дейиш ножоиз. Тўғри, у Худони тан олмайди, черковдан нафратланади, лекин одамга сифинишни таклиф этади. «Исо, — деб ёзади файласуф ўз кундаликларида, — одам эди, ҳаммага ўхшаган одам. Исога эътиқод инсонга эътиқоддир».¹ Инсон инсон учун Худо; инсонга муҳаббат инсоннинг энг олий, энг биринчи қонуни бўлиши керак. Шу боис Фойербахга замондош файласуфлардан бири Штирнер, Фойербахни динни ахлоқшуносликка, ахлоқшуносликни динга айлантириб юборадиган файласуф, деганида маълум маънода ҳақ эди.

Аввалги адабиётларда, кўпинча Фойербахнинг инсонга муносабати танқид қилинади. Бунда Маркс ва Энгельснинг фикрларига суянилади: гўё буюк файласуф инсонни ўз замонидан, ижтимоий муаммолардан ташқарида таҳлил этар эмиш. Аслида гап бунда эмас. Фойербах инсонни синфийликдан юқори турувчи умумбашарий қадрият сифатида олиб қарайди, уни инқилобий зўравонликка чақирмайди, уни ўзига хос тарзда илоҳийлаштиради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, олмон мумтоз ахлоқшунослари инсоният жамияти тараққиётига, унинг ахлоқий юксалишига, шубҳасиз, қиёслаб бўлмайдиган даражада улкан ҳисса қўшдилар. Лекин, бу — уларнинг назариялари, илгари сурган ғоялари ва ахлоқий қарашлари ҳар қандай нуқсондан холи, деган гап эмас. Чунончи, Кант ахлоқийликни асосан бурч тушунчасига олиб бориб тақаб қўяди, бурчнинг бажарилишида хатти-ҳаракатларни мавжуд шарт-шароитдан устун қўяди, натижада унинг ахлоқий талаби кўпроқ тирик одамга эмас, идеал одамга қара-

¹ *Фейербах Л.* Избранные философские произведения. Т.1. М., Политиздат, 1955. С. 248.

тилган меъёрга айланиб қолади; Фихте ва Шеллинг ахлоқнинг моҳиятини фақат инсоннинг трансцендентал покликка интилишида кўрадилар; Ҳегель ахлоқий муносабатларнинг субъектив жиҳатларини, шахснинг ахлоқий жавобгарлигини бир четга суриб қўяди, жамият ва давлат манфаатларини ҳар қандай ҳолатда ҳам устун қўяди. Фойербах эса ахлоқий муносабатларда инсон ҳиссиётига ниҳоятда ортиқча баҳо бериб юборади ва, аксинча, ақлга деярли ўрин қолдирмайди. Бироқ бу нуқсонлар олмон мумтоз мутафаккирларининг эришган ютуқлари олдида жузъийлик мақомига эга. Шу боис ҳам улар тафаккури келгуси даврлар ахлоқ илми учун у ёки бу жиҳатдан асос вазифасини бажарувчи таълимотлар бўлиб қолди ва янгидан-янги фалсафий-ахлоқий оқимларнинг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

2. Норационал ахлоқий таълимотлар

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги билан ёнма-ён ва ундан кейин вужудга келган оқимларни, таъбир жоиз бўлса, икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг бири — идеалистча — норационал, иккинчиси — моддийатчи йўналишларни ўз ичига олади. Лекин ҳар иккала гуруҳдаги йўналишлар ҳам, олмон мумтоз фалсафаси таъсирини инкор этиш-этмасликларидан қатъи назар, маълум маънода бевосита ёки билвосита ўша таъсир остида ўзларини намоён этдилар. Фарқ шундаки, биринчи гуруҳ уларни кўпинча инкор этиш йўлидан борса, иккинчиси танқидий тасдиқ йўлидан борди. Уларнинг ахлоқий таълимотлари ўзлари мансуб бўлган фалсафий оқимлар билан чамбарчас боғлиқ.

Олмон мумтоз файласуфларининг ҳаммаси учун умумий бўлган рационал йўналишни инкор этиб, норационал таълимотни яратган дастлабки файласуфларнинг бири буюк данимарқ ёзувчиси, илоҳиётчи **Сёрен Аабе Киркегаарддир** (1813—1855). У илк бор инсон шахси ва тақдирини биринчи ўринга олиб чиқади, инсоний субъективликни асосий муаммо сифатида талқин этади. У Ҳегелнинг мантикий усулини ниҳоятда қаттиқ танқид остига олади, ҳатто батамом инкор қилади: Ҳегель ўрмонни кўради-ю, алоҳида дарахтларни кўролмайди, дейди. Дар-

ҳақиқат, Ҳегель фалсафаси, умуман, рационал фалсафа умумийликини тан олгани ҳолда, алоҳидаликка, муайянликка, индивидуалликка етарли эътибор бермайди. Ҳегель учун индивидуум — хусусий мулк турининг ўртача нусхаси, у умумийлик қозонида буга айланиб кетади. Хотинининг айтишича, Ҳегелнинг, ҳатто, алоҳида севимли таоми ҳам бўлмаган, унинг учун ҳаммаси умумий маънодаги овқат экан, холос. Киркегаард Ҳегель фалсафасини, мавжудлик нималигини тушунишга ноқобил таълимот, деб атайди.

Киркегаард ахлоқшунослиги ана шундай танқидий нуқтаи назарга асосланган. Унинг ахлоқий қарашлари асосан, «Ё — у, ё — бу» (1843), «Қўрқув ва титроқ» (1843), «Ҳаёт йўлининг босқичлари» (1845), «Ўлимга етакловчи дард» (1849) сингари фалсафий китобларида, шунингдек, кундаликлари ва бадий асарларида ўз аксини топган.

Шахснинг ўз хусусий ахлоқий воқелигини ягона воқелик деб ҳисоблайди Киркегаард ва ўз насроний ахлоқшунослигида гуноҳдан якка тартибда фориг бўлиш масаласини кўяди. Унинг фикрига кўра, шахс инсонлар қошидаги эмас, балки Худо олдидаги бурчини ўташи лозим, яъни улар аввало Худо олдида бурчлидирлар. Ҳар ким ўзини-ўзи қутқаради. Фақатгина Худо оламдаги эзгуликнинг манбаи; ахлоқийлик эса эътиқоднинг оқибатидир.

Киркегаард асарларида маънавий ҳаётнинг қўрқув, хавотир, умидсизлик, нотинчлик сингари негатив томонлари тадқиқ этилади. Лекин бу хусусиятлар шунчаки эмас, балки шахснинг ўз масъулиятини чуқур ҳис қилиши учун таҳлилга олинади. Бу масъулият эса ўз ифодасини танловда топади. Шу боис баъзан Киркегаард ахлоқий таълимотини танлов ахлоқшунослиги ҳам деб аташади.

Гуноҳдан индивидуал фориг бўлиш муаммосини ҳал этар экан, Киркегаард мавжудликнинг уч хил даражаси ёки босқичини баён қилади. Булар — эстетик, ахлоқий ва диний босқичлар. Биринчи босқичнинг тамойили — лаззат, иккинчисиники — бурч, учинчисиники — изтироб.

Эстетик босқичда инсон ўзини ташқи дунёга бахш этади, ҳиссиётлар оламига шўнғиб кетади. Уни маълум маънода эротик, ишқибозлик босқичи ҳам дейиш мумкин. Унинг рамзи — Дон Жуан, файласуф ёшлигида севган Мо-

цартнинг шу номдаги операсидан, мусиқа соҳасидан фалсафага олиб ўтилган тимсол. Бу босқичда инсон ҳамма нарсани билгиси, барча лаззат турларидан баҳраманд бўлгиси келади; мусиқа, театр, аёллар — ҳаммаси унинг хизматида. Лекин инсон қанчалик ҳиссиётга берилиб борса, шунчалик лаззатдан тўйиб, кўнгли қолиб, қоникмайдиган бўлиб боради. Зеро, такрорланмас нарсаларнинг такрорланавериши кишида ҳафсаласизликни, лоқайдликни туғдиради ва эстетик босқичдаги ҳаётдан зерикиш инсонни умидсизлик чегарасига келтириб қўяди. Натижада инсонда бундай ҳаёт тарзидан юз ўгириб, ундан юксакроқ даражадаги ҳаётни танлаш зарурати пайдо бўлади ва у иккинчи — ахлоқий босқичга ўтади.

Бу босқичда инсон эркин лаззатланишдан кечиб, ўзини ўз ихтиёри билан ахлоқий қонунга бўйсундиради; фазилатлар йўлига киради, бурчни бажариш мезон даражасини олади. Инсон бунда ўзига нисбатан бамисли устозга, қаттиққўл отага айланади. Энди унинг танлови эзгулик билан ёвузликни фарқлайдиган, ўзини гуноҳкор деб биладиган, айна пайтда, онгли равишда ҳақ йўлга юз бурган кишининг танлови сифатида намоён бўлади. Бу босқичнинг тимсоли — Сукрот. Унинг ечими — эстетик ишқибозликка қарама-қарши қўйиладиган никоҳ. Никоҳ маълум маънода муқаддас. Шу боис эстетик босқичдаги капалакнамо ошиқликнинг зидди бўлмиш ахлоқий даражада муҳими — оилавий бурчга садоқат. Парагвай иезуитлари (Исо жамоаси) черковларида ҳатто ҳар куни ярим тун маҳали эрларни никоҳ тўшагида ўз вазифаларини бажаришга даъват этиб, кўнғироқ ҳам чалар эканлар.

Ахлоқий инсоннинг ҳаёти ташқи эмас, ички, ўзига нисбатан бўлган бурчни бажаришга қаратилган; бошқа одамлар олдида бурчли эса-да, муҳими, ташқи хатти-ҳаракатлар эмас, балки айнан ўзигагина хос, ўзининг абадий ва ажралмас хусусий мулки бўлмиш ички ҳолат, ички руҳий дунёдир. Хазина ўзингда яширин, у ихтиёр эркинлиги, танлов; «ё — у, ё — бу», унга эришиш инсонни малаклардан ҳам юксакка кўтариши мумкин. Ахлоқий босқичда инсон ўзини танлайди. У ўзини эзгу одам сифатида танламайди, чунки инсон гуноҳга ботган зот ва у ўз айбини ҳис этмасдан бошқа иложи йўқ. Шунинг учун ўзини ёвузлик ва эзгу-

ликнинг фарқига борадиган ахлоқий шахс сифатида танлайди. Файласуф инсон фақат танлов ҳодисаси туфайлигина илк бор ўзлигини англайди, зеро, фақат эрк ҳақиқий шахсни вужудга келтиради, деган фикрни илгари суради.

Лекин ахлоқий босқич ҳам сўнгги пиллапоя эмас, у ўтиш ҳолати; энг юксак даража, бу — диний босқич. Зеро, ахлоқий босқичда инсон, биринчидан, бахтга, чунончи, оилавий, никоҳдаги бахтга интилади, иккинчидан, умумий қонунга бўйсуниб яшайди. Демак, бу босқичда у ўз эркини, ихтиёр эркинлигини тўла намоён қилолмайди. Диний босқичда эса инсон умумий ахлоқий қонун-қоидалар доирасидан чиқиб кетади, ундан баландроқ даражага кўтарилади, Худо билан тўғридан-тўғри муносабатга ўтади. Бу босқичнинг тимсоли — Иброҳим алайҳиссалом. Маълумки, у кишига севимли ўғлини қурбонлик қилиш ҳақида Худонинг фармони келади. Хўш, нима қилиш керак? Биринчидан, отанинг ўз ўғлини ўлдириши умумахлоқ қоидаларига тўғри келмайди, иккинчидан, агар ўғлини қурбонлик қилмаса, Худодан кўрқади. Иброҳим алайҳиссаломнинг олдида икки талаб туради: ўғлини ўлдирмаслик (чунки бу ахлоққа, оталик меҳрига зид) ва Тангрига бўйсунуш. Биринчи талабни бажариш — Худога бўйсунмасликка, иккинчи талабни бажариш эса ахлоқий қонунни бузиш ва ўз ўғлига нисбатан шафқатсизликка олиб келади. Шу икки йўлдан бирини танлаш керак. Бу танлов эса изтироб орқали рўёбга чиқади. Бунинг устига, Иброҳим алайҳиссаломга фармонни ҳақиқатан ҳам фаришта келтирди-ми ёки у иблиснинг овозими? Агар у фариштанинг овози бўлмаса-чи? Кўрқув, гумон ва хавотир Иброҳим алайҳиссалом қалбини тирнайди, уни чексиз изтиробга солади. Унга ҳеч ким ёрдам беролмайди, муаммони унинг ёлғиз ўзи ҳал этиши, ўзи танлаши лозим. Бу танлов мантиқий жараённинг эмас, ихтиёр этишнинг натижаси сифатида майдонга чиқади. Унда инсоний ақл эмас, инсоннинг ўзи бутун борлиги билан иштирок қилади.

Шу тариқа Сукротнинг «Ўзингни англа!» шиори Киркегаард таълимотида «Ўзингни танла!» шиорига ўрин бўша-тиб беради. Киркегаард нафақат изтиробга шукур қилишни, балки уни севиш кераклигини ва бу севги ҳар қандай бахтдан баланд эканини таъкидлайди. Зеро, Худога муҳаб-

бат — шарт. Ҳар қандай изтироб, йўқчилик, синов ва рие-
зат бу аҳдни буза олмайди, унинг аҳамиятини пасайтира
олмайди. Изтироб тўғри танлов туфайли эзгулик ва хайр-
нинг манбаига айланади. Шунингдек, эркинлик изтироб
билан биргаликда, гуноҳ, айб, қўрқув тушунчалари эса ин-
сон мавжудлигининг сифатлари тарзида талқин этилади.

Айниқса, Киркегаард қўрқувга катта аҳамият беради.
Унинг наздида қўрқув — эркинликнинг айбга бўлган му-
носабати. Ҳақиқий қўрқув, бу — гуноҳкор банданинг Тан-
гри олдидаги қўрқуви. Инсон чорраҳада туради: ёки вақ-
тинчалик ердаги ҳаёт, қўрқув ва изтироб, ёки ердаги ҳаёт-
га юксакдан боқиш, ўлимга нафрат билан қараш туфайли
унинг қўрқувидан халос бўлиш. Хўш, шу нуқтаи назардан
қараганда, бурч нима? Бурч — Худо иродасининг ифодаси.
Худодан қўрқиш инсондаги янги имкониятларни очади,
инсон мавжудлик нима ва мавжуд бўлмаслик нима экани-
ни англайди. У инсонни танлов қаршисига олиб келади:
инсон шу дақиқадан бошлаб онгли равишдаги танловни
амалга оширишга мажбур: қўрқув — эркинликнинг имко-
нияти. Шундай қилиб, агар ақл умидсизликка олиб келса,
эътиқод умид бахш этади, тинчлантиради, тасалли беради.
Айни пайтда асл маънавият, ахлоқ ва эътиқод фақат гу-
ноҳкоргагина хосдир (илк гуноҳкор Одам Атони эсланг).

Хулоса қилиб айтганда, Сёрен Киркегаарднинг ахло-
қий таълимоти, кўпгина ўринларда инсоний мавжудлик-
да мантикий фикрлашни, сабабиятни, ақлнинг ролини
инкор этса-да, ўзининг Ҳегелга нисбатан берган ибора-
сига монандлаб айтсак, якка дарахт орқасида ўрмонни
кўрмай қолганига қарамасдан, у Оврупа фалсафасида бу-
тунлай янги бир йўналишга асос солди: инсонни фақат
ақл ёрдамида, мантикий тушунчалар воситасида англаб
бўлмайди, инсон тушунчаси чексиздир, деган фикрни
ўртага ташлади. Инсонни шахсий танлов ҳуқуқига эга мав-
жудот тарзида талқин этди — бунда инсоний қадр-қим-
мат ғояси масъулият ғояси билан омукталашиб кетди. Кир-
кегаард бу билан энг янги давр ахлоқшунослигидаги эк-
зистенциячилик оқимида асос солди.

Янги давр Оврупа ахлоқшунослигидаги норационал
йўналишнинг асосчиларидан яна бири буюк олмон фай-
ласуфи Артур Шопенхауэрдир (1788—1860). Ахлоқий му-

аммолар унинг «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида» (1819—1844), «Хаёт мактабининг ҳикматлари» (1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1837—1839) сингари барча йирик асарларида ўртага ташланган.

Шопенхауэр таълимотига кўра, олам — инсон кўз очиши билан кўрган, ҳидлару рангларга, товушлару сукунатга, иссиғу совуққа тўла дунё фақат ва фақат тасаввурдан иборат. Олам — менинг тасаввурим, дейди файласуф. Оламга ҳозир келажакда нимаики тааллуқли бўлса, ҳаммаси субъект билан сифатланишга албатта маҳкум ва субъект учун мавжуддир. Шундай қилиб, олам — тасаввур, у субъект ва объектнинг ўзаро муносабати сифатида намоён бўлади. Чунки биз фақат кўзимизни, қулоғимизни, қўлимизни, тилимизнигина бевосита биламиз, оламни эмас. Олам, — мен уни ўз тасаввуримда қандай қабул қилаётган бўлсам, — шундай. Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони — ихтиёр. Ихтиёр тасаввурга ўхшамайди, бутунлай бошқа, сирли, ҳали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарса. У барча мавжудликнинг ибтидоси. Ихтиёр, бу — мутлақ эркин хоҳлаш, исташ, унинг на сабаби, на асоси бор. У — оламнинг ички мазмуни, ўз-ўзича анланмаган ҳолат, кўр-кўрона, тўхтатиб бўлмайдиган шиддат. Ҳатто дарахтлар учиди ҳам ихтиёр ҳукмрон, улар юқорига, нурга қараб интилади, илдиз пастга интилади — намни ихтиёр этади. Жисм фақат юқоридан пастга — вертикал тарзда қулайди... Ихтиёр, бу — макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч. Лекин унинг ўзи макон ва замонга бўйсунмайди, уни билиш мумкин эмас. Инсон эса, энг аввало, ихтиёр эттувчи, истагувчи, ҳирс қўйгувчи, ва фақат ундан кейингина, билгувчи, фикрловчи мавжудот. Ихтиёрнинг намоён бўлиш шакли фақат ҳозир, келажак ҳам, ўтмиш ҳам эмас. Шу «ҳозир»нинг манбаи ва мазмунини ўзида мужассам этадиган нарса — яшашга ихтиёр, яъни ўзимиздан иборат бўлган «нарсани ўзида».

Олабий ихтиёр ёки ихтиёр сифатидаги олам инсонни ўз йўригида тутати. Инсон одатда ихтиёр қўлида, хоҳиш-истаклар исканжасида яшайди. Унинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги ғоятда кучли. У яшаш истагида янгидан-янги ихтиёр исканжасига тушаверади. Инсондаги худбин-

лик уни ихтиёрга қул қилиб қўяди: ўзим бўлсам, ҳаммаси меники бўлса, деган ақида билан иш қўради. Бир истак бажарилиши билан иккинчисига ҳаракат бошланади, ундан кейин учинчисига, тўртинчисига ва ҳоказо... Инсон бир истак билан кифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатдан иборат бўлади, ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Бу ҳаёт — ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлғон, азоб, фожиалардан иборат мавжудлик.

Инсоннинг бахт деб интилгани охир-оқибат бахтсизлик бўлиб чиқади. Чунки том маънодаги инсоний бахтнинг ўзи йўқ. Яшашга ихтиёр — чексиз изтироблар манбаи; ўз бахтига интилган ҳар бир одам бошқалар учун иблис бўлмоғи лозим; аслида иблис шахсийлашган яшашга ихтиёрдан бошқа нарса эмас. Демак, бахтга интилиш — барча иллатларни келтириб чиқарувчи манба. Бу ҳодиса Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақидаги эртак» асарини эслатади. Ихтиёр чангалидаги инсон балиқчи чолнинг хотинига ўхшайди: энг улкан бахтга эришаман деб, бахтсизликка эришади. Зеро, Шопенҳауэр наздида ҳаётда доимо худбинлар кўпчиликини ташкил этади. Ихтиёр чангалидаги худбин ўлимдан қўрқадди, чунки ўлим ихтиёрга, барча хоҳиш-истакларга чек қўяди. Асл инсон, юксак ахлоқ эгаси ихтиёрга, энг аввало, ҳаётга, яшашга бўлган ихтиёрга чек қўймоғи лозим. Яъни, инсон ўлимдан қўрқмаслиги, унга интилмоғи керак. Чунки инсон учун сўнг мақсад — ўлим. Инсоннинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилади.

Хўш, инсон ихтиёр чангалидан қутуламан, барча азоб, изтироб, фожиалардан фориғ бўламан деса нима қилиши керак? Ўзини-ўзи ўлдириши лозимми? Шопенҳауэр бунга, йўқ, деб жавоб беради. Чунки ўзини-ўзи ўлдираётган одам яшашни хоҳлайди, фақат у берилган ҳаётдаги шарт-шароитдан норози. Шу боис ўзини ўлдирган киши ҳаётга бўлган ихтиёрдан эмас, ҳаётнинг ўзидан юз ўтиради. Ваҳоланки, бунинг акси бўлмоғи лозим. Инсон барча хоҳиш-истаклардан бош тортмоғи, ихтиёр чангалидан қутулмоғи керак. Ўшанда инсон яшайверади, лекин ҳаёт унинг учун ҳеч нарса эмас; энди инсонни ҳеч нарса безовта қила олмайди, у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришди.

Бундай даражага эришиши, ўз ҳақиқий «Мен»имизнинг ҳодисаси бўлмиш бутун олам билан биргаликдаги тўлақон-

ли мавжудликни қўлга киритиш имкони — шафқат орқали амалга ошади. Шафқат ўзида, ўз «Мен»имизнинг азалий, ибтидоий теранлигида, барча бошқа изтироб чекаётган мавжудотларга нисбатан кўнгли очикликда, уларга бўлган меҳр-муҳаббатда намоён бўлади; шафқат қандайдир умумбашарийлик ва умумжаҳонийликнинг идеал миқёси; у биздан изн сўрамай ўз аҳамиятини кўрсатади ва биз айбсиз айбдор бўлиб қоламиз — бор мавжудотнинг изтиробларига айбдор ҳамда алоқадор жонзотга айланамиз. Бу ҳолатни Шопенхауэр йиғи ҳодисаси билан далиллайди: биз изтиробни ҳис этаётганлигимиз учун эмас, балки ўзимизга ёки бошқаларга ачинганимиз учун йиғлаймиз; ҳатто бола оғриқни шунчаки ҳис қилганидан эмас, кўпинча унга ачинганимиздан, раҳмимиз келганидан йиғлаб юборади. Биз йиғлаётган пайтда ўзимизни дарҳол изтироб чекаётган одам ўрнига қўйиб кўрамиз ёки унинг тақдирида бутун инсоният чекига тушган қисматни, аввало, ўзимизнинг қисматимизни англаймиз, дейди файласуф. Ана шу ҳодиса барча мавжудотлар билан борлиқ барқарорлигининг ички бирдамлигини намоён этади. Демак, бошқа одам ёки бошқа жонзот азобига ҳамдард бўлиш, ачиниш орқали инсон барча тирик зотлар билан моҳиятан яқинлигини, қардошлигини англайди. Ҳақиқий ахлоқий хатти-ҳаракат, бу бошқа учун қилинган хатти-ҳаракатдир. Бу — унинг бахти ё қайғуси хатти-ҳаракатимнинг бевосита сабаби бўлиши керак, дегани. Бошқача қилиб айтганда, мен ўзимда ўзимни у билан айнанлаштираман. Ана шуни Шопенхауэр «шафқат ҳисси» деб атайди. У яна бир ўринда шафқатни инсон табиатидаги ахлоқийликнинг сўнгги асоси, деб атайди.

Шундай қилиб, Шопенхауэр ҳаёт фалсафаси оқими-ни бошлаб берган бўлса, унинг асосчиси яна бир буюк олмон файласуфи **Фридрих Нитцше**дир (1844—1900). Унинг ахлоққа муносабати «Зардушт дедик...» (1883—1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида» (1886), «Ахлоқнинг келиб чиқишига доир» (1887), «Ҳукмронликка ихтиёр. Барча қадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси» (1886—1888) сингари асарларида акс этган.

Нитцше ҳақида ҳозиргача бир-бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бири — уни фашизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизлик-

ни, зўравонликни маъқулловчи, мифик сифатида, иккинчи умумий фикр — озодлигини, инсон хусусийлигини бўри инсонни улуғ мавжудот эканини ёдига сў тарафдори бўлган мутафаккир тарзида таъ аслида у қандай файласуф?

Нитише одамларни уч тоифага бўлишлар, яхши одамлар ва ало одам (одамнинг Зардушт тилидан шундай дейди: «Қаранг охирги одамни кўрсатаман. «Муҳаббат моқ — нимадир? Интилмоқ-чи? Юлдуз Охирги одам ана шундай деб сўраб турган пирпиратади. Ер кичкина бўлиб қолди ва ҳамма нарсани кичрайтирувчи митти одам юрибди. Унинг уруғи суварак каби қиришиб турган одам ҳаммадан кўпроқ яшайди. Улар вақтдан андак заҳар ютади. Шундан яхши инти Чўбон йўқ, ҳаммаси — пода! Ҳар ким тенг ҳамма — тенг. Кимда-ким бошқача андани билан жиннихонага йўл олади. «Илгари булар эди», — дейди уларнинг энг оқиллари ва кич пиратади. «Бахт-иқболни биз топганмиз», охирги одамлар ва кўзларини пирпиратади».

Мана яхши одамнинг таърифи: «Мен инти севаманки, у ало одамга макон қурмоқ учун ва ихтиролар қилади ва унинг келмоғи учун ва набототни ҳозирлаб қўяди. Зотан, шу тарз тини истайди. Мен шундай одамни севаманки, ондан интилиш ва толени ясайди. Зотан, у худодай — ўз яхшилиги учун яшашни истайди ва кечирешни билмайди».

Ало одам тўғрисида эса Нитише қуйидагидек дейди: «Мен сизларга ало одам тўғрисида таълим берди. Одам шундай бир хилқатдирки, ундан ошиб кетди. Сиз ундан ўтмоқ учун нима қилдингиз? Шу да хилқатлар ўзидан юқорироқ недир бир нарсани шу улуғ тўлқиндан сачраган кўпик бўлиб ўтиш. Одамдан ўтиш ўрнига, тезроқ боз яна ваҳини сизга киришга ошиқдингизми? Ало одам — замони мундир. Биродарларим, мен сизга илтижо қилиб, сизга

ёр ўрни умид тўғрисида сўзлаётганлар-
ни биларми, билмасми, барибир, улар
штурман... Чиндан ҳам, одам — лойқа
«чиқиб тоза қилмоқ учун фақат денгиз
да, мен сизга ало одам тўғрисида сўзла-
ганим, унда сизнинг улуғ нафратингиз
чиқмоқ, у — телбалик!...».¹

Ўринни тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол
ини ластонига мурожаат қилайлик. Охир-
жаёдаги кичкина иссиқ ўринлари учун
Ёлгорни хўрлаган баковул, Ултонтозни
штурхони сарқитларини завқ билан ку-
та одамлар эмасми? Улар агар катта ҳарф-
ни «Муҳаббат» сўзининг маъносини бил-
ди билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбат-
ланлик қила олармидилар? Нитцше улар
оринда майдалашиб кетган бундай одам-
ларнинг бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг
учун йўл очиб беради, улар буйруқ бера-
рлар кучи олдида тиз чўкадилар, дейди.

Яхши фазилатли одам Қоражон эмасми?
инининг келиши учун, юзага чиқиши учун
инини, керак бўлса, жонини беришга тай-
ини уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас.

инининг мазмуни. Шу сабабли Нитц-
ининг орзу-умиди деб таърифлайди: «Биз-
инининг ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яра-
инининг истегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш.
инининг мақсад, кутқарувчи инсон келиши керак.
инининг истегарамиз — ало одам яшасин».² Бун-
инининг бош эгади, унда ҳам қонунчи, ҳам
инининг кетган бўлади.

инининг оясида инсон эгаллайдиган ўрин у
инининг бўлган изтироблар билан белгилана-
инининг уф. Бунинг учун, яъни ало одам бўлиш
инининг ахлоқий қадриятлардан кечиши ке-
инининг, шафқатсиз бўлиши лозим, рост —
инининг таваллоси. И. Ғафуров таржимаси. «Тафаккур»

инининг

бор-йўғи қатъий амр, ёлғон эса — ҳаётнинг доимий йўлдоши, ҳатто шарти, ҳар қандай фазилат нодонликка, ҳар қандай нодонлик фазилатга етаклайди — мана, Нитцшенинг қадриятларни қайта баҳолаши. «Ахлоқ, — дейди у, — инсоннинг табиат қошидаги олифтагарчилиги».¹ Зеро, ахлоқ туфайли ёввойи, эркин, дарбадар инсоннинг барча табиийяти (инстинкти) доимий мажбурликда сақланиши натижа-сида ташқарида қўлланиш имконини топмасдан ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзини ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий қадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талаб этади.

Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиб, ундан нариги тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун қонунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларини бажармасликдан, уларни кунпаякун қилиб ташлашдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У Зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган жиноят қилди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди — инсонга, зулматга маҳкум мавжудотга олов ўғирлаб келтириб берди ва бу «ўғри» қояга парчинланиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азобга маҳкум этилди.

Ленин ҳам, Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Пол Пот ҳам эмас, айнан ана шу «ахлоқсиз» маъбудни ало одамнинг азалий тимсоли дейиш мумкин.

Фридрих Нитцшени олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: «Олмонлар — уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди — улар ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? — Deutschland, Deutschland uber alles, кўрқаманки, олмон фалсафасининг сўнгги шу бўлмаса эди...».²

Нитцшени яҳудийларнинг душмани сифатида талқин этишади. Ваҳоланки, у мана бундай дейди: «Яҳудийлар, шубҳасизки, ҳозир Оврўпадаги энг кучли, энг тиришқоқ, энг тоза ирқ». «Мамлакатдан аксилсемитчи бақироқларни чиқариб юбориш, эҳтимол фойдали ва адолатли бўлур эди».³ Ёки мана бу фикрга эътибор қилинг: «Ҳеч қанақанги америкача келажакнинг бизга кераги йўқ! Олмон ва славян ирқ-

¹ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1. М., Мысль, 1990. С. 735.

² Ўша манба, 43-б.

³ Ўша манба, 44-б.

ларини пайвандлаш лозим!...». «Мен ҳатто олмонлар славян қонининг кучли аралашгани туфайли истеъдодли миллатлар қаторига кирди деб ўйлайман».¹ Бу мисоллардан кейин Нитцшени иркчиликда айблаш кишига эриш туюлади. Тўғри, у яҳудийларни баъзи ўринларда «қамчилаб» ўтади. Лекин уларнинг асосий айбини Исони дунёга келтирганликда кўради. Исони эса одамларни шалпайган, эрксиз мавжудотга айлантириб қўйганликда айблайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоизки, Нитцше — Шопенҳауэрнинг шогирди. Эслайлик: Шопенҳауэр ахлоқий иллатларни биринчи ўринга қўйиб, фазилатларни мустақил ҳодисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида талқин этган эди. Нитцше эса бу борада яна ҳам илгарилаб кетади: иллатларни фазилат тарзида, фазилатларни иллат тарзида тақдим қилади. Унинг наздида, инсон ўз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очик, ҳалол эътироф этиши иллатларимизни фазилатлар орасида беркитиб туришдан, фазилатлар билан ниқоблашдан афзалдир. Нитцше, шу сабабдан ҳам эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, тўғрилиқ ва ахлоқийликни ахлоқнинг негизи деб билади. Демак, Нитцше таълимотини ўрганиш учун кўп ўринларда унга нивелирнинг дурбини орқали қараш, яъни фикрлар ортидаги тескари маънони тушунмоқ лозим бўлади. Чунончи, у Исони, насронийликни, боя айтганимиздек, айбдор деб санайди, улар шаънига аччиқ гаплар айтади, ўзини аксилнасроний деб атади; файласуф ҳатто сўнгги асарларидан бирига «Аксилнасроний» номини ҳам берган. Лекин аслида у Исони, насронийликни севади; «Мен қалбан ҳеч қачон насронийликка қарши гуноҳ иш қилмаганман», — дейди Нитцше. Сўнгги мактубларига эса унинг «Хочга парчинланган кимса» деб имзо чекканлиги маълум. Буларнинг сабаби шундаки, мутафаккир инсонни ҳам, Исони ҳам, ахлоқни ҳам севади, лекин улар ўзлари ўзлигини намоён қила олмаганидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан, кўтарилиши мумкин бўлган юксакликка кўтарилмаганидан — майдалашиб кетган буюкликдан ғазабланади, алам билан, жаҳл билан фикрлайди. «Жаҳл келганда, ақл кетади», деган мақол назаримизда кўпроқ Нитцшега тааллуқли.

¹ Ўша манба, 45-б.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, маълум маънода, Нитцшени олмон Нострадамуси дейиш мумкин. У социализмнинг қисқа вақт оралигида ўта террорчилик воситаси билангина мавжуд бўлишини айтади, уни «даҳшат ҳукмронлиги» деб таърифлайди. Дарҳақиқат, Ленин, Сталин социализми ҳам, Мао Цзе Дун, Пол Пот, Шарқий Оврўпа социализми ҳам жуда қисқа умр кўрди ва шу қисқа муддатда ўзини қатағонлар воситасидагина сақлаб турди. Нитцше энг тинч даврларда, уруш хаёлидан йироқ йилларда тарихда мисли кўрилмаган урушларнинг кетма-кет келиши, уларда Ер юзида ҳукмронлик қилиш учун Россия билан бирлашган Оврўпа кучларининг тўқнашуви ҳақида ёзади. Дарҳақиқат, Нитцше вафотидан кейин ўн тўрт йил ўтар-ўтмас Биринчи жаҳон уруши бошланди, кейин Россия инқилоби, Антанта ҳужуми, фуқаролар уруши, Сталин ва Ҳитлер қатағонлари, ундан сўнг Иккинчи жаҳон уруши; Хиросима, Нагасаки фожиалари, миллий озодлик учун олиб борилган урушлар, Вьетнам уруши, Лотин Америкаси ва Африкадаги партизанлик ҳаракатлари, фуқаролар урушлари, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон... Бундай урушлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Унинг Россия, Олмония, ҳатто Оврўпа Иттифоқи ҳақидаги фикрларини ҳам бемалол башорат дейиш мумкин. У олдиндан кўра билган Оврўпа халқлари Иттифоқида ҳар бир алоҳида халқ, жуғрофий мақсадларига мувофиқлашган чегараларда муайян кантон ўрнини эгаллайди. Улардаги ўзаро муносабатларнинг қуроли кучлар эмас, балки «ўзаро фойдалилик» тамойили асосига қурилишини таъкидлайди. Бу Иттифоқнинг тузилганига, тамойили ҳақиқатан «ўзаро фойдалилик» эканига, пул бирлиги «евро»нинг муомалага кирганига ўзимиз гувоҳмиз.

Бироқ буларнинг ҳаммаси Нитцше қиёфасининг бир жиҳати, унинг иккинчи жиҳати ҳам бор: бир томондан, табиий танлов йўли билан, иккинчи томондан — миллионлаб ожиз ва омадсизларни зўрлик билан йўқотиш йўли орқали келажак одамини яратиш керак. Нитцше, паст ирқларда, масалан, қора танлиларда, оғрикни ҳис қилиш қобилияти кам, дейди. Бошқа бир ўринда у, ҳаёт — урушлар натижаси, жамият — уруш қуроли, урушдан бош тортиш катта миқёсдаги ҳаётдан бош тортмоқ демакдир, деган фикрни айтади. Булар шунчаки ҳазил эмас. Нитцше инсоният келажагида икки йўналишни кўрди: бири — соци-

ализм, иккинчиси — фашизм, у социализмнинг террорлари-ю тенглаштиришларидан нафратланиб, фашизмга ён босди. Шу маънода буюк олмон ёзувчиси Томас Маннинг, Нитцше фашизмни эмас, фашизм Нитцшени бунёдга келтирди, деган фикри ҳам диққатга сазовор.¹

Хуллас, Нитцше ахлоқий таълимоти ғоят ўзига хос. Бу таълимотдаги икки хил қараш ўзаро диалектик муносабатни инкор этади. Унга беқарорлик фалсафаси — синергетика нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим. Нитцшенинг тимсолли тили билан айтадиган бўлсак, бу «ёқимсиз ҳақиқатлар» файласуфи янги ва ниҳоятда миқёсли фалсафий йўналиш яратди. Биз истаймизми, йўқми, унинг таълимоти кўпгина нуқсонларга қарамай, жаҳон фалсафаси тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди; ҳозир ҳам унинг энг илғор қарашлари янги-янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун туртки вазифасини ўтамоқда.

3. Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили

Олмон мумтоз фалсафий тафаккуридан кейин пайдо бўлган яна бир оқим, амалда татбиқ этилган йўналиш, бу марксчилик. Олмон мумтоз фалсафаси заминида, асосан, Кант, Ҳегель ва Фойербах қарашларини «янгилаш» асносида вужудга келган мазкур оқимнинг асосчилари **Карл Ҳайнрих Маркс** (1818—1883) ва **Фридрих Энгельс**дир (1820—1895).

Маркс ва Энгельс ўз асарларида ахлоқшуносликка деярли бевосита ўрин бермаганлар, балки ахлоққа моддийлик призмаси орқали, яъни билвосита муносабатда бўлганлар. Шу боис уларнинг ахлоқий муаммоларга бағишланган махсус асарлари йўқ. Улар асосан инсон эрки муаммосини ишлаб чиқариш ва синфийлик тушунчаси билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Чунончи, Маркснинг уч жилдлик «Сармоя» («Капитал») асарида иқтисодий масалалар, қўшимча қиймат муаммоси кўтарилади, инсоннинг иқтисодий бегоналашуви, меҳнатдан бегоналашуви сингари ҳолатлар одамнинг ўз асл моҳиятидан бегоналашувига олиб келиши, уни эрксиз мав-

¹ Қаранг: *Манн Т.* Собрание сочинений в 10 т. Т.10. М., ГИХЛ, 1961.С. 383.

жудотга айлантириб қўйиши ҳақидаги қарашлар илгари сурилади.

Лекин бу таълимот ўта мафкуравийлаштирилган бўлиб, унда инсоннинг маънавий муносабатлари масалалари, афсуски, иқтисодий муаммолар соясида қолиб кетади, инсон бор-йўғи объектнинг, моддий табиатнинг бир бўлаги сифатида олиб қаралади, бевосита бўлмаса ҳам, билвосита шахс эркинлиги деярли инкор этилади; шахснинг фикри, у ким бўлишидан қатъи назар, жамоатчилик фикрига бўйсундирилади. Бу таълимот амалда татбиқ этилганида, унинг асосчилари буни қанчалик истамаган бўлишсин, доим жамиятда тенглаштириш ҳодисаси вужудга келади. Бундан ташқари, марксчилик инсониятни, миллатни, жамиятни синф деб аталмиш бир неча бўлакка бўлиб ташлайди, натижада умуминсоний қадриятлар синфий нуқтаи назардан қайта баҳоланади.

Маркс Йозеф Вайдемаерга ёзган хатларидан бирида ўз таълимотининг янгилигини қуйидаги тарзда қисқача таърифлайди: 1) синфларнинг мавжудлиги фақат ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий босқичи билан боғлиқ; 2) синфий курашнинг йўқсиллар (пролетариат) диктатурасига олиб бориши зарурат; 3) шу диктатуранинг ўзи ҳар қандай синфийликни йўқотиш ва синфсиз жамиятга ўтишдан иборатдир. Йўқсиллар диктатурасини ўрнатишга эса, «Коммунистик партия манифести»да айтилганидек, мавжуд ижтимоий зулмни буткул зўрлик йўли билан афдариб ташлаш орқалигина эришилади. Инқилоб ва йўқсиллар диктатурасининг моҳиятан авторитарлиги ҳақида Энгельс мана бундай дейди: «Инқилоб, шубҳасиз, ўта авторитар нарса. Инқилоб шундай ҳодисаки, унда аҳолининг бир қисми иккинчи қисмига ўз хоҳиш-иродасини милтиқ, найза ва замбараклар воситасида, яъни фавқулодда авторитар воситалар ёрдамида ўтказади. Агар ғалаба қилган партия ўз ҳаракатлари мевасини бой беришни истамаса, у ҳукмронлигини реакционерларни кўрқувда тутадиган қурооллар воситасида ушлаб туриши керак».¹

Марксча ахлоқшунослик ҳам асосан, ана шу фикрлардаги моҳиятга бўйсундирилади: ахлоқ ички инқилобий омил сифатида, инсонни омманинг ҳаётий шароитини яхшилашга

¹ *Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения в 9 т. Т.4. М., Политиздат, 1986. С. 459.*

сафарбар қилувчи ҳодиса тарзида талқин этилади. Маркс ва Энгельснинг фикрига кўра, инсон ўз шахсини тараққий эттириши ва эркинликни таъминлаши учун фақат жамоадагина имкон топади. Бахтнинг моҳияти — бахтга эришишда эмас, балки бахт учун курашнинг ўзида. Инсон фақат умумий коммуна иши манфаатлари учун яшаши лозим. Айнан мана шу манфаат — энг олий қадрият ҳисобланади. Бу қадриятни барқарор этиш — коммунистча мафкуравийлик орқали амалга ошади ва инсониятни «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган тамойилда яшашга даъват этади. Хуллас, юқорида айтганимиздек, марксчилик илгари сурган коммунистча ахлоқ — жамоатчилик ахлоқидир. Шахс — ана шу жамоатчилик ахлоқини амалга оширувчи восита, холос — мақсад эмас.

Маркс ва Энгельс таълимотининг энг улкан хатоси шундаки, у ақлли, қоринни тўйдириб, яхши кийинган ҳолда, ибтидоий жамоа тузумига, тўғрироғи, унинг янгича интеллектуал кўринишига қайтишни тарғиб этади. Қайтиш, у қанчалик тараққиёт деб жар солинмасин, қандай ном билан аталмасин, ҳеч қачон олға қадам бўлолмайди. Яъни, тарих ғилдирагини зўрлаб ортга айлантириш, у қай шаклда амалга оширилмасин, инсоният учун бир эмас, икки томонлама зарар: бу улканликда ва офирликда тенгсиз ғилдирак шунчаки ортга юрмайди, ўз йўлидаги аллақачон яратилган умуминсоний ва миллий қадриятларни, маънавий бойликларни мажақлаб боради; бир қанча вақтдан сўнг, уни ортга айлантираётган куч заифлашганда эса, издан чиқиб кетиб, зудлик билан яна аввалги ўрнига қайтади; бу иккинчи қайтишда ҳам инсониятнинг маънавий ва моддий қурбонлар бериши табиий ҳол. Шу нуқтаи назардан марксчилик, қанчалик бўяб-бежалмасин, у зўравонлик мафкураси, қорин фалсафаси сифатида, ортга қайтиш тарзида, моҳиятан шахс эркинлигини йўққа чиқарувчи, юксак ахлоққа зид, реакцион таълимотдир.

Буни биз марксчиликнинг XX асрдаги ленинчилик деб аталган амалий ифодасида кўрдик. Зўравонлик ва ёлғон воситасида «Ерда жаннат қуриш» собиқ Иттифоқ ҳудудидаги халқларнинг деярли 60 миллион нафарини қатл этиш ва қатағон қилиш билан ниҳоя топди. Марксчиликка қарши билдирилган ҳар қандай фикр, фикр эгасининг ўлими билан яқунланар эди. Ленин ва Сталин давридаги фожеий

ҳолатни, Маркс таълимотининг динга — жаҳолат динига айланганини Зигмунд Фройд шундай таърифлайди: «Маркс назариясини танқидий тадқиқ этиш тақиқланади, унинг тўғрилигига гумон билдирганлар католик черкови томонидан бир пайт кофирлар қандай жазоланган бўлса — шундай жазоланадилар.¹ Маркс асарлари каромат манбалари сифатида Библиё ва Куръон ўрнини эгаллади...».²

Марксчиликнинг улкан ахлоқсизлик сифатидаги энг кейинги кўриниши XX асрнинг 60-йилларида Кампучияда рўй берган «коммунизм қурилишида» намоён бўлди. Пол Пот бошчилигидаги «қизил кхмерлар» мамлакатдаги 6 миллион аҳолининг деярли ярмини қириб ташладилар. Бу қирғинлар банкларни бузиб, пулни йўқотиш, зиёлиларни — синфий душманларни ўлдириб, жигарларини қовуриб ейиш, мактабларни бузиб, ўқитувчиларни синфхоналарда ўқувчилар кўзи олдида олиш сингари ҳодисалар силсиласида воқеа бўлди. «Қизил кхмерлар» қурган коммунизм халқ бошига ана шундай фожиаларни ёғдирди.

Афсуски, жаҳон афкор оммаси орасида марксчиликни таълимот сифатида оқлашга ҳаракат қилиб, хатони унинг амалиётчиларига юклашга интиладиган кимсалар ҳам йўқ эмас. Бу — ўта номаъқул қараш, чунки ҳар бир назариянинг эзгу ёки ёвузлиги унинг амалиёти билан белгиланади. Амалиёт эса бир эмас, бир неча бор марксчиликнинг кўринишдан чиройли, ялтироқ, лекин моҳиятан ахлоққа зид, ёвуз таълимот эканини исботлаб берди. У худди сураткаш лабораториясидаги негативга ўхшайди: фақат қоронғидагина яшай олади, қуёшга чиқдими — бас, куйиб, қорайиб кетади. Қуёшда қорайиб кетадиган бундай аксилахлоқий таълимотларнинг эса инсоният учун мутлақо кераги йўқ.

4. Рус мумтоз ахлоқшунослиги

Мумтоз тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у муайян тарихий даврда маънавий соҳасида эришилган ютуқларни тизимли тарзда бойитиб, уларни янгича қарашлар ва йўналишлар воситасида навбатдаги юқори босқичга

¹ Ўрта асрларда католик черкови ўз ақидаларига ишонмаганларни кофир деб эълон қилиб, гулханда ёққанлар, қизитилган қозонга ташлаб ўлдирганлар ва ҳ.к.

Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989. С. 412.

олиб чиқади. Олмонлардан сўнг ана шундай мумтоз тафаккур XIX аср охири XX аср бошларида русларда воқе бўлди.

Бу даврда рус мутафаккирлари маънавиятнинг барча соҳаларида жаҳонда етакчилик мавқеини эгалладилар. Л.Толстой, Ф. Достоевский, И. Тургенев, А.Островский, Н. Чернышевский, В.Белинский, Вл. Соловьёв, Н. Лосский, Н.Бердяев, С. Булгаков, С. Франк, П. Флоренский, В. Розанов, А. Чехов, А.Ахматова, Б. Пастернак, И. Бунин, С. Есенин, М.Горький, В.Набоков, Б.Вишеславцев, Г. Шпет, В. Вернадский, А.Лосев сингари буюк номларнинг баъзилари ана шу даврда бутун куч-қувватлари билан ўз фаолиятларини ниҳоясига етказган бўлсалар, бошқалари ўз фаолиятларини чет элларда давом эттирдилар. Баъзилари ижодида бадиий тафаккур борасида реалистик йўналиш биринчи даражали ўрин эгаллаган бўлса, бошқалари фалсафий-ахлоқий ва эстетик тафаккурда диний-идеалистча йўл тутдилар. Айнан ана шу диний-идеалистча йўналиш фалсафий-ахлоқий тафаккурни мумтозлик даражасига кўтаришда муҳим аҳамият касб этди. Мазкур йўналишнинг вужудга келиши ва тараққий топишида буюк рус файласуфи, ўзига хос шоир **Владимир Сергеевич Соловьёв**нинг (1853—1900) хизматлари катта.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий қарашлари унинг қатор асарларида ифода топган. Улар орасида «Эзгуликни оқлаш. Ахлоқ фалсафаси» (1897—1893) китоби алоҳида аҳамиятга эга. Унинг биринчи қисмида уят, шафқат ёки ачиниш ва художўйликдан иборат ахлоқий тушунчалар учлиги асосий ўринни эгаллайди.

Хўш, уят нима? Нисбатан тубанликка ва нокомилликка тушиб қолган, лекин бундай ҳолатни ўзи учун нолайиқ деб билгани учун мазкур даражадан юксалиш зарурлигини англаган киши уялади. Чунончи, жинсий алоқа ҳайвонот олами учун табиий ва ахлоқийликка алоқаси йўқ. Бироқ у инсоният дунёсида, табиий бўлса ҳам, ахлоқий хатти-ҳаракат таъмоили эмас, бепарда ҳолида инсонни уялтирадиган ҳолатдир. Зеро у, ахлоқийлик қошида ўзининг очик кўринишда амалга ошув ҳуқуқини йўқотади, яъни ахлоққа бўйсунди.

Соловьёв, Декартга мансуб тафаккурнинг моҳияти ҳақидаги машҳур ибора ахлоқийликка нисбатан қўлланганида мақсадга мувофиқ бўлур эди, деган мулоҳазани билдиради: «**Мен**

уяляпманми, демак, мавжудман, нафақат жисман, балки ахлоқан ҳам мавжудман, — мен ўз ҳайвонийлигимдан уяляпманми, демак, мен ҳали ҳам одам сифатида мавжудман».¹

Шу ўринда файласуфнинг зурриёт ҳақидаги ўзига хос фикрларини келтириш жоиз. Токи бола туғилиши том маънода инсонийликка бўйсундирилар экан ва ахлоқий маъно касб этар экан, бу билан у ўзининг гуноҳкорлик хусусиятини йўқотади, яъни болалар ҳам ота-оналари каби бу дунёда нафақат гуноҳ қила-қила, охир ўлимга маҳкум бўладилар, балки инсониятни яхшилаш учун хизмат қиладилар: уларнинг ота-оналари болалари ўзларидан яхшироқ, ахлоқийроқ бўлишига ишонадилар, уларга маълум тараққиёт тарзида қарайдилар. Бундан файласуф қуйидагича хулоса чиқаради: «Мана машъум зиддиятнинг ечими: туғилишнинг ёвузлик моҳияти туғилишнинг ўзи орқали йўққа чиқарилади, яъни эзгуликка айланади... улар (болалар — А.Ш.) бошқа ҳаётнинг одамлари бўладилар, бизнинг ва барча аجدодларимизнинг ҳақиқий нажот топиши шундадир».²

Соловьёв нуқтаи назаридан қараганда, ачиниш ва шафқат уятчанликка зарурий қўшимчалардир, зеро улар руҳимизнинг ҳайвоний жунбушларини чеклайдилар. Ачиниш ва шафқатнинг энг ёрқин мисоли сифатида файласуф онанинг заиф, ҳеч нарса қўлидан келмайдиган, бутунлай ўзига қарам чақалоққа — бир парча этга муносабатини келтиради. Бироқ шафқатлилиқни ахлоқийликнинг ягона таянчи деб қараш тўғри эмас. Бу борада Шопенхауэр хатога йўл қўяди, дейди Соловьёв. Чунки мечкай, ичкиликбоз ёки хотинбоз ҳам кўнгли бўш, шафқатли бўлиши мумкин, лекин бундай кишини ахлоқий шахс деб аташ мумкин эмас. Демак, уят инсон хатти-ҳаракатини бошқариб турувчи ахлоқий ҳодисадир.

Файласуф уч авлод — боболар, оталар ва болаларнинг табиий боғланиши ҳақида тўхталар экан, ахлоқий тараққиёт муносабати билан маънавийлашишнинг уч хили тўғрисида — дин, никоҳ ва тарбия орқали маънавийлашиш тўғрисида фикр юритади. Бу уч ахлоқий соҳа инсонни Худо билан боғлайди: бири — кечмиш, иккинчиси — ҳозирги замон ва учинчиси — келажак орқали. Ҳақиқий никоҳда жин-

¹ Соловьёв В. Сочинения в 2 т. Т.1. М., 1990. С. 124.

² Ўша манба, 228-б.

сий алоқа йўқолмайди, балки моҳиятан ўзгаради, ҳайвоний ҳиссиётни қондиришга эмас, инсондаги Худо қиёфасини соғломлаштиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, никоҳий жуфтлик зоҳидликнинг, матонатнинг, жафокашликнинг бир шаклидир.

Умуман олганда, Соловьёв одамларни яхши ва ёмонга, шафиқ ва ёвузга ажратишни илмий нуқтаи назардан хато, инсонийлик нуқтаи назаридан эса ноҳақлик деб билади; инсонни яхлит ва биратўласи ахлоқий баҳолаш мумкин эмас, унинг феъл-атвориға, қилмишиға қараб баҳо бериш лозимлигини таъкидлайди.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий таълимоти, теран фикрлари ахлоқ фалсафаси билан шуғулланган мутафаккирларнинг бир неча авлодига дастуриламал бўлди, ҳозир ҳам донишмандликнинг юксак намунаси сифатида тафаккур аҳлининг диққат марказидадир.

Рус мумтоз ахлоқшунослигининг йирик вакилларидан бири **Николай Онуфриевич Лосский**дир (1870—1965). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Ихтиёр эркинлиги» (1927) ва, айниқса, «Мутлақ эзгуликнинг шарти» (1949) асарларида кенг ифодасини топган.

Николай Лосский ахлоқий таълимотини бир сўз билан мутлақлик ахлоқшунослиги дейиш мумкин. Унинг фикрига кўра, қадриятлар оламининг асоси — Худонинг даргоҳи, олий қадрият эса — Худо. Лекин файласуф нафақат мутлақ, балки нисбий қадриятларини ҳам тан олади, бироқ уларнинг тенг эмаслигини таъкидлайди.

Мутлақ қадриятларни қандайдир ибтидодан келтириб чиқариш воситасида исботлаб бўлмайди, улар исботсиз, бевосита интуиция (фаҳм), руҳий етишиш орқали англанади. Илоҳни — мутлақ, ибтидосиз ва интиҳосиз ахлоқий қадрият — бутун коинотнинг ягона мақсади сифатида тақдим этади. Натижада файласуф, биринчидан, келажакда эзгуликни ёвузлик устидан тўлиқ ғалаба қилишини ҳамда эзгуликнинг инсоният тараққиётидаги барча тарихий кучлардан юксак, енгиб бўлмас табиатга эга эканини эътироф қилади. Иккинчидан, Лосский ахлоқий қадриятни мутлақ, ичдан «соф», қандайдир четки «қўшимчалар» дан холи, деб ҳисоблайди. «Мутлақ ижобий қадрият ўз-ўзидаги, оқланган қадрият, демакки, қатъий, ҳар қандай нуқтаи назар-

дан, ҳар қандай ҳолатда ва ҳар қандай субъект учун эзгулик табиатига эга қадриятдир; у нафақат ўз-ўзича доимо эзгулик бўлади, балки унинг оқибати ҳам ҳеч қачон ўзида ёвузликни мужассам этмайди», — дейди у.¹ Учинчидан, мутафаккир реал ҳаётда, оламда мутлақ қадриятлар тантанасини башорат қилади; то унгача эса улар мутлақ комилликнинг идеали сифатида намоён бўлади. Шу боис ҳам Лосский ёвузлик ва эзгуликнинг мавжудлиги ҳақида мана бундай деб ёзади: «Худо ўз яратилмишларига эркинлик билан бирга эзгуликни амалга оширишнинг барча воситасини ато этган; агар шунга қарамай, қайсидир бир мавжудот ёвузлик йўлига кирса, унда бу ёвузликнинг ибтидоси ана шу мавжудотнинг ўзида яшириндир ва бу ёвузлик учун жавобгарлик тўлиқ унинг бўйнидадир».² Хуллас, буюк файласуф аксиология (қадриятшунослик) муаммоларини қаламга олар экан, эзгулик, адолат, ҳақиқат ва гўзаллик қадриятларидаги мутлақликнинг қойимлигини ҳимоя қилади.

Шу билан бирга, Лосскийнинг ахлоқий идеали қора кийинган, ўзининг фаровонлигини, соғлигини, бор-будини меҳробга бағишлайдиган роҳиб эмас. Файласуф бир қарашда худди моддиятчиларга ўхшаб фикрлайди: тўқлик, соғлик, одамлар билан муносабат, унинг фикрига кўра, «турмушнинг қадриятли жиҳати». Бироқ улар инсон турмушининг ягона ва олий даражадаги аҳамиятга эга қадриятлари эмас, аксинча, ҳаммаси маънавий фаолиятга йўналтирилган инсондаги кучни сақлаш ва кучайтириш учун хизмат қилиши керак бўлган ҳодисалардир. Шундай эса-да, инсон маънавияти, афсуски, овқат, кийим-кечак ва бошқа турмуш фаровонликларига боғлиқ. Бу боғлиқликни икки хил йўл билан заифлаштириш мумкин. Биринчиси — илм-фанни ривожлантириш ва техника тараққиёти туфайли инсон касаллик ҳамда очлик устидан ғалаба қилиб боради. Иккинчиси — инсон ўзини ахлоқий комилликка етказиш орқали овқатланиш ва уйқудан ғолиб келиши мумкин.

Худбинлик ва душманлик салтанатидан муҳаббат ва эзгулик даргоҳига ўтишдаги сиёсий сакрашларни Лосский

¹ Лосский Н. Условия абсолютного добра. М., Политиздат, 1991. С. 56.

² Старченко Н.Н. Мир, интуиция и человек в философии Н.О. Лосского // Серия «Философия и жизнь», №2, 91. М., Знание, 1991. С. 24.

доим қоралаб келди. Ерда жаннат яратиш ҳақидаги шошма-шошарлик билан тузилган хомхаёл режалар яхши мақсад билан номақбул, нокомил воситалар ўртасидаги зиддиятларни туғдиради ва бунинг натижасида сон-саноксиз қурбонлар берилади, дарё-дарё қонлар тўкилади. Қадриятларни тор маънода тушуниш инсон учун — барча бандалар учун хос хислат. У, айниқса, черков мутаассиблари, инқилобчилар, ижтимоий ислохотчиларнинг радикал тарафдорларида даҳшатли оқибатларга олиб келадиган даражага кўтарилади. Мутаассиб мавҳум ғоя, назария, ислохотлар лойиҳасини жонли одамдан юксак қўяди ва шу боис ўз идеалининг рўёбга чиқиши учун қатл, зўравонлик қилиш, умуман, одамлар ҳаётини барбод этишдан тоймайди. Мутафаккирнинг бу фикрлари айни ҳақиқат эканини яқин тарихимизда яққол кўришимиз мумкин: 1917 йилги феврал инқилоби ютуқларининг октябр давлат тўнтариши натижасида чиппакка чиқарилиши, ундан кейинги фуқаролар уруши ва Ленин-Сталиннинг мисли кўрилмаган қатағонларини умумий тарзда эслашнинг ўзиёқ кифоя.

Юқорида Лосскийнинг ёвузлик учун фақат инсонгина жавобгар экани, у Худо кўрсатган йўлдан озгани учун ёвузлик содир бўлишини таъкидловчи фикрларини келтирган эдик. Яна бу борада шуни айтиш керакки, файласуф ҳар қандай ёвузликда, агар унга фалсафий нуқтаи назардан ёндашилса, эзгуликнинг қандайдир унсурини кўриш мумкин, деган теран мулоҳазани ўртага ташлайди. Масалан, ўлимни олиб кўрайлик. Ўлим, шубҳасиз, ёвузлик, ёвузлик бўлганда ҳам дунёдаги энг кучли ёвуз ҳодиса. Буни тан олмайдиган одам йўқ. Лекин, айни пайтда, унинг ҳаёт жараёнидаги аҳамиятини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Зотан, ҳаётнинг ҳар бир кўриниши муайян ҳажмдаги ўлимнинг ғалабаси, яъни тирик нарсаларнинг йўқ бўлиши билан боғлиқ. Ҳаётсиз ўлим йўқ, ҳаёт — мамотнинг манбаи. Ўлим нафақат онтологик нуқтаи назардан, балки ахлоқий томондан заруриятдир. Ўзини ўлим кутаётгани учун ҳам инсон ахлоқий изланишларни ҳаётининг асосий мақсади қилиб олади. Шу жиҳатдан қараганда, ўлимсиз ҳаёт ўз маъносини йўқотади. Ўлимни ҳис қилиб туриш уни маънавий, ҳатто жисмонан енгиб ўтиш йўллари қидиришга олиб келади; ўлим — ижодкорлик учун туртки. Ёки ўғриликни олайлик: у ҳам ёвузлик. Лекин Бернард Мандевилнинг

(XVIII аср) айтишича, агар Англияда ўғрилиқ тарқалмаганида, темирчилик санъати ривожланмасди. Одамлар ўғрилардан сақланиш учун тамба, кулф, мустаҳкам темир дарвозалар, панжаралар ўрнатишга мажбур бўлдилар ва, шундай қилиб, саноатнинг муайян бир соҳаси яратилди.

Ёвузликка қарши курашар эканмиз, биз унинг муайян бир туридан қутуламиз, лекин олдимизда унинг яна бошқа хили пайдо бўлади. Ёвузликнинг битта турига бир томонлама диққатни жамлаш ва унга қарши жарроҳлик аралашувига ўхшаш инқилобий йўл билан курашиш нафақат унинг янги турларини вужудга келтиради, балки бир жойда кесиб ташланган саратон шиши бошқа жойдан ўсиб чиққанидек, эски ёвузликка қайтадан жон ато этади. Хуллас, Лосскийнинг ахлоқий таълимоти ёвузлик билан толмай, мунтазам, ҳар куни кураш олиб боришни тавсия этади. Ана ўшандагина жамият ва инсон кутилган тараққиётга эришиб боради.

Эзгулик ва ёвузликнинг пайдо бўлиши, уларнинг инсон ҳаётидаги ўрни, ёвузликка қарши курашишнинг йўллари сингари доимий долзарб ахлоқий муаммолар рус мумтоз ахлоқшунослигининг бошқа вакиллари учун ҳам муҳим эди. Бу борада йирик ишлар қилган мутафаккирлардан бири экзистенциячи файласуф **Николай Александрович Бердяев**дир (1874—1948). Унинг айниқса, «Инсоннинг вазифаси ҳақида» (1931), «Ўз-ўзини англаш» (1939—1940), «Илоҳийлик ва инсонийликнинг экзистенциал диалектикази» (1944—1945) каби асарлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.

Николай Бердяев фалсафий-ахлоқий қарашларининг яққол ажралиб турадиган ўзига хос хусусияти шундаки, унинг асосий ғояси — эркинлик. Нима учун ўз табиатига кўра эркин ва ижодкор мавжудот бўлган инсон Худо берган неъматлардан ўрнига қўйиб фойдалана олмайди; нимага инсоннинг ўйлаган нарсаси ўрнига тарихда бутунлай бошқача ҳолат рўй беради; нима учун илму салоҳиятни одам боласи ўзига ўхшаганларни эзиш учун, яъни ёвузлик йўлида ишлатади; нега истеъдодли одам кўпинча ёлғизликка маҳкум; нимага даҳо санъаткорларнинг ҳаётида фожиавийлик, ўрта-миёналик доим ғолиб келади; нима сабабдан инсон эркин-

лик учун туғилган, лекин у доим ва ҳамма ерда кишанбанд? Файласуфни ана шу муаммолар қизиқтиради.

«Менинг фалсафамдаги ўзига хослик энг аввало, шундаки, мен унга борлиқни эмас, эркинликни асос қилиб олдим»,¹ — дейди Бердяев ва ҳақиқатан ҳам ҳар бир муаммони эркинлик ҳақидаги ўз тасаввури призмасидан ўтказиб таҳлил этади. Бу эса, табиийки, пировард натижада алломани барча фалсафий муаммоларга диний-ахлоқий нуқтаи назардан муносабатда бўлишга олиб келади. «Эркинлик, — дейди буюк рус мутафаккири, — менинг мустақиллигим ва ўз шахсимни ичдан белгилловчи мурват, эркинлик менинг ижодий қувватим, у олдимда турган эзгулик ва ёвузлик оралиғидаги танловим эмас, балки эзгулик ва ёвузликнинг ўзини яратишимдир».² Бундай эркинлик — фақат инсоннинг ўз эркинлиги, ҳатто унга Худо ҳам ҳукмронлик қилолмайди. Инсон агар ўз ҳолига қўйилмаганида, унинг инсон деб номланиши ҳам мумкин эмасди. Ҳақиқий инсоний ҳаёт — инсоннинг қарор қабул қилишдаги қуюшқонга сифмаслигидир.

Файласуф ўз ижодида тарихга катта эътибор беради. У тарихда инсон маънавиятининг ички диалектикасига мос тушадиган уч муҳим даврни ажратиб кўрсатади. Биринчиси — Аҳд ул-қадим Худоси, оламнинг Подшоси, Эгаси давридаги инсондан муҳаббат эмас, фақат бўйсуннишни талаб қиладиган, насронийликкача бўлган қонун ва бўйсунниш ахлоқи. У — ердаги вақт нуқтаи назаридан тарихнинг табиий-органик даврига тўғри келади. Иккинчи давр — инсон гуноҳга ботганлигига ўзи айбдор эканини ҳис этиб, ижтимоий ижоддан бош тортиш билан ўз айбини ювадиган, ижод қилмайдиган тазарру ахлоқи. У — Ўрта асрларда таркидунёчилик ҳукмронлик қилган маданий-органик давр. Ниҳоят, учинчи давр, энди йўл бошлаган, лекин ҳали келиб улгурмаган — дунёни дин воситасида ўзгартирадиган ижод ахлоқи. Ижод ахлоқи шундай улкан бир даврки, унда эзгулик ва ёвузлик курашининг кескинлиги — ё ўзгарган дунёга ёки умумҳалокатга эшик очиб беради. Бироқ қайси эшикнинг очилиши инсонга боғлиқ. Инсон дунёни ўзгартириш-

¹ Бердяев Н.А. Самопознание. М., Книга, 1991. С. 56.

² Ўша манба, 61-б.

да Худонинг ҳамкори бўлиш имкониятига эга. Айни пайтда, бу дунёни ягона дунё дейиш билан унинг душманига ҳам айланиши мумкин. Зеро, тарих Худо ҳаққи учун қилинган ишлар ва ёвуз ижод орасидаги курашдан иборатдир.

Хўш, ёвуз ижод ёхуд ёвузлик моҳиятан нима ўзи? Файласуфнинг фикрига кўра, ёвузлик ижобий борлиққа эга эмас, у эзгуликдан ўғирланган хусусияти билангина кишини ўзига оғдиради. Шу билан бирга, у нафақат мавжуд, балки дунёда эзгуликдан кўра кўпроқдир. Ёвузлик билан курашнинг бир хавфли томони шундаки, бу кураш беихтиёр ёвузлик табиатини ўзига қабул қилиши, юқтириши мумкин; ёвузликни ниҳоятда ёмон кўрган яхши одамлар унга қарши ёвуз усуллардан бошқа кураш йўлларига ишончларини йўқотадилар ва натижада ўзлари ёвузлик қилганликларини билмай қоладилар. Шу боис ҳатто шайтонга ҳам инсоний яхшилик билан муносабатда бўлмоқ лозим; эзгуликдан чиқмай, эзгуликни нурлантириб туриш керак.

Бизнинг давримиздаги асосий ахлоқий муаммо, бу — душманга муносабат масаласи: душманни одам деб ҳисобламаслик, унга инсоний муносабат қилмаслик ҳозир одат тусига кирган. Айнан мана шунда Инжилдан чекинишни кўриш мумкин. Зеро, шайтоний одамлар мавжуд эмас, балки одамларда шайтоний ҳолатлар мавжуддир. Шу боис бирор-бир инсон устидан пировард ҳукм чиқариш мумкин эмас. Акс ҳолда жиноятчи учун берилган жазонинг ўзи кўпинча жиноятга айланади. Одамларда душман излаш одати бор. Айниқса, инқилоб яшаб туриши учун доимо ўзида душманга эҳтиёж сезади ва агар душман йўқ бўлса, уни ўйлаб топади. Аксилинқилоб ҳам шундай. Душман топилганда одам ўзини яхши ҳис қилади. Бу ҳол ёвузликнинг объективлаштирилиши, унинг ташқи реалликка чиқарилишидир.

Николай Бердяев эзгулик ва ёвузлик орасидаги муносабатларнинг жўн эмаслигини, уларда экзистенцияча диалектика борлигини таъкидлайди. Зеро, юқорида айтилганидек, эзгулик ёвузликка айланиши мумкин. Лекин, шунинг баробарида, ёвузлик ҳам эзгулик бўлиб қайта туғилади. Яъни, инсон агар барча имкониятлар синовидан ўтса, эзгулик ва ёвузлик тажрибаларини бошдан кечирса, у ҳолда ёвузликнинг ўзи эзгуликнинг диалектик ибтидоси бўлиб қолади. Ҳегель айтган

нидек, салбий ҳодисалардан ўтилгач, навбатда фақат ижобий босқич қолади. Шундай қилиб, ҳатто даҳрийлик Худони билишнинг диалектик ибтидосига айланади. Бу моҳиятан, даҳрийлик, коммунизм ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисалар орқали ботиний ўтмишлардан бойиб, ёруғликка, нурга чиқадиган инсон тақдиридир. Ёвузларни қириб ташлаш эмас, балки маърифатли қилиш лозим. Чунки ёвузликдан зўравонларча йўл бермаслик ёки йўқ қилиб ташлаш усули билан эмас, балки уни ичдан ботинан енгил орқали қутулиш мумкин.

5. XX аср ахлоқшунослигидаги асосий йўналишлар

Инсоният жамияти ҳеч қачон XX аср даржасидаги юксакликка эга бўлган эмас. XX аср арафаси ва давомидаги тафаккурда кўп ва хилма-хил йўналишлар вужудга келди. Улар учун умумий бўлган ўзига хос икки жиҳат алоҳида диққатга сазовор: биринчиси — уларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни бевосита ўрганишга қаратилгани, яъни, маълум маънода, антропологик хусусиятга эгаллиги; иккинчиси — фалсафий бўлмаган ва фалсафийликдан «чиқиб» кетган фанларнинг асос нуқтаи назаридан фалсафийлик касб этиши ёхуд фалсафанинг тадқиқот қуролига айланиши. Мазкур йўналишларнинг энг муҳимлари сифатида руҳий таҳлил, фалсафий антропология, ҳаёт фалсафаси, экзистенциячилик, фалсафий герменевтика, феноменология, синергетика сингари таълимотларни келтириш мумкин. Улар орасида руҳий таҳлил йўналиши ноодатийлиги, қамровлилиги ва ғоят теранлиги билан алоҳида аҳамиятга молик.

Руҳий таҳлил. Руҳий таҳлил усулининг вужудга келиши жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. XX аср арафасидан то бугунги кунгача бу шов-шувлар гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб давом этмоқда. Улар бежиз эмас. Зеро, минг йиллардан буён ўқитилиб ва амалиётда қўлланиб келинаётган руҳшунослик фани бир зарб билан тахтдан туширилди. Ана шу зарб эгаси австриялик олим **Зигмунд Фройд** — **Зигисмунд Шломо** (1856—1939) эди.

Гап шундаки, академик руҳшунослик табиий фанлар лабораториясининг усулларини қўллаб, виждон, қадриятли мулоҳазалар, эзгулик ва ёвузликни билиш — руҳшунослик муаммолари тизимига кирмайдиган метафизик тушунчалар,

деб ҳисоблаб, асосан, одатдаги «илмий усул» бўйича қабул қилинган майда масалалар билан шугулланиб келарди; у ўзининг асосий объекти — қалбни назардан қочириб, умумий, ёнга, касбга доир руҳий ҳолатлар ҳамда реакциялар ва табиийятларнинг шаклланишига, яъни руҳий «мурватлар»га эътиборни қаратиб, юқорида айтганимиздек, инсон учун ниҳоятда муҳим бўлган муҳаббат, ақл, виждон, қадриятлар сингари ҳодисаларни четлаб ўтди. Фройд эса кузатувлар, ақл ва ўз кечинмаларига суянибгина ахлоқий муаммоларга муурожаат қилмасдан руҳий касалликни муваффақиятли даволаш муаммосини ҳал этиб бўлмаслигини аниқлади ва бемор ўз қалби эҳтиёжларини ҳисобга олмагани учун касалликка чалинади, деган хулосага келди.

Фройд инсон руҳий ҳаётида уч босқични ажратиб кўрсатади: онг, онголд, ва онгтуби ёхуд онгланмаган, яъни, онга айланмаган ҳолат. Онгланмаган ҳолат ва онголд онгдан назорат (цензура) деган ўрта босқич орқали ажралиб туради. Назорат икки вазифани бажаради: биринчиси, шахс ўзига мақбул кўрмаган ва қоралаган ҳис-туйғулар, фикрлар, тушунчаларни онгланмаган ҳолат ҳудудига сиқиб чиқаради; иккинчиси, онгда ўзини намоён этишга интиланган фаол онгланмаган ҳолатга қарши курашади. Онгланмаган ҳолатдаги фикрлар, ҳис-туйғулар умуман йўқолиб кетмайди, бироқ хотирага чиқиши учун йўл қўйилмайди. Шу боис улар онгда бевосита эмас, балки билвосита — билмай тапириб юбориш, хато ёзиб юбориш, туш, неврозлар сингари ғалати ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Шунингдек, онгланмаган ҳолатнинг сублимацияси — таққиланган интилишларнинг ижтимоий жиҳатдан мақбул ҳаракатларга айланган тарзда кўриниши ҳам рўй беради. Онгланмаган ҳолат ғоят яшовчан, вақтга бўйсунмайди. Ундаги фикрлар, истаклар, ҳис-туйғулар назорат туфайли, ҳатто ўн йиллардан сўнг онга чиқсалар-да, ўз эҳтирос қувватини йўқотмайдилар. Онголд ҳолатини муваққат онгланмаган ҳолат, дейиш мумкин, унинг онга айланиш имкони бор, у онгланмаган ҳолат билан онг ўрталлигида бўлиб, онгнинг кундалик ишида хотира омбори вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, қалб қаърида ётган, тийиқсиз эҳтирослар ҳисобланган онгланмаган ҳолат интилишларига диққатни қаратиб, Фройд инсон қалбининг «қора» томонларини таҳлилга олади. Бу таҳлил, инсоннинг қанчалик зоҳирий ахлоқийланишу-

вита қарамай, унда табиий жинсий алоқада ўзини намоён қиладиган уятсиз, аксилахлоқий, «ёмон» томонлар мавжудлигини исботлаб беради. Бу томонларни Фройд тушларда акс этишини кўрсатади, зеро, тушда онгнинг назорати ҳолатда заифлашиб туфайли улар ўзларини рамзий тарзда намоён этадилар. Шу ваздан буюк таҳлилчи-файласуф Афлотуннинг, яхши одам ёмон одам ўнгида қилган ишларни тушда кўриш билангина чекланади, деган фикрини эслатиб ўтади.

Фройд онгланмаган ҳолатни инсон қалбидаги барча ёвузликлар сақланадиган ҳовузга ўхшатади. Тушлардаги маданий кишини даҳшатга соладиган тубан, ҳайвоний ҳолатлар — жамиятдаги ахлоқий талаблар билан ҳисоблашиб натижа-сида реал ҳаётда амалга ошмаган шахс хоҳиш-истакларининг эваз, товон тарзида юзага чиқиши. Инсон фақат фикран, тушларида, хаёлан ва орзуларида онгланмаган ҳолат интилишларига, «ёмон» ибтидога берилади, реал ҳаётда эса ўзининг очиқ жинсий қирсини ёки тажовузкорлигини кўрсатиб, ёмон отлик бўлмасликка, ярамас одам деган ном олмасликка, бошқаларга ҳаёли, ҳалол, мулойим шахс сифатида кўринишга уринади. Бу уриниш бировларни иккиюзламачиликка ёки мавжуд ҳаётини қадриятларини ва ахлоқий қоидаларни сўзсиз, нотанқидий қабул қилишга олиб келса, бошқалар учун у руҳий носоғломликка, инсонни ичдан кемирадиган, лекин ташқаридан билинмайдиган асабий касалликка айланади. Фройднинг фикрига кўра, тушлардаги «ёвуз» ниятлар ва «ярамас» истаklarни ҳозирги замондан эмас, кўпроқ кечмишдан излаш керак, зеро, улар «фақат инфантилизмни», этник ибтидомизга қайтганимизни ўзида акс эттиради. Ана шу жиҳатлар ахлоқий муаммоларни, хусусан, ахлоқнинг келиб чиқиши, инсоният цивилизацияси тарихида юзага келган турли хил ахлоқий қоидалар ва талабларни кўриб чиқишда Фройд учун қўл келади.

Шуни айтиш керакки, Фройд инсондаги эзгу ибтидони, олижаноб интилишларни инкор этмайди. Унинг ахлоқий қарашларини тушунмаганларга, уни ёвузликни мутлақлаштиришда айблаганларга қарши Фройд, бизнинг инсондаги барча ёвузликларни таъкидлаб кўрсатишимизга сабаб шуки, бошқалар уларни инкор этади; бу таъкидлашдан инсоннинг руҳий ҳаёти яхшиланмаса ҳам, ҳар ҳолда у тушунарли бўлади; агар биз бир томонлама ахлоқий баҳолашдан юз ўтирсак,

у ҳолда, шубҳасиз, инсон табиатидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабати шаклини аниқлашимиз мумкин, деган фикрни билдиради. Ҳақиқатан ҳам Фройд ахлоқий қарашларининг ўзига хослиги айнан ана шунга асосланган. Бироқ, Фройд, барча иллатларнинг ва виждон, кўркув, айбни ҳис қилиш, тазарру сингари фазилатларнинг келиб чиқишини, фаолиятини, деярли барча ахлоқий ҳодисаларни асосан «Эдип комплекси»га олиб бориб тақаб қўяди.

Зигмунд Фройднинг ўзи бир ўринда: «Янги ҳаракатни тўхтатиб бўлмаслигига душманларим ишонч ҳосил қилганлари каби, менга ҳам бундан буён уни ўзим чизиб берган йўлдан олиб кетиш мумкин эмаслигига ишонишимга тўғри келди», — деган эди.¹ Дарҳақиқат, руҳий таҳлилнинг кейинги тараққиёти — фройдчилик ва янги фройдчилик бошқача йўлдан, руҳий таҳлил асосчиси назарияларини танқидий ўрганиш ҳамда ривожлантириш йўлидан кетди. К.Юнг, А.Адлер, Э.Фромм сингари таҳлилчи-файласуфлар инсон қалбини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар. Имкон нуқтаи назаридан фақат улардан бири — Фроммнинг ахлоқий қарашларига тўхталамиз.

Эрих Фромм (1900—1980) асосий диққатини инсон қалбининг ахлоқий талабларга муносабатини очишга, тоталитарчилик, инсонпарварлик, тириксеварлик (биофиллик) ва ўликсеварлик (некрофиллик) ҳақидаги мулоҳазаларга қаратади. Унинг «Севиш санъати» (1956), «Инсон қалби. Унинг эзгулик ва ёвузлик қобилияти» (1964) каби асарларида ахлоқий муаммоларга кенг ўрин берилган.

Фроммнинг фикрига кўра, ёвузлик фақат инсоний ҳодиса. У инсонийлик ҳолатидан ортга қайтиш, инсонга хос ақл, муҳаббат, эрк хусусиятларини йўқ қилишга бўлган интилиш. Айни пайтда, у фожеий ҳолатдир. Чунки инсон, ҳайвоний даражага қайтса-да, у бирор-бир сония одам эканини унутмайди, демак, ёвузлик масалани ҳал қилишнинг йўли сифатида уни ҳеч қачон қониқтирмайди. Инсоннинг ёвузлик ҳолати — ўзини эзиб турган инсоний турмуши оғирлигидан озод бўлишга фоживий уриниши туфайли рўй беради, у ўзини йўқотишдан иборат. Эзгулик бизнинг мавжудлигимизни тобора моҳиятимизга

¹ Лейбин В. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М., Политиздат, 1990. С.209.

яқинлаштириб боради, ёвузлик эса турмушимиз билан моҳитимизнинг ўсиб борувчи бегоналашуви демакдир.

Инсон ортга ва олдинга интилишга, бошқача айтганда, эзгулик ва ёвузликка мойил. Токи иккала майл тенг экан, агар у ўз аҳволини англаб етишга қобил бўлса, танлаш борасида эркин. Бироқ, агар инсоннинг юраги тош қотиб, майллари ортиқ тенглашмайдиган даражага келса, у бундан буён танловда эркин бўлолмайди. Инсон то танлаш эрки қолмайдиган нуқтагача ўз хатти-ҳаракатига жавобгардир. Инсон юраги қанчалик тош бўлмасин, у инсоний юрак бўлиб қолаверади. Биз инсон бўлиб туғилганимиз ва шу боис олдимизда доимо қарор қабул қилиш масаласи кўндаланг туради. Ўз мақсадларимиз билан бирга, биз воситаларимизни ҳам танлашимиз керак. Агар кимки ҳаётга бефарқ, лоқайд қараса, ундай одамнинг эзгуликни танлашига умид йўқ.

Фройд қарашлари ҳақида мулоҳаза юритар экан, Фромм ўз устозига нисбатан кенгроқ миқёсда ҳаракат қилади: инсон табиати нафақат биологик, балки тарихийлик билан шартланганини таъкидлайди. У Фройднинг инсон муаммосини тўғри ҳал этишда биологик ва маданий жиҳатларни қарама-қарши қўйиш усулини рад этади, шахсни ўрганишда одамнинг бошқаларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тушуниш муҳим деб ҳисоблайди. Шунингдек, Фромм иқтисодий, руҳий ва мафкуравий жиҳатлар бир-бири билан узвий алоқадор эканини, улар жинсий алоқанинг жўнгина рефлексияси эмаслигини айтиди. Бироқ Фройднинг буюк хизматларини эътироф этиб, руҳий таҳлил жараёнидан асосий мақсад — устози таъкидлаган ҳақиқатни тан олиш эканини ва руҳий таҳлил ҳақиқатга янгича мазмун берганини уқтиради.

Руҳий таҳлилгача бўлган тафаккурда, агар инсон ўз гапига ўзи ишонса, у ҳақиқатни гапираётган ҳисобланарди. Руҳий таҳлил субъектив ишонч асло ҳаққонийликнинг мезони бўла олмаслигини кўрсатди. Инсон ҳақиқат юзасидан ҳаракат қиламан деб ишониши мумкин, лекин асл сабаб — бешафқатлик. У хатти-ҳаракатнинг сабаби муҳаббатим деб билади, лекин аслида уни мазохча боғлиқликка интилиш ҳаракатга келтиради. Инсон менга бурч раҳнамолик қиляпти деб ўйлайди, аммо асосий сабаб — унинг

шуҳратпарастлиги бўлади. Гап шундаки, инсон нафақат буларга бошқаларнинг ишонишини хоҳлайди, балки ўзи ҳаммасига ишонади. Руҳий таҳлил жараёнида одам унинг қайси ғоялари эҳтиросли қобикқа ўралган-у, қайсилари унинг феъл-атвори тизимида илдизга эга бўлмаган, субстанция ва вазндан йироқ шартли клишелар (нусхалар) эканини англайди. Руҳий таҳлил шу маънода ҳақиқатни излашдир. Унинг асосий тамойили шундаки, тафаккуримиз ва ҳиссиётларимизни синчиллик билан ўрганмасдан ҳамда қайси жойда биз ақлийлашамиз-у, қаерда эътиқодларимиз ҳиссиётга бориб тақалишини аниқламасдан туриб, руҳий соғломлик ва бахтга эриша олмаймиз.

Эрих Фромм муҳаббат муаммосига ҳам жуда катта эътибор беради. Муҳаббат, бу — ҳар бири ўзлигини сақлаган ҳолатдаги икки кишининг бирлашуви. Муҳаббат, бу — ҳаракат, ором эмас, фаоллик — кузатиш эмас. Севиш — олиш эмас, бериш. Севгида инсон ўзи учун энг бебаҳо бўлган ҳаётининг бир қисмини — ҳиссиёти, билими, кечинмаларини ўзгага бағишлайди. Буни у ўрнига нимадир олиш учун қилмайди, ана шу «бағишлаш»нинг ўзи нафис бир лаззатдир. Аллома файласуф, юқорида таъкидлаганидек, муҳаббатни ғамхўрлик, масъулият, ҳурмат ва илм унсурларидан иборат деб билар экан, масъулиятга ўзгача эътибор билан қарайди. Фромм масъулиятни одатда қабул қилинганидан бошқачароқ тарзда талқин этади. Одатда масъулият деганда, четдан юкланган, яъни одамга бошқа кишилар, жамият ва ҳоказолар томонидан таклиф этилган, уқтирилган ёки мажбуран бўйнига қўйилган қандайдир бир нарса тушунилади. Фромм эса масъулиятни моҳиятан қалбнинг хоҳиши билан боғлиқ эмин-эркин ҳолат, дейди. Масъулиятни ҳис этиш, бу — бошқа мавжудотнинг эҳтиёжи ва талабига «лаббай» деб жавоб беришга тайёр туриш. Шундай қилиб, масъулият кимгадир ғамхўрлик қилиш билан боғлиқ. Бошқа томондан файласуф масъулиятни ҳурмат билан боғлайди. Ҳурмат, бу — қўрқув ёки қўл қовуштириш эмас, у инсонни қандай бўлса, шундай қабул этишни талаб этади.

Фроммнинг фикрига кўра, индустриал жамиятда ҳақиқий муҳаббат камдан-кам учрайди. Ўз фарзандларини том маънода севган ота-оналар ҳам умумий қоидадаги истиснодир. Ни-

коҳда эса муҳаббат деб бутунлай бошқа сабаб, бошқа ҳислар тушунилади. Унда ҳатто севги тасаввури ҳам бузилади. Бу айнан инсон ўзини муҳаббатнинг «мўъжиза қуши»ни қўлга киритдим деб ҳисоблаган пайтда рўй беради. Муҳаббатнинг йўқолишига гўё муҳаббатни қўлга киритиб олиш мумкин деган нотўғри тасаввур олиб келади. Шу боис кўп ҳолларда муҳаббатдан бошланган никоҳ икки эгалик қилувчининг, жуфтлашган икки худбиннинг ҳамдўстлигига айланади. Бироқ муаммо никоҳда эмас, балки икки томон шахсининг истеъмоличилик хусусияти билан боғлиқ. Муҳаббатга мавжуд бўлиш, ўзини ифодалаш қобилияти тарзида эмас, балки маъбудга қарагандек муносабатда бўлиш ана шундан келиб чиқади. Шу боис бирга яшашнинг тизимини ўзгартиришга, яъни кўпхотинлилик, жазманбозлик, жамоавий жинсий алоқа ва ҳоказоларга интилиш — бор-йўғи ҳақиқий муҳаббат қийинчиликларини енгиб ўтиш учун йўл қидириш. Агар инсон ўз «ярмини» топиш ва севиш бахтига эришса, у бошқа жуфт излашга ҳеч қачон интилмайди, бутун борлигини ўз севиклисига бўлган муҳаббатга бағишлайди. Умуман, Фромм тақдим этган шахс тизимида муҳаббат диний ҳиссиёт ва дунёқараш билан биргаликда марказий ўринни эгаллайди.

Руҳий таҳлил фалсафаси, хусусан, ахлоқшунослиги мулкига ниҳоятда қисқача қилган илмий саёҳатимиз охирида шуни таъкидлаш зарурки, бизда, ўзбекларда бу таълимот ҳақида, очиги, озгинагина тасаввур ҳам йўқ. Уни миллат тарбиясини бузадиган, ҳаёсиз, инсоннинг ёмон томонларинигина кўрадиган, динни тан олмайдиган дунёқараш тарзида қабул қиламиз. Бу — тоталитар тузум, мустамлакачилик мафкурасининг сохта илмий ниқоб остида илгари сурган зарарли ғояларининг таъсиридир. Руҳий таҳлил аслида тоталитар тузумга қарши, мустамлакачилик алдовларини, «доҳийлар» қалбининг зулматини ва ёвузликларини очиб бериш қудратига эга, бутун инсоният учун, жумладан, биз учун ҳам ғоят зарур таълимотдир. Ахир, ўзбекнинг «Одам оласи ичида» деган мақоли борку! Руҳий таҳлил ўша «ола»нинг қаердалигини, қандайлигини, пайдо бўлишига сабаб нима эканини ва уни қандай қилса бартараф этиш, «оққа» айлантириш мумкинлигини кўрсатиб беришда мислсиз аҳамиятга эга. Шу жи-

ҳатдан қараганда, Президент Ислон Каримов ўзининг машҳур суҳбатларидан бирида Нитцше ва Фройд меросини ўрганиш, тадқиқ этиш ғоят муҳимлигини таъкидлагани алоҳида диққатга сазовор.¹

Экзистенциячилик. XX аср ахлоқий тафаккурида чуқур из қолдирган фалсафий-ахлоқий йўналишлардан яна бири экзистенциячиликдир. Экзистенциячилик инсонни, энг аввало, ўз ҳаётини инсонийлик вазифасини бажариш учун қурбон қилган мавжудот сифатида олиб қарайди. Бир жиҳатдан бундай қараш анъанавийдек, барча асрларда ҳам илгари сурилган нуқтаи назардек туюлади. Аслида эса ундай эмас.

Гап шундаки, аввалги анъанавий қарашларда инсоннинг ўз ҳаётини қурбон қилиши «олий манфаатлар» юзасидан рўй беради: инсон идеал, умумтарихий мақсадлар ўзини фидо этишга арзишини тушунади. Қурбон бўлишга тайёрлик, демак, инсоннинг ибтидодаги белгиси эмас, балки унинг ақл билан иш кўриши оқибатида рўй берадиган ҳодиса сифатида олинади. Экзистенциячилик эса фидойиликни инсоннинг ибтидодаги хусусияти, уни белгиловчи оддий ҳодиса деб қарайди. Улар, инсон ўз ҳаётини нимагадир бахш этмасдан мавжуд бўлолмайди, деган фикрни илгари сурадилар. Бу фидойилик эса айнан барча ижтимоий барқарор қадриятлар барбод бўлганда, инсон ўзи учун муносиб оғир, муқаддас бир юкни худди ризқи каби излаган бир пайтда юз кўрсатади. Инсон ўз назоратидан чиқиб кетган, нораціонал воқеа-ҳодисалар гирдобига тушиб қолган пайтида қандай маънавий сабрга, чидамга эга бўлиши керак? Экзистенциячиликнинг бош муаммоси мана шу. Олмон файласуфи Мартин Ҳайдеггер (1889—1976) экзистенциячиликнинг асосчиси ҳисобланади.

Экзистенциячилик Ҳайдеггердан сўнг, икки йўналишда — диний ва даҳрийлик йўналишларида давом этди. Диний экзистенциячиликнинг энг йирик намояндаларидан бири олмон файласуфи **Карл Ясперс**дир (1883—1969). У ўз асарларида, хусусан, «Замоннинг маънавий ҳолати» (1932), «Фалсафий эътиқод» (1948) деган китобларида инсон мавжудлигини XX асрда қандай тушуниш масаласига тўхталади ва бу мавжудликнинг ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади.

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июл.

Инсон билан ҳайвон орасидаги фарқ ҳақидаги, бошқача қилиб айтганда, инсоннинг вужудга келиши тўғрисидаги масалани Ясперс энг муҳим деб ҳисоблайди. Инсонни қандайдир бир бошқа нарсадан келтириб чиқариш мумкин эмас. Зеро, у ҳамма нарсанинг бевосита асосидир. Оламдаги боғлиқликнинг барча турлари ва барча биологик тараққиёт жараёнлари одамнинг ўзига эмас, балки инсоний моддага, инсоний материалга дахлдор. «Инсон доимо ўзи ҳақидаги ўйлаганидан, билганидан кўра каттароқдир. У ҳамма ҳодисаларда бир хил бўлолмайди; у — йўлдир», — дейди файласуф.¹ Бу фикр ҳам бутун инсониятга, ҳам алоҳида одамга тааллуқли. Ҳеч қачон инсон ҳақида узил-кесил хулоса чиқариш, уни на умумий тарзда, на алоҳида одам сифатида тўлиқ тушуниш мумкин эмас.

Ясперснинг фикрига кўра, инсонга ҳайвондан «тараққий топган» жонзот деб қараш нотўғри. Чунки билиш учун ҳаммаси тушунарли бўлиши керак, билиш билинадиган чегарадан нарига чиқолмайди, билишдан ташқарида билиш учун ҳеч нарса йўқ. Билиш оламда мавжуд бўлгани ҳолда оламни тушуниб етолмайди. Тўғри, математика, табиий фанлардаги каби универсал билиш теваарак-атрофда ҳозир бўлган ниманидир илғаб олиши мумкин, лекин воқеликни ҳеч қачон яхлитлигича била олмайди.

Инсоннинг ҳақиқий қадрияти у яқин турган тур ёки хили билан эмас, балки ўзгартириб ва алмаштириб бўлмайдиган тарихан яккалиги билан боғлиқ. Ҳар қандай алоҳида инсоннинг қадрияти муайян одамларга умумий инсоний мезонни шакллантиришда бир-бирини ўзаро алмаштирадиган материал сифатида қаралмаганидагина дахлсиз бўлади.

Барча одамларнинг тенглиги ғояси бутунлай нотўғри. Зеро, гап одамларнинг руҳий тадқиқотта бўй берадиган мавжудот сифатидаги феъл-атвори ва қобилияти ҳақида бормоқда. Аммо бу ижтимоий воқе сифатида ҳам тўғри эмас, нари борганда, одамлар қонун олдида тенг имконият ва тенг ҳуқуққа эга бўлишлари мумкин. Моҳият жиҳатидан барча одамларнинг тенглиги фақат ва фақат уларнинг ҳар бирига, эркинликдан келиб чиққан ҳолда, ахлоқий ҳаёт орқали Худога йўл очиладиган теранликда мавжуддир. Бу инсоний билим билан ўрнатилиб ва объективлаштириб бўлмайдиган қадриятлар тенглиги, абадий руҳ

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 378.

сифатидаги яккаликлар қадриятлари тенглигидир. Бу инсонга жаннат ёки дўзахдан жой каромат қилувчи тенглик, даъво ва абадий ҳукм тенглигидир. Бу тенглик инсонни фақат восита деб қарашга йўл қўймайдиган, балки унга бирдан-бир мақсад сифатида муносабат қилишни талаб этадиган, ҳар бир инсонга ҳурмат-эҳтиромни англатадиган тенгликдир.

Инсоннинг экзистенция тарзида ўз эркини — трансценденция неъматини кўриши муҳимдир. Ўшанда инсон борлигининг эрки трансценденция раҳбарлигида унинг барча имкониятлари мойсига айланади; ана шу трансценденция, Яккаю Ягонанинг шарофати билан инсон ўз хусусий яккалигига эришади. Бу раҳбарлик дунёдаги барча бошқа раҳбарликлардан ажралиб туради, чунки у объектив, бир маъноли бўла олмайди; у инсоннинг тўла эркинлигига мос тушади, зеро у ўз эътиқодининг эрки билангина юзага чиқади. Тангри даъвати анъаналар ва теварак-атрофдаги дунёга юз очган якка инсон учун худди ўз эътиқоди сифатида янграйди. Гарчанд инсон Худо нимани хоҳлаётганини билишда объектив кафолатга эга бўлмаса-да, ўз ички теранлигидан келиб чиқиб, қарор қабул қилар экан, у Тангри иродасига бўйсундим, деб ҳисоблайди.

Худонинг раҳнамолиги инсоннинг ўз фаолияти ҳақидаги мулоҳазаси орқали амалга ошади. Бундай мулоҳаза кишини ҳаракатдан тўхтатади, ҳаракатга ундайди, хатоларини тuzатиб туради. Бироқ, аслида, инсон ҳеч қачон бутунлай ва фақат ўз мулоҳазаларига суяниши мумкин эмас. Унга бошқаларнинг мулоҳазалари ҳам зарур. Гарчанд бамаъни кишиларнинг мулоҳазалари бу ҳаётда инсон эриша оладиган ягона йўлланма эса-да, бироқ у охир-оқибатда ҳал қилувчи омил бўла олмайди. Худонинг ҳукмигина ҳал қилувчи хусусиятга эга. Аммо инсонда, ҳақиқатан ҳам бу мен ўзимманми, эшитган даъватим ростдан ҳам асл манбадан келаяптими, деган хавф ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу хавфни англаш ўсиб борувчи эркинликнинг замондаги шарти бўлиб қолаверади: «У ишончнинг қатъийлигини инкор этади, ўз фикрини ҳамма учун талаб даражасида умумлаштиришни тақиқлайди ва шу билан ақидапарастликка йўл қўймайди».¹ Зеро, ўзига тўлиқ ишонч ман этилади. Ҳақликка мут-

¹ Ўша манба, 454-б.

лақ ишонч, кибр олакий ҳақиқатни йўқотишга хизмат қиладди. Шундай қилиб, Худонинг даъвати замонда инсоннинг ўзи ҳақидаги фикри сифатида ифодаланиши мумкин. Лекин у даъватни фақат олий, улуғвор ҳолатлардагина эшитиши мумкин. Биз ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, ана шу ҳолатларга интилиб яшаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Карл Ясперс қарашларида анъанавий маънавий меросни эгаллаш инсон ахлоқийлиги даражасини белгиловчи омил сифатида намоён бўлади.

Экзистенциячилик ахлоқшунослигининг энг кўзга кўринган намояндаларидан яна бири **Жан-Поль Сартр**дир (1905—1980). У экзистенциячиликнинг даҳрийлик йўналишига мансуб файласуф, ёзувчи, сиёсатшунос сифатида машхур.

Сартрнинг фикрига кўра, инсон энг аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир. Бу лойиҳагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса йўқ; борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қиладди ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди.

Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу — фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. Биз, инсон ўзини-ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини-ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз».¹ Зеро, ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айти пайтда, бу танлов танловимизнинг қадриятини барқарор этишни тақозо қиладди. Бизнинг танловимиз эса эзгулик бўлиши шубҳасиздир. Лекин, шуни айтиш керакки, ҳамма учун эзгулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас. Бизнинг масъулиятимиз бутун инсониятга тааллуқли, тахмин қилганимиздан анча

¹ Сартр Ж.-П. Экзистенциализм тўғрисида. А.Шер таржимаси. «Жаҳон адабиёти» журнали, 1997, 5-сон, 182-б.

катта. Биз ўзимиз учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгармиз ва ўзимиз танлаган муайян инсон қиёфасини яратамиз; ўзимизни танлаш билан биз умуман инсонни танлаймиз.

Сартр хавотир ҳисси ҳақида батафсил тўхталади. Ёлғон гапираётган одамлар барибир хавотирланиб турадилар. Чунончи, кўпинча одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигагина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан агар ҳамма шунақа қилганда, нима бўлади, деб сўрасалар, ҳамма ҳам бундай қилавермайди-ку, дея жавоб берадилар. Лекин «Ҳамма шунақа қилса нима бўлади»? деб доимо сўраш ўринли. Бу саволдан фақат ёлғон ишлатибгина қочиш мумкин, яъни, алдаётган киши, ҳамма шундай қилади-ку, деб ўзини оқлашга уринади, ўз виждонига хилоф йўл тутади. Зеро, содир этилган бу ёлғон ёлғонга универсал қадрият даражаси берилаётганини билдиради. Ёлғонни содир этган одам, гарчанд, хавотирини яширса-да, унинг мавжудлигини сезиб туради. Ҳар бир инсон ўз-ўзига: «Ҳақиқатан ҳам қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга ҳақим борми»? дейиши керак. Агар ўзига шу саволни бермаса, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган хавотирдир.

Сартр шу ўринда ҳарбий бошлиқни мисол қилиб келтиради: у ҳужумга буйруқ бериб, одамларни ўлимга йўллар экан, жавобгарликни ўз бўйнига олади, яъни моҳиятан бир ўзи қарор қабул қилган бўлади. Албатта, юқоридан берилган буйруқлар бор, лекин улар жуда умумий ва аниқ-равшан изоҳлашни талаб этади. Бундай изоҳ мазкур ҳарбий бошлиқдан чиқади; бир неча, ўнлаб ёки юзлаб кишининг ҳаёти ана шу изоҳга боғлиқ. Ҳарбий бошлиқ қарор қабул қилар экан, маълум бир хавотирни кўнгилдан ўтказмаслиги мумкин эмас. Шундай хавотир барча раҳбарларга хос. Лекин раҳбарларнинг ҳаракатига у ҳалақит бермайди, аксинча, кўпдан-кўп, турли имкониятлар борлигини билдиради ва ҳаракат шартини ташкил этади. Хавотир, демак, бизни ҳаракатдан ажратиб турадиган тўсиқ эмас, балки ўша ҳаракатнинг бир қисмидир.

Эркинликка фақат ҳолатдаги эркинлик сифатида қараб фикр юритадиган экан, Сартр ўзга муаммосини ўртага ташлайди. Мен, деб ёзади файласуф, маъноси ўзгалар томонидан белгиланган оламга итқитилганман. Мен ҳаракат қилаётган

ва нарсаларга маъни бағишлайдиган бу оламда нарсаларнинг маъниси ўзгалар томонидан аллақачон белгилаб қўйилган. Бу менинг эрким учун муҳим, зеро, маъниси бор нарса менинг олдимга аниқ мақсад ва талаб қўяди. Шаҳарлар, уйлар, трамвайлар — буларнинг ҳаммаси маънига йўғрилган нарсалардир; улар менга маълум ҳаракат тарзини белгилаб беради: уйда яшаш, кўчада юриш, трамвайга миниш ва ҳ.к. Бир сўз билан айтганда, **ўзи-учун ўзгалар-учун** бўлган дунёда пайдо бўлади; бу дунёнинг маъноси шу боис менга нисбатан белгиланмаган. Агар аввал нарсаларнинг ўзи менинг эркимни чеклаши ҳақида гап кетган бўлса, энди ўзгалар эрки менинг эркимга нисбатан чеклаш сифатида юзага чиқади.

Биз эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича ўзга одамлар эркига ва ўзгаларнинг эрки бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўрамиз. Тўғри, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими — бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хоҳлашим шарт: мен фақат ўзгаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. «Биз, — деб ёзади Сартр, — ҳар бир алоҳида ҳодисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаймиз. Шу сабабдан, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг мутайян шакли универсалдир».¹

Айни пайтда, буюк француз мутафаккири, гарчанд те-варак дунё бегона маъниларга тўла эса-да, улар менинг устимдан қисматнамо ҳукмронликка эга эмаслар, деган фикрни таъкидлайди. Улар, қабул қилсамгина — ҳукмрон бўлади, инкор этсам — ҳар қандай куч-қудратини йўқотади. Шу боис кўрқоқ ёки қаҳрамон бўлиш инсоннинг ўзига боғлиқ, дейди Сартр, кўрқоқ кўрқоқлиги учун ўзи жавобгар. У юрак ёки ўпкаси, ёки мияси кўрқоқ бўлгани учун шунақа эмас; у ўз физиологик тузилиши натижаси ўлароқ шунақа эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини кўрқоқ қилган. Мизож асабий, заиф, чала ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани — албатта кўрқоқ дегани эмас, чунки кўрқоқлик бош тортиш ёки ён бериш оқиба-

¹ Ўша манба, 192-б.

тида юзага келади. Ҳамма вақт қўрқоқ учун қўрқоқ, қаҳрамон учун қаҳрамон бўлмасликнинг имкони бор.

Сартр экзистенциячилик мухолифларига қарши фикр билдирар экан, бу йўналиш инсоннинг асло тушкун тасвирини бермаслигини, уни қилган ишига қараб баҳолашини, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, деган ақида билан иш кўришини таъкидлайди. У ҳар бир инсон ахлоқини унинг хатти-ҳаракати ташкил этишини айтиб, шундай деб ёзади: «Экзистенциячилик, бу — инсоннинг ҳаракатга бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиши эмас, зеро у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида эканини ва фақат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтади. Демак, бу бо-рада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш кўрамыз».¹

Ҳозирги кунга келиб, экзистенциячилик Ғарб оламида машҳур бўлган кўпгина энг етакчи ёки фаол ҳаракатдаги ахлоқий йўналишларга нисбатан «ҳаётийроқ» чиқиб қолди. Унинг асосий тамойиллари Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетди. У беҳуда ҳавойи парвозларни чеклаб, инсонни ички, рақамларсиз ҳисоб-китобга ва шу ҳисоб-китоб натижаси ўлароқ, жаҳонга ишонч билан қарашга даъват этади.

Ғайризўравонлик. Инсоният тарихи мобайнида қадимда илгари сурилган ғоялар кейинчалик моҳиятан янгиланган, ўзгарган ҳолда яна майдонга чиқишини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса ахлоқшунослик соҳасига ҳам тегишли. XX асрда юзага келган ва амалиётда муваффақиятга эришган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмасдан курашиш — ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ана шундай «янгиланган эски ғоя»лардан.

Маълумки, ёвузликни йўқотиш, тўғрироғи, камайтириш, заифлаштириш барча даврларда ҳам асосий ахлоқий муаммо бўлиб келган. Қадимги дунёдаги ва Ўрта асрлардаги Шарқ мутафаккирлари ёвузликни кучсизлаштиришнинг йўли — унга қарши ёвузлик билан жавоб бермаслик, деб билганлар. Бундай ёндашувни қадимги ҳиндлар ва хитойларда (йўга, жайнчилик, буддҳачилик, даочилик), насронийликдаги Исо алайҳиссалом даъватларида, мусулмонликдаги тасаввуф намояндаларида кўриш мумкин. Лекин бу даврларда ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермасликни фақат сабр-тоқат, Худога ташлаб қўйиш орқали амалга оши-

¹ Ўша манба, 193-6.

риш мумкин деб билганлар. Агар ҳазрати Исо ўз умматларига «Ўнг юзингга урса, чап юзингни тут», деган бўлсалар, буюк мутасаввиф ва шоир, яссавия тариқатининг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларидан бирида шундай деб ёзадилар:

*Золим агар жафо қилса, Аллоҳ, дегил,
Илкин очиб, дуо айлаб, бўйун сунгил.¹*

Лекин аввалги даврлардаги бу қарашларнинг моҳияти чидам ва бардош билан чекланган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган ҳамда ҳозирги пайтда муваффақиятли давом этаётган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмаслик ана шу сабр-бардош, чидам орқали бўйсунишни эмас, балки курашишни тақозо этади. Ана шу янгиланган, моҳияти ўзгарган ахлоқий йўналишнинг ибтидосида XIX аср мутафаккири америкалик файласуф-ахлоқшунос **Ҳенри Дэйвид Торо** (1817—1862) туради. Бу йўналиш доирасида кейинчалик, XX аср бошларида Лев Толстой (1828—1910), кейинроқ буюк ҳинд мутафаккири ва жамоат арбоби Моҳандис Карамчанд Ганди (1869—1948), америкалик руҳоний, файласуф, жамоат арбоби Мартин Лютер Кинг (1929—1968) сингари мутафаккирлар изланиш олиб бордилар. Шунингдек, АҚШдаги Альберт Айнштайн институти директори профессор Жин Шарп, Польша Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Анжей Гжегорчик, Россия Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Абдусалом Гусейнов сингари замондош олимларимиз ҳам мазкур йўналишда тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Мазкур йўналиш асосчиси Торо ўзи ёқтирмаган америкача жамиятдан бош олиб чиқиб, 1845 йилнинг баҳоридан 1847 йилнинг кузигача Уолден кўли бўйида кулба қуриб, деҳқончилик билан шуғулланади. Кейинчалик шу тажриба асосида «Уолден ёки ўрмондаги ҳаёт» асарини ёзади. Бундан ташқари у «Фуқаровий итоатсизлик», «Массачусетдаги қулчилик» сингари мақола ва эсселарида ҳам ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ғояларини илгари суради. Торо

¹ Яссавий А. Девони ҳикмат. Т., Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992, 35-б.

ҳаётда ҳам ана шу ғояларга амал қилади: солиқ тўлашдан бош тортади. Кунлардан бирида шаҳарга тушганида, уни солиқ тўламагани учун қамаб қўйишади. Кимдир унинг ўрнига солиқ суммасини тўлаб юборгандан кейингина Торони қамоқдан чиқаришади. У ўзининг бу хатти-ҳаракатини қуйидагича тушунтиради: «Менда, агар шундай имкониятим бўлган тақдирда ҳам, долларларимга одам сотиб олишларини ёки одамни ўлдириш учун милтиқ сотиб олишларини кузатиб туришга иштиёқ йўқ».¹ Мутафаккир кулдорлик ҳукм сураётган Америка Қўшма Штатлари ҳукумати билан ҳар қандай алоқани узишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди ва бошқаларни ҳам шунга чақиради.

Торо ғайризўравонлик инқилоби ғоясини ўртага ташлайди. Унинг фикрича, агар минглаб одамлар солиқ тўламаса, у зўравонлик ҳам, қонли чора ҳам ҳисобланмайди; аксинча, солиқ тўлаш давом этаверса, давлатга зўравонлик қилиш ва бегуноҳларнинг қонини тўкиш учун имкон берилган бўлади. Фуқаровий иттифоқчиликнинг зарур шартини файласуф, шундай қилиб, ҳамманинг солиқдан бош тортишида кўради. Кейинги босқич, Торонинг фикрига кўра, иш ташлаш, давлат хизматчиларининг ўз хизмат вазифаларини бажаришдан бош тортишларидир. Ана шунда тинчлик йўли билан, қонсиз инқилоб амалга ошади. Лекин мазкур босқичлардан аввал ҳар бир инсон ўзини ахлоқий жиҳатдан тайёрлаш босқичини бошдан кечириши, яъни ўз онги ва қалбида шахсий инқилоб қилиши зарур. Фақат юксак даражадаги ахлоқий тайёргарликкина пировард мақсадга кўнглидагидек етказиши мумкин.

Торо ғояларини асримизда Ганди ва Кинг янада юксак поғонага кўтардилар. Ганди ғайризўравонлик ғоясини муҳаббат билан боғлайди ва душманга ҳам меҳрни дариф тутмасликка чорлайди. Ганди Хиросима ва Нагасакига атом бомбаси ташланганида, атом бомбасини бошқа бомба билан йўқотиб бўлмагани каби зўравонликни зўравонлик қилиб йўқотиш мумкин эмас, деган фикрни билдириб, шундай дейди: «Инсоният зўравонликдан фақат ғайризўравонлик йўли орқали қутулиши мумкин. Ғазабни фақат меҳр билан енгса бўлади. Ғазабга ғазаб билан жавоб бериш ғазабнинг ёйилишига ва кучайишига хизмат қилади».¹

¹ Торо Г.Д. Уолден, или жизнь в лесу. М., Наука, 1980. С. 416.

Мартин Лютер Кинг ҳам худди шундай ғояни илгари сураётган, АҚШнинг машҳур Президенти Линкольн ҳаётидан мисол келтиради. Нима сабабдандир Линкольнни кўраганга кўзи йўқ Стэнтон деган киши сайловолди кампаниясида кўлидан келган ёмонлик билан унга қарши курашади. Линкольнни ҳар қадамда ерга уради, минг хил гуноҳда айблайди, масхаралайди, ҳатто унинг ташқи кўриниши устидан кулади. Линкольн Президент бўлиб сайлангач, ҳарбий вазирлик лавозимига айланиб боради. Стэнтонни кўрсатади. Атрофидагилар унга: «Жаноб Президент, Сиз хато қилибсиз, у Сизнинг душманингиз, унинг Сиз ҳақингизда нималарни гапирганини биласизми?!» деб қарши турадилар. Шунда Линкольн бундай деб жавоб беради: «Ҳа, жаноб Стэнтонни билман. Унинг мен ҳақимда нималар деганини ҳам эшитганман. Лекин ҳарбий вазирликка ундан бошқа бирор-бир лойиқа америкалик йўқ». Орадан бир неча йил ўтгач, Линкольн ўлдирилади. Ўшанда қабр устида сўзланган барча нутқлардан Стэнтоннинг нутқи алоҳида ажралиб туради. У Линкольнни энг буюк инсонлардан бири деб таърифлайди ва: «Энди у мангуликка дахлдордир», деб ўз нутқини тугатади. Агар Линкольн Стэнтонга ғазаб билан қараганда, иккиси ҳам ўлгунча бир-бирининг душмани бўлиб қолар эди. Линкольн меҳр-муҳаббат воситасида душманни дўстга айлантирди. У бир пайтлар ўзига савол берган аёлга савол билан шундай деб жавоб берган экан: «Хоним, ахир мен ўз душманларимни дўстларимга айлантириш йўли билан ҳалок этмаяпманми?!».²

Ғайризўравонлик ахлоқшунослигига қисқача тўхталиб ўтишимизнинг ўзидаёқ, биз бу йўналишнинг келажақдаги асосий ахлоқий таълимотлардан бири бўлиб қолишини илғашимиз мумкин. Шахс, гуруҳ, миллат, халқлар ўз истакларини, мавжуд мустабид тузум ва ҳукуматдан норозиликларини тинч йўл билан билдиришлари ҳамда ўз мақсадларига зўравонликсиз, қон тўкмасдан эришишлари мумкинлиги — инсониятнинг улкан ютуғи. Чунки қонли курашлар, инқилоблар, террор, қуролли кўзғолон сингари ҳодисалар муайян миллат ва мамлакат эришган ютуқларни йўққа чиқара-

¹ Ганди М.К. Моя жизнь. М., Наука, 1969. С. 568.

² Кинг М.Л. Любите врагов ваших. Журнал «Вопросы философии», 1992, №3. С. 69-70.

ди, ўлим, вайронагарчилик, маънавий қадриятларнинг оёқости бўлиши сингари улкан фожиаларга олиб келади.

Ҳаётга эҳтиром. XX асрда вужудга келган яна бир йўналиш — ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти машҳур олмон файласуфи, шифокори **Альберт Швайцер** (1875—1965) номи билан боғлиқ. Унинг «Маданият ва ахлоқ» деб аталган фундаментал китобида ҳаётнинг юксак маъносини тан олиш ва барқарор этиш асосий тамойил сифатида кўзга ташланади. Швайцернинг ўзи ҳам бутун умри давомида ана шу тамойилга амал қилди. Фалсафа фанлари доктори, илоҳиёт бўйича улкан мутахассис, машҳур мусиқашунос ўзига ланг очилган Оврўпа университетларига қиё боқмай, Марказий Африка чангалзорларида одамларни даволаш учун яна талаба бўлиб тиббиёт факультетини тугатади ва Габонга бориб, умрининг охиригача ҳаётга эҳтиром ғоясини амалда исботлаб яшайди.

Швайцернинг фикрига кўра, ҳаёт табиат яратган энг олий неъмат сифатида буюк ҳурматга сазовор. Бу талаб, тараққиёт даражасидан қатъи назар, ҳамма ҳаёт учун бир хил мақомга эга. Шу нуқтаи назардан қараганда, майса ҳам, каклик ҳам, кийик ҳам мен каби яшашга ҳақли, уларнинг ҳаёти ҳам эҳтиромга сазовор. «Ҳаётга эҳтиром ахлоқи, — дейди Швайцер, — олий ёки қуйи, нисбатан қадрли ёки қадрсиз ҳаётлар орасида фарқ кўрмайди».¹ Бошқа бир ўринда эса бундай дейди: «Мен — ҳаётман, мендек яшашни истаган ҳаётлар ичида яшашни истагувчи ҳаётман».²

Швайцер қарашлари замирида талабалик йилларида ўзи ниҳоятда қизиққан ва тадқиқ этган қадимги ҳинд ахлоқшунослиги ғоялари ётади. Айниқса, у жайнчилик йўналишига ихлос билан қарайди: улар қон тўкилмаслиги учун гўшт сотиб олмайдилар, жайнчи-роҳиблар бирор-бир чиркни тасодифан ютиб юбормай деб оғизларига дока тутиб юрганлар, ердаги ҳашаротларни тасодифан ўлдириб қўймай деб деҳқончилик қилмасдан фақат тижорат билан шуғулланганлар. Ана шу «Ўлдирма» деган даъват Швайцер ахлоқшунослигининг

¹ Schweitzer A. Die lehre der Ehrfurcht vor dem Leben. Berlin, 1962. S. 55.

² Schweitzer A. Kultur und Ethik // Ausgewählte Werke, Bd.2. Berlin, 1971. S. 377.

асосий шиорига айланган. Унинг фикрига кўра, бу шиор доимо инсон хатти-ҳаракатининг асоси бўлмоғи лозим. Шу боис ҳам файласуф фазилатлар ва иллатларни шунчаки санаб ўтишни мусиқага айланмаган парда босишга ўхшатади. Зеро, унинг наздидаги эзгулик — тирик жонни сақлаб қолиш, ҳаётга кўмаклашиш, ёвузлик эса — жонлини жонсиз қилиш, ҳаётга зарар етказиш. Ҳар бир шахс шу тамойилга амал қилгандагина, у одам ва олам билан уйғунликка, яхлитликка эришади.

Шундай қилиб, Швайцер олға сурган ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти инсонни шафқатли, мурувватли зот бўлиб умр кечиришга чорлайди. Айни пайтда у замонавий инсонда экологик маданиятнинг вужудга келишида, биз биринчи бобда айтиб ўтганимиз, этосферанинг яратилишида муҳим аҳамиятга эга.

Тасаввуфий йўналиш. Янги давр ахлоқшунослигида тасаввуфий йўналишнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу борада нақшбандия тариқатининг кенжа бўғин мутафаккирларидан бўлмиш буюк турк алломаси **Муҳаммад Зоҳид Қутқу** (1897—1980) ва унинг шогирди, замондошимиз профессор **Маҳмуд Асъад Жўшоннинг** (1938—2001) қарашлари алоҳида диққатга сазовор. Муҳаммад Зоҳид Қутқу беш жилдлик «Тасаввуфий ахлоқ» деб номланган фундаментал асарида бошқа ахлоқий масалалар билан бирга жўмардлик тушунчасини, Жўшон эса ўз асарларида нафс ва уни енгиш муаммоларини ўртага ташлайдилар.

Уларнинг асарларида, инсон ҳаёти олий қадрият экани таъкидлангани ҳолда, ўзганинг ҳаётини ўзингникидан олийроқ қадрият деб қараш ғояси илгари сурилади. Лекин бу «ўзга» фақат инсон бўлиши шарт эмас. Муҳаммад Зоҳид Қутқу келтирган мана бу ривоятга эътибор қилинг:

«Жўмардлиги билан машҳур бўлган Абдуллоҳ ибн Жаъфар розиаллоҳу анҳу бир хурмозорга кирдилар. Ва унда қора қулнинг ишлаётганини кўрдилар. Шу пайт боғ соҳиби келиб, қулга уч бурда нон бериб кетди. Бу уч бурда нон қулнинг кундалик иш ҳақи эди. Ногоҳ шу пайт қаердандир бир ит пайдо бўлди ва қулга яқинлашди. Қул қўлидаги ноннинг бир бурдасини унга берди. Жонивор еди-ю, лекин тўймади. Қул яна бир бурдани берди. Нонни еб бўлиб, ит яна кутиб турди. Шунда қул ноннинг сўнгги бурдасини ҳам итга берди. Жонивор уни еганидан

кейингина нари кетди. Бу ҳолга қизиқиб қолган Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) қулдан: «Кундалик иш ҳақингга нима оласан?», деб сўрадилар.

— Ҳозир кўрганингдек, ҳар кун иш уч бурда нон.

— Ундай бўлса, нечун бутун овқатингни итга бердинг?

— Бизнинг бу ерларда ит бўлмайди, маълумки, бу ҳайвон узоқлардан келган ва оч. Уни қувиб юборишни истамадим.

— Хўш, энди сен нима ейсан?

— Эрталабгача ўзимни сириб, сабр қиламан.

Шунда Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) : «Билдимки, бу қул мендан ҳам жўмардроқ экан», дедилар.

Боз устига Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) ўша боғни бутун майда-чуйдалари билан сотиб олдилар ва қулни озод қилиб, боғни унга ҳадя қилдилар.¹

Бу ерда биз инсоннинг ҳайвонга ва инсоннинг инсонга нисбатан кўрсатган жўмардлиги гувоҳи бўляпмиз. Жўмардликнинг моҳияти ана шунақа. Бу тамойил, бундай қараш, шубҳасиз, ҳозир замондошларимиз ҳаётига кириб келган салбий маънодаги ўта прагматизмга қарши курашда, ахлоқий муҳитни соғломлаштиришда муҳимдир.

Маҳмуд Асъад Жўшон ўз асарларида тасаввуфни бир томондан Аллоҳни билиш, таниш учун, иккинчи томондан ўз нафсини тарбиялаш, руҳий-ахлоқий жиҳатларини тузатиш учун қилинган хатти-ҳаракатлар тажассуми деб таърифлайди. У баъзи бир ақидапарастларнинг, тасаввуфнинг исломга алоқаси йўқ, ҳатто улар бир-бирига қарама-қарши, деган фикрларини кескин рад этаркан, ҳазрати Пайгамбаримизнинг мутасаввифлар султони, саҳобаларнинг эса аҳли тасаввуф бўлганини исботлаб беради.

Тасаввуф ва санъатнинг ўзаро муносабатларига Шайх Жўшон алоҳида эътибор беради, санъатни инсон ахлоқий ҳаётини бойитувчи, уни юксак ахлоқийликка даъват этувчи восита сифатида талқин қилади; санъаткор қалбида ахлоқийлик билан ҳаяжон уйғунликда яшашини таъкидлайди. Санъатнинг асосида ҳаяжон ётишини айтиб, кўнгли ҳаяжондан йироқ инсоннинг гўзалликни ҳис этиши, топа

¹ Қутқу М.З. Жўмардлик. А.Абдулло таржимаси. «Сирли олам» журнали, 1999, 6-сон.

билиши ва тасвирлаши мумкин эмас, дейди у. Шу жиҳатдан тасаввуф санъат билан ўхшаш. Лекин тасаввуфдаги ҳаяжон санъатдагидан кўра кучлироқ, сурурийроқ эканини айтади: «Тасаввуфдаги ҳис-ҳаяжон шу қадар кучли ва ҳаётбахши, бу туйғу инсонни ҳавода учиради, оёқларини ерга бостирмайди».¹ Шунингдек, Жўшон ўтмиш санъаткорлари ва олимларининг кўпчилиги тасаввуф аҳлидан бўлганини, тасаввуф аҳли адабиёт ҳамда мусиқа, меъморчилик ва бошқа санъат соҳаларига ҳомийлик қилганини мисоллар билан исботлаб беради.

Маҳмуд Асъад Жўшон тасаввуфнинг ахлоқий моҳиятини таъкидлар экан, шундай деб ёзади:

«Ахлоқ — фардий эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. Жамият мавжуд бўлмай, инсон ёлғиз ўзи яшаса эди, ахлоқ деган нарсага ҳожат қолмаган бўларди. Ахлоқ жамият ҳаётининг кўринишидир. Шундай экан, ахлоқ жамиятнинг тартиб-интизомга эга, кучли таъсир кўрсатадиган, жамият низомининг шахсларга тааллуқли манбаини ташкил этадиган унсурдир. Шунинг учун ахлоқни йўлга қўймай туриб инсон жамиятга фойда бериши, ахлоққа риоя қилмайдиган шахслардан ташкил топган жамиятнинг ҳам муваффақиятга эришуви мумкин эмас».²

Ҳамонки, тасаввуфнинг моҳиятини ташкил этувчи ахлоқ хусусий ҳодиса эмас экан, демак, тасаввуф ҳам ижтимоий қамровга эга ҳодиса; у жамиятда мавжуд ва жамият учун катта аҳамиятга эга.

Кўриб турибмизки, нисбатан янги ҳисобланган ғайри зўравонлик, ҳаётга эҳтиром ва нақшбандия тариқатига асосланган замонавий тасаввуф ахлоқшунослиги каби оқимлар бир-бирини инкор этмайди, аксинча тўлдиради, бойитади. Бу эса инсоният жамиятида ахлоққа бўлган муносабатнинг умумийлашиб, глобал аҳамият касб этиб бораётганидан далолатдир.

Биз Янги давр ахлоқшунослиги мавзуига қисқача тўхталиб ўтдик. Зеро, у шунчалик ранг-баранг ва миқёслики, уни бир-икки ё уч боб доирасида қамраб олиш мушкул. Шу боис унинг асосий таълимотлари ва йўналишларинигина назардан ўтказдик, холос.

¹ Жўшон М.А. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Н.Ҳасан таржимаси. Т., Чўлпон, 1998, 79-б.

² Ўша манба, 70-б.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
2. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999, 1-сон.
3. Bayraktar M. Tasavvuf ve modern bilim. Istanbul, «Seha», 1989.
4. Gosan E. Basari yolunda sevginin gucu. Istanbul, «Seha», 1987.
5. Kotku Z. Tasavvufi ahlak. I kitap. Kizilay - Ankara, «Seha», 1981.
6. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. М., Мысль, 1986.
7. Кант И. Из лекции по этике // Этическая мысль, 1988, 1990. М., Политиздат, 1988, 1990.
8. Кьеркегор С.А. Болезнь к смерти // Этическая мысль, 1990. М., Политиздат, 1990.
9. Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск, Попурри, 1999.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989.
11. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
12. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., Республика, 1992.
13. Schweitzer A. Aus meinem leben und Denken. Leipzig, 1960.

V БОБ

ТУРКИСТОН МАЪРИФАТЧИ-ЖАДИДЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

1. Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари

Туркистон XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. Бу мустамлакачилик моҳиятини Туркистон ўлкаси генерал-губернаторларидан бири А.Н.Куропаткиннинг ўз кундаликларидаги қайдлари, биз Туркистон халқларини ярим аср мобайнида жаҳон маданияти ва цивилизациясидан четда тутиб турдик, қабилдаги сўзлари яққол аңглатади. Лекин, айти пайтда, рус тараққийпарвар зиёлилари орқали рус ва жаҳон илм-фани ва маданияти чор маъмурияти тўсиқлари орасидан Туркистонга сизиб кирар эди. Шу ижобий таъсир аста-секинлик билан мазлум Туркистонда янги Уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий зиёлилар орасида ўз халқини озод кўришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб чиқишга интилиш натижасида бу Уйғониш Оврўпа маърифатчилигига нисбатан жуда шиддаткор ҳамда миқёсли бўлди. Шунингдек, Ўрта асрлар ўртага ташлаган маърифатпарварлик ғоялари учун ҳам эндиликда амалий шаклларда янгича — маърифатчилик тарзида намоён бўлиш имконияти яратилди. Зеро, ўша ғояларни янгиланган шаклларда амалга ошира оладиган фаолиятли зиёлилар вужудга келган эди. Уларни кейинчалик жадидлар деб атай бошладилар.

Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар — маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), санъат (бадий адабиёт, театр) ва матбуот. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли-маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини

англаган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Туркистон маърифатчилигининг дастлабки босқичларида ахлоқий ғоялар асосан бадиий ва дидактик шаклларда ўз аксини топди. Шу жиҳатдан ўзбек ва тожик халқларининг мутафаккири **Аҳмад Дониш**нинг (1827—1897) «Наводир ул-вақое» асари диққатга сазовор. Аҳмад Дониш ўз асарларида Бухоро амирлиги давлат тузумини Россия давлат тузуми билан солиштириб, уни ислоҳ қилиш лозимлигини таъкидлайди. Айни пайтда, анъанавий ахлоқий тушунчалар билан фикр юритар экан, у адолатни ҳам подшо-ҳукмдор шахсига, ҳам давлат тизимига хос фазилат сифатида олиб қарайди. Агар ҳукмдор адолатли сиёсат юргизса, мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳаси учун адолатни мезон қилиб олса, санъатнинг гуллаб-яшнашига йўл очиб берса — халқ ҳаёти фаровон бўлади, фазилатлар кучайиб, иллатлар заифлашади. У, ҳукмдор донишмандлик фазилатига албатта эга бўлиши лозим, давлатнинг моҳиятини ақл белгилайди, деган хулосага келади: оқилона бошқарилган мамлакат аҳолисигина маърифатли ва юксак ахлоқ эгалари бўла олади.

Шунингдек, Аҳмад Дониш ўз давридаги жоҳиллик, риёкорлик, порахўрлик сингари иллатлар жамиятни таназзулга олиб боришини таъкидлар экан, дин пешволарининг нотўғри йўлга кириб кетганини, шайхларнинг ёлғончилигини, уламоларнинг порахўрлигини фош қилади.

Қорақалпоқ халқининг буюк мумтоз шоири **Бердақ** (1827—1900) шеърларида ҳам ўша давр ахлоқий муҳити ўз аксини топади; у ҳам дин пешволарининг ўзлари охиратга ишонмасликларини, товламачилик, очкўзлик, текинхўрлик иллатларига мубтало бўлганликларини ва бу билан ислом илдизига болта ураётганликларини қаттиқ танқид остига олади.

Буюк ўзбек мумтоз шоирлари **Фурқат** (1858—1909), **Муқимий** (1859—1903), **Дилшод** (1800—1906) асарларидаги ахлоқий муаммолар тараққийпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Чунончи, **Фурқат** «Илм хосияти», «Гимназия», «Таржимаи ҳол» каби асарларида маърифатли бўлиш юксак ахлоқ эгасига хос хислат эканини, лекин, афсуски, нодонлик охир-оқибат турли хулқий нотагонликларга

олиб келишини таъкидлайди. Шоир ғазалларидан бирида алам билан шундай деб ёзади:

*Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.¹*

Муқимийнинг ҳажвий асарларида эса ўша даврда авж олган фирибгарликлар, амалдорларнинг ноинсофлиги, адолатсизлиги қаттиқ танқид қилинади. Шоирнинг «Воқеаи Виктор», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи», «Танобчилар», «Тўй» сингари асарлари Туркистон халқлари оёғидан тобора тубанликка тортаётган иллатларни аёвсиз фош этади. Ўша даврдаги бойларнинг нафсдан бошқа нарсани билмасликларини, фахшу маишатга юзтубан кетганликларини, чор атрофда адолатсизлик ҳукмронлик қилаётганини алам билан ёзади.

Энди Дилшоднинг бир мухаммасидан олинган қуйидаги парчага диққат қилинг:

*Алам ўтидин куёдир жаҳон,
Дуди оҳ ила тўла осмон,
Бетоқат ўлиб чекаман фиғон,
Менга раҳм этиб йиғлайди макон,
Титраб боқадир замин у замон.*

*Боёнларимиз нафса овора,
Тугёни ошиб то бора-бора,
Атлас тўқиғон қизи бечора,
Ясанмай юзга суртади қора,
Қора кунларга қолди Марғилон.*

*Олма анору мевалар кони,
Аммо мевага зор боғбони,
Бугдой нонини кўрмас деҳқони,
Пахта экади, йиртиқ чопони,
Фарғона замин ҳусни Намангон.²*

¹ *Фурқат*. Танланган асарлар. Икки томлик. I-том., Т., Ўздавнашр, 1959, 183-б.

² *Дилшод*. Танланган асарлар. Т., Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 72-80-б.

Бу сатрларда кўтарилган адолатсизлик муаммоси орқали ўша даврдаги ижтимоий-ахлоқий манзара яққол намоён бўлади.

2. Атоқли жаҳид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Абай. Туркистон халқларини ахлоқий юксаклик ва маърифат воситасида миллий ўзлигини англаш даражасига кўтаришда қозоқ халқининг буюк фарзанди Абай (1845—1908) ахлоқий қарашларининг аҳамияти катта.

Абай шеърларида, шунингдек, «Искандар», «Масъуд» дostonларида эзгулик, адолат, мардлик, шижоат сингари фазилатлар ўрнини иллатлар эгаллаб бораётганидан, халқнинг яхшилик билан ёмонликни фарқлай олмайдиган даражага тушиб қолганидан фарёд чекади:

*Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёпирай мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиққан давлатинг, боққан йилқинг?*¹

«Хулқи кетган», «феъли бузилган», «алдамчи», «суқ», «очкўз» сингари, сиртдан қараганда ўз халқига нисбатан бешафқатларча, ҳатто ҳақорат даражасига кўтарилган бу сўз ва иборалар аслини олганда, миллатни жондан ортиқ севган буюк шоир қалбининг аламли йиғисидир.

Шуниси қизиқарлики, Абайнинг ахлоқий қарашлари маълум жиҳатлари билан ғарблик машҳур замондоши, буюк олмон файласуфи, адиби Фридрих Нитцшенинг баъзи қарашларига яқин. Аммо, таъкидлаш керакки, Нитцшедаги ўта кескинлик, ўта беқарорлик Абайга ёт. Шунга қарамадан, ҳаётбахш нигилизм, қадриятларни қайта баҳолаш, лозим бўлса, бутун миллатни қайта тарбиялаш каби ғоялар Абайга ҳам хос. Хусусан, у халқни ўз феълини ўзгартиришга, бу йўлда, зарурат туғилса, анъанавий ҳаёт тарзидан, ота-боболардан қолган ўғит-мақоллардан, ҳатто асрлар мобайнида менталитетга сингиб кетган чорвачиликдан кечишга даъват этади. Чунончи, Абай ўзининг машҳур «На-

¹ Абай. Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 15-б.

сиҳатлар» деб аталган ахлоқшуносликка ва амалий ахлоққа доир китобида шундай деб ёзади: «Қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тилагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст, ялқов бўлишликларининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай жавоб қилади: ҳар қандай ялқов киши — қўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай мақтанчоқ қўрқоқ киши — ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз нодон киши — орсиз бўлади; ҳар қандай орсиз киши — ялқов, киши олдида тиламчи, очкўз, суқ бўлади; бундай ҳунарсиз кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди. Бу иллатларнинг ҳаммаси тўрт оёқли молни кўпайтиришдан бошқа нарса ҳаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон экин-тикин, илм-ҳунар, савдо ишлари билан шуғулланса, бундай ёмон фазилатлар (яъни иллатлар — А.Ш.) унга доримаган бўлур эди».¹

«Насиҳатлар» рисоласининг бошқа бир ўрнида Абай мақолларни таҳлил этиш орқали, юқорида айтганимиздек, маълум маънода анъанавий қадриятларни қайта баҳолашга интилади: «Бизнинг қозоқларни айтиб юрган мақоллари ичида, — дейди Абай, — ишга яроқлиси ҳам, яроқсизси ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши у ёқда турсин, ҳатто на мусулмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади. Аввало: «Фақир бўлсанг — орсиз бўл!» дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра, ўлган афзал... «Олтинни кўрса фаришта ҳам йўлдан озади», дейишади. Садқаи фаришта кетгурлар-эй! Бу шунчаки уларнинг ўз шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?... Бошқа бир ўринда мана бундай дейди: «Ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «Ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «Мол — одамнинг жигар гўшти», «Моли кўпнинг — юзи ёруғ, моли йўқнинг юзи — чориқ», «Еган оғиз уялар», «Олағон кўзим берағон»... Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун ғам емас экан, балки аксинча мол-дунё учун ғам чекар экан... Агар моли бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан... Ишқилиб, ўғрилиқ, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас

¹ Ўша манба, 52-б.

фазилатлар (яъни иллатлар) билан мол топса ҳам бунга айб санамаслигимиз керак экан».¹

Яна бир жойда эса буюк мутафаккир имон ҳақида сўз юритиб, баъзи мақоллар тўғрисида тағин шундай дейди: «Имонга шак келтирган бандаларни Аллоҳ таоло афу этмайди ва пайғамбаримиз ҳам шафқат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ», деган қалбаки мақолларга суянганнинг башараси қурсин!».²

Абай ўз миллатини ниҳоятда севган инсон. У ҳеч кимни ҳақорат қилмоқчи ёки камситмоқчи эмас: бу аччиқ гаплар халқ дардида ўртанган мутафаккирнинг аламли фикрларидир. Абай одамларнинг торлашиб, майдалашиб кетаётганидан, ердаги ўз инсоний вазифаси ва масъулиятини бажармаётганидан ғазабланади: «Сукротга оғу берган, Ионна Аркни оловга ташлаган, Исони дорга осиб, Пайғамбаримиз салаллоҳу алайҳи вассалламни туянинг ўлимтигига кўмган ким? Халқ! Шундай бўлгач, халқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, халққа раҳнамолик қил».³

Кўриниб турибдики, буюк қозоқ мутафаккирининг ахлоқий идеали — халққа раҳнамолик қила биладиган одам. Албатта, у ало одам эмас, лекин ало одам вазифасини маълум маънода бажара оладиган инсон. Бундай инсонни тарбиялаб вояга етказиш, лозим бўлса, яратиш (маънавий жиҳатдан) мумкин: «Одам онадан ақлли бўлиб туғилмайди, — дейди Абай, — балки туғилганидан кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зеҳн кўйиб ақлли бўлади». Бошқа бир ўринда эса, мутафаккир, мана бундай дейди: «Агар давлат менинг кўлимда бўлганида, инсон фарзандини тузатиб бўлмайди, деган одамнинг тилини кесиб ташлардим...».⁴ Бу фикрлар Абай ахлоқий қарашларининг инсонга ишонч ва ҳаётбахш нигилизмга асосланганини таъкидлаб туради.

Шундай қилиб, Абай туғма ахлоқийликни бутунлай инкор этмаса-да, инсоннинг ахлоқий даражаси тарбия билан боғлиқлигини қатъий уқтиради. Айни пайтда тарбияга ва ахлоқий даражага муайян ижтимоий муҳитнинг, законнинг таъсирини асосий сабабчи деб билади: «Инсон боласини

¹ Ўша манба, 82-83-б.

²⁻⁴ Ўша манба, 91-б.

замона парвариш қилади, кимда-ким ёмон бўлса, айб замондошларида», — дейди файласуф-шоир.¹ Унинг ҳақлигини инсонни ахлоқий-маънавий жиҳатдан анчагина тубанлаштириб, уни эътиқодсизлик, ёлғончилик касалига мубтало қилиб қўйган мустамлакачилик ва, айниқса, шўролар замонасининг салбий таъсирида яққол кўришимиз мумкин.

Абайнинг ҳаё, уят, инсоф, оқиллик, адолат сингари фазилатлар ва мақтанчоқлик, олифтагарчилик, керилиш, ёлғончилик, очкўзлик каби иллатлар ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. Чунончи, у уят тушунчасини икки хил маънога эга эканлигини айтади. Биринчиси, одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди, лекин ўзганинг уятли ишидан уялади. Бунинг сабабини мутафаккир уятли иш қилган одамга нисбатан туғилган ачиниш ҳиссида эканини таъкидлайди. «Иккинчиси шуки, — дейди Абай, — қилган ишинг ҳам шариатга, ҳам ақлга, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади: сен бундай ишни билмасдан, ё ғафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб қўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади». Ана шу иккинчи маънодаги уятни мутафаккир виждон билан боғлайди, уни виждон азобининг ташқи кўриниши тарзида талқин қилади: «Баъзан уятли кишилар уйқудан, иштаҳадан қолади, ҳатто чидаёлмай ўзини-ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига (яъни иллатларга — А.Ш.) қарши ички исёнидир».²

Умуман олганда, Абайнинг шеърий асарларида ва, айниқса, «Насихатлар» рисоласида кўтарилган ахлоқий муаммолар бугунги кунда ҳар жиҳатдан илмий тадқиққа лойиқ. Гарчанд, буюк Туркистон мутафаккири кўпгина иллатлар ҳақида ўз халқига нисбат бериб фикр юритса-да, улар, баъзи бир истисноли — фақат қозоқларнинг анъанавий турмуш тарзига тааллуқли жиҳатларни ҳисобга олмаганда, умумтуркий аҳамиятга молик ахлоқий нуқсонлардир. Шу боис Абайнинг ахлоқшунослик борасидаги фалсафий-назарий ҳамда амалий-дидактик фикрлари ва талқинлари биз учун доимо қимматлидир.

Анбар отин. Туркистон маърифатпарварларининг яна бир йирик намояндаси Дилшоднинг шогирди Анбар отиндир (1870—1914). Унинг ахлоқий қарашлари лирик-фалса-

¹ Ўша манба, 91-б.

² Ўша манба, 90-б.

фий шеърларида ва «Қаролар фалсафаси» (1898) рисола-сида ўз аксини топган.

Анбар отин ҳам инсон ахлоқий даражасини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига ботиб бораётган жамият танқид қилинади, шариат ва тариқат намояндларининг айниб кетганлиги, бойлардан инсоф кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. «Муқимийга», «Мингбоши кал Омил ҳажви», «Олимжон ҳожи таърифи» каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий-бадий шаклдаги бу йўналиш «Қаролар фалсафаси» рисоласида фалсафий-таҳлилий шакл касб этади.

«Қаролар фалсафаси» асари асосан бир-бирининг зидди бўлмиш икки муаммо — ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тушунчаларига бағишланган. Рисола кўп ўринларда фалсафий-мажозий талқинлардан иборат. Чунончи, рисола давомида, айниқса унинг биринчи фаслида, қора ва оқ рангларнинг мажозий ҳамда ботиний моҳияти ўзига хос тарзда ифодаланади. Қора меҳнати туфайли дунёни яшнатаётган инсонлар қалбининг оқлиги, оқ танаю оқ билак кимсалар қилаётган ишларнинг қоралиги таъкидланади ва улар шу орқали ахлоқий мазмун касб этади. Анбар отин шундай деб ёзади:

«Ул қаро халқ офтоб сўзанида меҳнат қилиб, ўзлари ҳар қанча куйганлари ҳолда, ҳосилларини ҳамтовоқларига тухфа қилурлар. Мисол андоқдурки, қазон бовужуд қорадур, ўзи ўтда куйиб қаро бўлғони ҳолда овқат пишуриб одамларни тўйдирур.

Қаролар бордурларки, алар ўзлари қаро бўлғони ҳолда, маърифат нури сийратларида тўладур ва ул нурларни фасохат ва тил дурдоналари воситаси ила оламга оқ шуъла сочарлар. Мисол улдурки, қаро чароғ ўзи қаро ёғ, куюндиға гирифтор бўлғони ҳолда, нури илан кулбани равшан қилур».¹

Рисоланинг иккинчи фаслида Анбар отин ўша даврдаги аёллар аҳволини, уларнинг бевосита ва билвосита ижтимоий камситишлар натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоён қила олмасликларини айтиб ўтади. Улар, ҳатто, кўча-кўйларга зарурат юзасидан, масалан,

¹ *Анбар отин*. Танланган асарлар. Т., Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 84-б.

қариндош-уруғларини кўргани бориш учун чиққанларида, эски паранжига ўраниб, кампирлар каби букчайиб юрадилар. Чунки, агар қадди-қоматини адл тутиб, ёки очилиб-сочилиб юрсалар, уларга эркаklar тажовуз қилишлари мумкин. Бундай ахлоқсизликнинг илдизи ижтимоий адолатсизликка бориб тақалади: камбағаллиги туфайли уйланиш, оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бундай эркаklar шайтон васвасасига тушиб, шаҳвоний нафсларини тиёлмай қоладилар. Лекин тараққийпарвар шоира келажакка катта ишонч билан қарайди: бу ижтимоий-ахлоқий иллатлар албатта ўтиб кетади, хурлик, тенглик замонлари келади. Мана, бу ҳақда Анбар отиннинг ўзи нима дейди:

«Бир замони бўлурки, камина муштипар каби олижаноб орзу қилгондан зиёда бўлур... аларни мазлумалар авлоди хатарсиз таваллуд ўлуб, яхши парвариш топуб, хушрўй ва хушхўй, ботамиз ва ватандўст, серғайрату меҳмондўст бўлуб, камолға етур. Ул замонда барча халқ соҳибжамол бўлур...

Ул замонда одам ахлоқи ул даражаға етурки, хуруси миждоз гала хотунлик русумини тарк этар ва ҳар эр битта хотин ила фароғатвор кун кечирғай...

Ул вақт қизлар илми дунёвий таҳсилиға муяссар бўлуб, урфон тахтида қарор топиб, эллар ва улуғлар сафиға дохил бўлурлар, алар ҳайрат ва меҳнатда эрларға ҳамфо ва ёвар бўлуб, обрў топиб, ҳурмат ва икромға сазовор бўлурлар».¹

Анбар отин адолатли подшо муаммосига алоҳида тўхталиб, ўша давр учун ниҳоятда оригинал, кутилмаган ва ҳозирги замонда ҳам аҳамиятини йўқотмаган фикрларни билдиради. У, даставвал «Ўрус келди!» деганда ҳамма маърифат аҳли, энди халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти яхши томонга ўзгаради деб кутганини, лекин бу ишонч оқланмаганини, аксинча, «ўрус подшоҳ мусулмонларға заррачайинки ҳаловат бермаганини» айтади. Баъзи бир руслар ҳукмронлигини оқлаганларға қарши шундай дейди:

«Агар ўрус шоҳи дарҳақиқат одил бўлса, ва анинг хоҳиши қарам халқлар ҳам ўрус мисоли озод бўлсун ва барча халойиқ ўрус бирла баробар бўлиб, рўзгор кечирсун деса, аморат ва ҳукмронлиқ қонунларини адл бирла таҳрир қил-

¹ Ўша манба, 94-95-б...

сун, ҳукмронлиқ қонунини дин қоидаларидин мустасно вужудга келтирсун, дин аҳлини ибодат борасида ҳомий би-либ, давлат ва билимдонлиқни халқ рўзғоридин кашф эт-сун. Халойиқ додиға, розиға қулоқ берсун».¹

Хўш, бу мустамлакачилик ва адолатсиз тузумдан қуту-лишнинг йўли борми? Анбар отин унинг икки йўлини айтиб ўтади. Бири — ақлни инсон ўзига вазир қилиб, фалсафий мушоҳада ёрдамида иш кўриш орқали бунга эришиш мум-кин: «Вақтики илм даража қилиб, фалсафа равнақ топса, бу чигилларим кушода бўлур. Фалсафа ибораси ила қарши ва зид сўзларни муқоййяса қилғонда бу чигиллар очилур».² Ик-кинчи йўл эса ўз ҳақ-хуқуқини ҳимоя этиш мақсадида ама-лий ҳаракат қилиш, мустамлакачилик зулмига ва адолатсиз-ликка қарши бирлашмоқ, қўлда қурол билан чиқмоқ. Бу йўлни шоира шундай ифодалайди: «... албатта, ақлу идрок ва жамо-атга така қилиб, барча шайх сўфийлардан йироқ ва барча тарсу ваҳмдин эмин бўлиб, золимларга қарши мубориза қил-моқ, яккаликдан ҳазар қилмоқ, бу тадбирлар ила зулмни нобуд этиб, зулматни бартараф қилмоқ зарурдир».³

Албатта, Анбар отиннинг барча ахлоқий қарашларини мутлақ тўғри деб қабул қилиш ножоиз. Чунончи, у сўфий-лик тариқатларининг ҳаммасини моҳиятан реакцион, де-ган фикрни илгари суради ва сўфийларни мустамлакачи амалдорлар раъйига қарайдиган расмий дин пешволари би-лан чалкаштириб юборади. Лекин, шунга қарамасдан, Ан-бар отиннинг асарлари, айниқса, «Қаролар фалсафаси» ри-соласи ҳозирги кунда ҳам ижтимоий-ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Бундан ташқари, Анбар отин шоира ва файласуф оли-ма сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам кишини ҳайратга со-ладиган даражада матонатли, покиза инсон, юксак ахлоқ эгаси бўлган. У умрини Туркистон халқлари маънавиятини юксалтиришга бағишлади, ногирон бўлишига қарамай, адолат лашкарининг паҳлавони бўлиб курашди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистонимизга бу том маънодаги қаҳра-мон аёл орзу қилган кунлар келди, Анбар отиннинг оли-мона ва шоирона башорати амалга ошди.

¹ Ўша манба, 104-105-б.

² Ўша манба, 107-б.

³ Ўша манба, 108-б.

Абдулла Авлоний. Туркистон маърифатпарварлари орасидаги яна бир мутафаккир таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос Абдулла Авлонийдир (1887—1934). Унинг XX аср бошларида Туркистонда машҳур бўлган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқий муаммоларга жадидчилик нуқтаи назаридан ёндашиши, кўпчиликка тушунарли тилда ёзилгани билан ажралиб туради. Агар Анбар отиннинг «Қаролар фалсафаси» рисоласида долзарб ахлоқий муаммолар мажозий-фалсафийлик, илмий-назарий хулосалар орқали ёритилса, Авлоний асарида фазилатлар ва иллатларга кўпроқ таъриф бериш, уларни шарҳлаш йўли устуворлик қилади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида анъанавий-фалсафий ёндашув бўлмиш антропологик нуқтаи назар бўртиб кўзга ташланади. Аммо бу ёндашувнинг янгиланган моҳияти шунда эдики, тадқиқот объекти сифатида макон ва замондаги умумий мавҳумий инсон эмас, балки, муайян, XX аср бошларидаги, миллий озодликка, янгича ҳаёт тарзига интилишни ўз олдига ният қилиб қўйган Туркистон фуқароси олинади. Ана шу янги инсон тарбияси бош масала тарзида ўртага ташланади.

Файласуф-педагог, аввало, миллатни тарбиялашни ўз устига олган тарбиячи муаммосига тўхталади: оталар — тўйчи, улоқчи, базмчи, илм қадрини билмаган, муаллимлар — ўзлари тарбияга муҳтож, дорилмуаллиминни тугатиши керак бўлган, мударрислар эса — дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинига йўламайдиган кишилар. Шу боис миллат ёшлари тарбиясини усули жадид тарафдорлари — таълим-тарбия тизимини замонавийлаштиришга, ислоҳ қилишга интилаётган зиёлилар қўлга олишлари керак. Авлоний Россия ҳукумати у ер-бу ерда янгича мактаблар очгани — шунчаки жаҳон жамоатчилигини чалғитиш эканини, очиқ бўлмаса ҳам, ишора билан айтиб ўтади. Ҳукумат ҳамманинг отаси, ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмоғи лозим. Россия ҳукумати эса ўгай; ўгай бўлса ҳам, у ер-бу ерда мактаб очиб, болаларни текин ўқитади, дейди у. Авлоний ана шу «ўгай тарбиядан» кўра миллий тарбиямиёз усулларини янгилашни афзал билади ва ўз даврини «тарбиянинг замони» — тарбиянинг айна вақти деб атайди. Унинг бу борадаги қарашлари ҳануз ўз кучини йўқотма-

ганлигини; тарбия — ҳозир ҳам жамият учун долзарб муаммо эканини Президент Ислон Каримов машхур нутқларидан бирида (1995 йил 23 феврал) Авлонийдан мана бундай деб кўчирма келтириш йўли билан таъкидлайди: «Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт-ё мамот, ё нажот-ё ҳалокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир».¹

Авлоний тарбияни, қадимгилар ва Ўрта асрлар муслмон Шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, учга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига алоҳида урғу бериб, уни «инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи» тарбия деб баҳолайди. Фазилатларни файласуф-педагог яхши хулқлар, иллатларни эса — ёмон хулқлар деб атайди. Фатонат, диёнат, шараф, ҳаё сингари муслмон Шарқи учун анъанавий бўлган фазилатлар шарҳи билан биргаликда Авлоний виждон, Ватанни суймак сингари Туркистон минтақаси учун янги талқинда тақдим этилган фазилатлар ҳақида алоҳида тўхталади. Ватанни суймоқ, лозим бўлса, унинг йўлида жонини фидо этмоқ юксак ахлоқий инсонга хос фазилатдир. Инсон Ватанни танламайди. «Биз туркистонликлар ўз Ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик иссиқ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб ҳижрат қилурлар эди», — деб ёзади бир ўринда Авлоний.²

Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий кўзгудир, «инсон ақли ва фикрининг ҳақиқий мезони».

Шунингдек, жадид ахлоқшунослигининг алломаси интизом, иқтисод, идрок ва зако сингари ўша даврларда ҳали кўп қулоқ ўрганмаган фазилатларни ҳам алоҳида эътибор билан назарий-амалий таҳлилдан ўтказди, ўқувчига иложи борича қисқа ва лўнда тарзда тақдим этишга интилади.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996, 37-38-б.

Авлоний А. Ўсон миллат. Т., Шарқ, 1993, 94-б.

Абдулла Авлоний ўз рисоласида «ёмон хулқлар»га — иллатлар таҳлилига катта ўрин ажратади. Миллат тараққиётига энг кучли тўсиқ бўладиган иллатлардан бири сифатида аллома жаҳолатни келтиради, жаҳолатни инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғи, деб таърифлайди. Авлоний ғазаб, шаҳват, ҳасад, кизб, тама сингари иллатларга ҳам атрофлича тўхталади.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Авлоний ахлоқшунослик тушунчаларининг фақат педагогик эмас, балки ҳам фалсафий, ҳам бадиий жиҳатдан талқинини беради. Чунончи, у муайян ахлоқшунослик тушунчаси ёки ахлоқий меъёрининг содда, лўнда таърифини тақдим этар экан, баъзи ҳолларда Сукрот, Афлотун, Арасту, Ибн Сино сингари ҳакимларнинг фикрларини исбот тарзида келтирса, гоҳо уларни назмий тизмалар билан ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Умуман олганда, Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи XX аср Туркистон ахлоқий тафаккурида салмоқли ўринни эгаллайдиган, ҳам назарий, ҳам амалий ахлоқ муаммоларини фалсафий ва педагогик ёндашув орқали ҳал этишга бағишланган йирик асардир.

Абдурауф Фитрат. Туркистон маърифатчилари ахлоқшунослигида том маънодаги миллий қаҳрамонимиз Абдурауф Фитратнинг (1884—1938) «Нажот йўли» («Раҳбари нажот») асари ва, айниқса, «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» (1914) китоби алоҳида ўрин тутаяди. Аввало, шуни айтиш керакки, «Оила» ўзгача бир шиддатли услуб билан ёзилган. Унда ҳам танқидий руҳ, ҳам даъват руҳи кучли. Фитрат она-Туркистонни озод кўришни истайди, бунинг учун ҳар бир туркистонлик оила, ахлоқ, аъмол ва эрк ўчоғи бўлмоғи лозим. Мутафаккир янги оилани ана шу тартибда қуришга даъват этади. Ҳар жиҳатдан соғлом бўлган оила етиштирган фарзандларгина миллатни юксакка кўтара олишини, уни истибдоддан қутқаришини айтади: «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор...», — дейди алам билан Фитрат.¹

¹ Фитрат А. Оила. Т., Маънавият, 1998, 60-6.

Ватанпарварлик ва миллатпарварлик тамойилларидан келиб чиқиб, муаллиф китобнинг биринчи қисмига, маълум маънода меъёрий дастуриламал тарзида тартиб беради. Ундан ҳар бир янги оила қурмоқчи бўлган туркистонлик кичик ҳажмдаги ахлоқий-маиший, гигиеник-саломатлик қомуси сифатида фойдаланиши мумкин эди. Бундан ташқари, асарда оиланинг моддий томонлари, ташкил топгандан бошлаб, бузилишигача бўлган ҳолатларнинг ахлоқий асослари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади.

Китобнинг иккинчи қисми фарзанд тарбиясига бағишланган. Фитрат ҳам тарбияни анъанавий йўналишда талқин этади: жисмоний тарбия, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Ана шу уч тарбия уйғунлигида ҳақиқий инсон камол топади, деб ҳисоблайди муаллиф. Китобнинг бу қисмида Фитрат, маълум маънода, ўзига хос ахлоқий тарбия назариясини тақдим қилади. У ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали ўртага ташлайди: бахт майли, фаолият майли, алоқа майли, бошқаларга меҳр-муҳаббат майли ва ҳ.к. Буларнинг ҳаммасида ҳам инсонни жамият аъзоси сифатида, ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. Шунингдек, у иззат-нафс, айниқса, ирода масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. «Ирода ва ихтиёр» сарлавҳаси остидаги кичик бобда Фитрат фарзандни иродали қилиб тарбиялашга даъват этади, ирода тарбиясининг тўрт банддан иборат қоида-босқичларини таклиф этади. Болани иродали қилиб тарбиялашда ота-онанинг зўри эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. «Ота-оналарнинг ҳақ-ҳуқуқлари» бобида ҳам балоғатга етган фарзанднинг эркинлик даражаси ҳақида фикр юритилади.

Умуман олганда, Фитратнинг «Оила» китобида амалий ахлоқ билан ахлоқ назарияси муаммолари уйғунлашиб кетган. Лекин унда педагогик-дидактик услуб эмас, жанговар чорлов услуби устун. Фитрат учун юксак ахлоқийлик эрк ва эркесварлик билан мустаҳкам боғлиқ; Туркистон ва туркистонликни озод кўриш, яъни миллий мустақиллик мафкура-си китобнинг руҳига сингдириб юборилган. Уни ўқиган киши нафақат ахлоқий фазилатлар нималардан иборат ва уларга қандай эришиш кераклигини, балки миллий озодлик, шахсий эркинлик нима-ю, уни қандай қилиб қўлга киритиш мумкинлигини англаб олади. Шу боис мутафаккир-жадид Абдурауф Фитратнинг «Оила» асари Туркистон миллий Уйғо-

нишида бениҳоя катта рол ўйнади, дейиш мумкин. Айни пайтда у ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ажойиб ахлоқий-маърифий рисола сифатида алоҳида эътиборга молик.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг илмли, ҳар жиҳатдан юксак ахлоқ-одоб эгаси бўлишлари учун зиёлилар орасида жиддий ҳаракат авж олади. Зеро, оиладаги бола тарбияси, яъни ёш авлод тарбияси асосан оналар қўлида экани ҳаммага аён бўлиб қолган эди. Таъкидлаш жоизки, илғор, зиёли аёллар нафақат қизлар мактабларини очиб мактабдорлик қилиш, балки ахлоқий-тарбиявий рисоалар ёзиш йўли билан ҳам бўлажак зиёли оналарни вояга етказишга ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатдан **Олимат ул-Банот**нинг Санкт-Петербургда 1898 ва 1899 йилларда икки марта нашр этилган «Муошарат одоби» («Турмуш одоби») асари ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлди. «Агар хотун ўқиган бўлса, ўзининг ким эканлигини, вазифаси нимадан иборат эканлигини шак-шубҳасиз билади. Болаларини эса гўзал тарбия қилади, эри билан яхши муомалада бўлади ва ниҳоят Аллоҳ таолонинг амрига мувофиқ ҳаёт кечиради», — дейди рисола муаллифи.¹ Унда аёлларнинг турмушдаги ўрни, оилавий вазифалари, эр-хотин орасидаги муносабатлар, болалар тарбияси, уй тутиш, никоҳ ва муҳаббат борасида фикрлар билдирилади. Айни пайтда уй хизматчиларига муносабатда инсоф ва адолат юзасидан, уларнинг ҳам уй эгаларига ўхшаш инсон эканликларини ҳисобга олиб иш кўриш лозимлиги таъкидланади, турмушнинг оқилона уюштирилиши учун хизмат қиладиган ибратли маслаҳатлар берилади.

Бошқа бир татар зиёли аёли **Фахр ул-Банот Сибгатуллоҳ** қизининг саксон етти сабоқдан иборат «Оила сабоқлари» (1913) рисоласи эса тарбиянинг турли томонларини бирваракай ўз ичига олади. Ахлоқшунос олима ўз рисоласини, хонимларга, қизлар мактаби шогирдларига оила вазифалари тўғрисида фойдали маълумотлар бериши билан бирга улар учун осон тушуниладиган ахлоқ сабоғи ҳамдир, дейди. У ўн иккинчи сабоқда тарбияни «илмли ахлоқнинг тани, негизи», деб таърифлайди. Асар фалсафий мушоҳадалардан кўра кўпроқ амалий кўрсатмалардан иборат. Айни пайтда унда ҳам маънавиятга, ҳам моддиятга замонавий муносабат масаласи

¹ *Олимат ул-Банот. Муошарат одоби. Т., Меҳнат, 1991, 6-б.*

ўртага ташланади, юксак ахлоқли болани вояга етказишда ҳар икки йўналишдаги тарбиянинг муҳимлиги таъкидланади.

3. Жаид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари

XX аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жаид матбуотида кенг ўрин олади. «Тараққий», «Садои Туркистон», «Улуг Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингари газеталарда эълон қилинган ҳажвий ва публицистик асарларда ўша давр боёнларининг қолоқлиги, чор маъмуриятининг тўрачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сўм иона (эҳсон) қилиш ўрнига, беш юзлаб сўмни ресторонларда фоҳишаларга сочаётган ахлоқсиз сармоядорлар қаттиқ танқид остига олинади. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон каби Уйғониш даврининг буюк намояндалари ўз бадиий асарларида ахлоқ муаммоларини дадил кўтариб чиқдилар ва юқоридаги нашрларда ўз публицистикаси билан ҳам фаол иштирок этдилар.

Жаид матбуоти озодликни, Ватанни жондан ортиқ севувчи, илғор, тушунган, ҳар томонлама камол топган эркин Туркистон фуқаросини тарбиялашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Афсуски, дастлабки феврал инқилоби берган ҳуррият узокқа чўзилмади. Большевикларнинг 1917 йилнинг 25 октябрида амалга оширган давлат тўнтариши тез орада унинг ютуқларини йўққа чиқарди, Ленин бошчилигида ишлаб чиқилган янги мустамлакачилик режаси асосида барча тараққийпарвар кучлар қатағон қилинди. Фалсафий фанлар, шу жумладан, ахлоқшунослик ҳам тараққиётдан тўхтади; улар мафкурага бўйсундирилиб, сохталаштирилди; эркин фикр таг-тути билан кўпориб ташланди. Шу сабабли жаидчилик ўз олдига қўйган вазифаларини тўла адо этолмади. Лекин, шунга қарамасдан, Туркистондаги бу маърифатчилик ҳаракати, қисқа муддат фаолият кўрсатган бўлса ҳам, мазлум халқларни маълум маънода уйғота олди.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Жаидчилик ҳаракати нафақат улкан маънавий-маърифий-ахлоқий мерос қолдирди. Айни пайтда у биз ва биздан кейинги авлодлар учун ахлоқий намуналар сифатида хизмат

қиладиган, идеалга айлантирилиши лозим бўлган шахсларни вояга етказди. Биз юқорида тилга олиб ўтган жаид му-тафаккирларидан ташқари яна шундай сиймолар борки, улар ўз ҳаётларини миллий озодлик ҳаракатини уюшти-ришга бағишладилар. Улардан бири собиқ Шаҳрисабз беги, кейинчалик чор армияси генерал-майори Жўрабек Қалан-дарқори ўғли бўлса, иккинчиси Худоёрхоннинг ўғли, Жўра-бекнинг куёви Фансуруллобекдир.

Жўрабек рус истилочиларига қарши бир неча йил ку-рашиб, бу шароитда муваффақият қозонишнинг имкони йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, асирлик пайтида Туркис-тон генерал-губернатори Кауфманнинг таклифи билан чор армияси хизматига ўтади — тинч йўл билан, «ичкаридан туриб» курашиш лозимлигини англаб етади. У саркарда си-фатида рус зобит ва аскарлари орасида ҳам, миллий зиё-лилар орасида ҳам жуда катта обрўга эга эди. У умрини Ватан, миллат озодлигига бағишлади, жаидчилик ҳарака-тининг аввалги сафларида бўлди. Профессор Шариф Юсу-пов Сирдарё вилояти губернаторининг Жўрабек устидан ёзган махфий чакув хатидан генерал Жўрабек «Таржимон» газетасининг жонкуяр тарғиботчиси экани, унинг усули жаид билан қизиқиши, Гаспирали Тошкентга келганида у билан учрашгани ҳақидаги парчани келтиради ва Фурқат-нинг жаидчилик қарашлари генерал Жўрабек таъсирида шаклланганига ишора қилади.¹ Жўрабек 1876 йилда Санкт-Петербургда бўлиб ўтган Шарқшуносларнинг III халқаро конгрессида иштирок этади, у тараққийпарвар рус ва жа-хон адабиётидан ҳам яхши хабардор эди. Унинг Лев Тол-стой ҳақидаги фикрини рус зиёлиларидан бири шундай келтиради: «Граф Л. Толстой ҳақида Жўрабек эҳтиром би-лан гапирди: у донишманд адиб ва нимаики ёзса, ўзи ҳис қилиб ёзади. Бунақаси сизларнинг ҳам, бизларнинг ҳам ёзув-чиларимиз орасида кам топилади».²

Фансуруллобек эса ўзбек жаидларининг биринчи газе-таси бўлмиш Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг «Хур-шид» газетасида етакчи ходим эди. Шунингдек, бошқа нашр-ларда ҳам фаол иштирок этарди. У ҳам генерал Жўрабек

¹ Қаранг: Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. Т., Шарқ, 1995, 86-б.

² Ўша манба, 88-б.

каби Фурқатнинг эҳтиромига сазовор бўлган зиёли эди. Афсуски, мустамлакачилар улардан қаттиқ ўч олдилар: Фурқат алдов йўли билан хорижга чиқариб юборилиб, қайта Ватанига киритилмади, генерал Жўрабек Қорасувдаги боғ ҳовлисида сирли равишда ўлдирилди, Фансуруллобек эса кейинроқ, Сталин даврида ГПУ ертўласида жон таслим қилди.

Ёшларимизнинг ҳар бири бундай фидойи, ватанпарвар, асл зиёли сиймоларни яхши билишлари ва унутмасликлари керак. Зеро, улар биз учун ҳақиқий ахлоқий намуналардир. Айни пайтда улар ёдини, «элим деб, юртим деб ёниб яшаган» улуғ инсонлар хотирасини эъзозлашнинг ўзи ҳам ахлоқийлик тимсолидир.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1995.
2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1993.
3. Ризо Ш. Маърифатпарварликдан маърифатчиликка. «Тафаккур» журнали, 1995, 1-сон.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
5. Ўзбек шоиралари баёзи. Дилшод. Анбар отин. Т., Фан, 1994.

эволюция назариясига асос қилиб олинган миллиардлаб йиллар эса — макон ва замон ичидаги нисбий, инсоний вақтга тааллуқлидир.

Умуман олганда, инсониятнинг интеллектуал тарихида, ҳатто нисбатан даҳрийлик асри бўлмиш XX асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўқсон фоизни ташкил этади. Биз ҳам ана шу кўпчилик томонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган аксилфикр ҳам яшаш ҳуқуқига эга эканини тан оламиз. Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг мана бу гаплари бизнинг фикрларимиз учун эътиборли хулоса бўла олади деб ўйлаймиз:

«Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, **дунёвийлик**, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло **даҳрийлик** эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз».¹

XX аср буюк олмон файласуфи Карл Ясперс, одамни бошқа жонзотдан келтириб чиқаришнинг ножоизлиги ҳақида гапириб, инсон трансцендентал боғлиқликка эга, унинг имкониятларини, эркини ҳеч бир жонзотники билан қиёслаб бўлмайди, инсон ҳатто имкониятлари нақадар чексиз эканини ўзи ҳам билмайди, деб уни улуғлаганида, бизнингча, тамомила ҳақ эди. Агар диққат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Куръони карим «Бақара» сурасида марҳамат қилинган қуйидаги оятларга ҳамоҳангдир: «30. Эсланг (Эй Муҳаммад), Парвардигорингиз фаришталарга: «Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи) қилмоқчиман», деганида, улар айтдилар: «У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва Сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан». 31. Ва У зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: «Агар халифаликка биз ҳақдормиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!». 32. Улар айтдилар: Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан». 33. (Аллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини бил-

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.

дир», деди. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (Эй Муҳаммад), Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб — кофирлардан бўлди».

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат Тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудотлардан олий, даража нуқтаи назаридан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам — Худонинг ердаги халифаси.

Шу ўринда «халифа» сўзининг амалий маъноси ҳақида тўхталмоқ ўринли. Уни оддий ҳаётӣ мисол билан тушунтирадиган бўлсак, косибликка, ҳунармандчиликка мурожаат қилиш мақбул. Маълумки, қадимда косиб ёки ҳунарманд устанинг одатда бир неча шогирди бўлган. Улар орасидаги энг ақлли, тадбиркори, устанинг муҳаббатини қозонгани уста томонидан халифа этиб тайинланган. Халифага уста ўзининг бир қанча ваколатларини, жумладан, бирор ёққа сафарга кетса, шу муддат мобайнида бошқа шогирдларни бошқариб, раҳбарлик қилиб туришни топширади. Шундай қилиб, уста қайтиб келгунга қадар халифа унинг иродасини амалга ошириш билан машғул бўлади. Одам ҳам Аллоҳга нисбатан ана шундай халифадир: то у қиёматга қадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача наботот ва ҳайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиӣки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳуқуқига эга бўлиш, фалсафӣ ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан маҳрум — улар фақат Аллоҳнинг буйруғини бажарадилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган — у Аллоҳ томонидан Қуръони каримда умумӣ тарзда белгилаб берилган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас, фақат Яратганга хос.

2. Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқӣ танлов

Инсондаги ихтиёр эркинлиги зарурият талаби билан оқилона, ақлга бўйсундирилган равишда чекланади, яъни нисбий-

лашади. Акс ҳолда, муайян бир ё бир неча инсон ёки гуруҳнинг бетийиқ эркин ихтиёри нафақат бошқа инсонлар ва гуруҳлар, балки наботот, ҳайвонот олами, бутун дунё учун фожиага айланиши мумкин. Ихтиёр эркинлигини бундай чеклашнинг, ақлга бўйсундиришнинг асосий воситаси ахлоқдир.

Шундай қилиб, ахлоқ — олий мавжудотга ато этилган олий неъмат. Яъни ахлоқнинг келиб чиқиши илоҳий манбадандир. Ана шу илоҳий асосни асраб-авайлаб, тараққий топтириш ҳар бир инсоннинг асосий вазифаси, бурчи. Шу боис ўз-ўзини ва, иложи бўлса, ўзгаларни ахлоқий тарбиялаш барча муқаддас китобларда савоб саналади.

Ихтиёр эркинлиги туфайли инсон ҳар қадамда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади. Бу муаммо кишида масъулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Масъулиятни, ўзгалар ва ўз виждони олдида жавобгарликни сезмаган киши хоҳлаган ишга қўл уриши мумкин — уни ўз қилмишининг оқибати қизиқтирмайди, у фақат манфаат устуворлигини тан олади, холос. Ундай одамни ахлоқсиз деб атайдилар. Зеро инсон ё эзгуликни, ё ёвузликни танлаши туфайли ниманидир ихтиёр этади: ахлоқий танлов — ҳар бир хатти-ҳаракат, ҳар бир қилмишнинг ибтидо нуқтаси.

Умуман, инсон ва жамият ахлоқий ҳаётида танловнинг аҳамияти беқиёс. Масалан, тарихдан бир таъсирчан воқеани олиб кўрайлик: Бозорда мутасаввиф аллома, озарбайжон, эски ўзбек (туркий), форс тилларида ўлмас асарлар яратган буюк шоир Имоиддин Насимийнинг ғазалини ёд ўқиётган бир ёш йигитни куфрда айблаб, ҳибсга оладилар. Йигит олдида икки йўлдан бирини танлаш турарди: ё пири Насимийни сотиш ва тавба қилиб, банддан озод бўлиш ёки ғазални ўзимники, деб ўлимга тик бориш. Покдомон, ор-номусли йигит иккинчи йўлни танлайди. Қози унинг терисини шилишга буюради. Оломон-томошабинлар йиғилади. Шу пайт Насимий келиб қолади. Воқеадан хабар топган Насимий олдида ҳам энди танлов турарди — танламасликнинг иложи йўқ эди: ё ўзини ошкор қилиб, ёш йигитни жаллод қўлидан қутқариши ва унинг ўрнини эгаллаши, ёки оломон орасидан секин сирғалиб чиқиб кетиб, муридининг ўлимга маҳкум этилиши эвазига ўз жонини асраб қолиши керак. Буюк

мутасаввиф шоир биринчи йўлни танлайди: ўзини жаллод қўлига тутқазиб, бегуноҳ йигитни озод этади. Қози энди Насимийнинг терисини шилишга буюради. Жаллод ишга киришади, атрофга қон сачрайди. Шунда қози одамларга, нари турунлар, бу кофирнинг томчи қони бирор ерингизга тегса, ўша ерни кесиб ташлаш керак бўлади, дейди. Қози гапини тугатар-тугатмас, Тангри иродаси билан бир томчи қон сачраб унинг жимжилогига тегди. Оломон қозидан бармоғини кесиб ташлашини талаб қилади. Энди қози олдида танлов турарди: ё бармоғини кесишга бериб, гапининг устидан чиқиши ёки гапидан қайтиб, шармисор бўлиши керак. Қози ахлоқан нопок, кўрқоқ ва худбин одам сифатида гапидан қайтади. Насимий эса қийноққа мардонавор чидаб чурқ этмайди, аксинча, қозининг аҳволини кўриб, истехзоли кулади ва сўнгги ғазалини ёддан айтади. Насимийнинг бу жасорати асрлардан-асрларга ўтди, не-не шоирларнинг шеърларида мадҳ этилди, ўзи эса инсоний поклик ва юксак ахлоқийликнинг ўлмас тимсоли бўлиб қолди. Бир намуна сифатида буюк туркман шоири Махтумқулининг «Савол-жавоб» шеъридан қуйидаги саккиз сатрни келтириш мумкин:

*Махтумқули — У нимадир, емадилар - тўйдилар?
У нимадир, улуғ кунга қўйдилар?
Ул ким эди товонидан сўйдилар?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!*
*Дурди шоир — У дийдордир, емадилар - тўйдилар,
У намоздир - қиёматга қўйдилар,
Насимийни товонидан сўйдилар,
Биздан салом бўлсин, жавобимиз шу!¹*

Шундай қилиб, ушбу мисолда уч хил танловни, уч хил масъулиятни ва ихтиёр эркинлигидан уч хил фойдаланишни кўрдик. Демак, ҳар бир инсоннинг бу дунёда ахлоқий танлов синовидан ўтмаслиги мумкин эмас.

3. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ва ахлоқий тараққиёт муаммоси

Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ана шу танловни рўёбга чиқаришга, яна ҳам аниқроқ айтганда, уни осонроқ

¹ *Махтумқули. Танланган асарлар. Т., Ўзадабийнашр, 1960, 167-б.*

амалга оширишга хизмат қилган. Илк ахлоқий қоида «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур», «Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил» каби мақолларда акс этган. «Ахлоқнинг олтин қоидаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий ахлоқий талаблардандир. Зеро, хун олиш талаби кейинроқ пайдо бўлган ва инсоннинг асл моҳиятига тўғри келмайдиган қоидалардан.

Барча муқаддас китобларда инсонни зўрлик билан жонсиз қилиш мумкин эмаслиги таъкидланади. Биз кўриб ўтганимиз, бундан деярли ўттиз аср муқаддам тарқала бошлаган зардуштий динининг муқаддас китоби «Авесто»даёқ ахлоқий қонун-қоидалар ишлаб чиқилгани диққатга сазовор. Унда инсонни инсон томонидан ўлдиришигина эмас, балки ит, от каби ҳайвонларни жонсиз қилиш, дарахт ва ўсимликларни беҳуда пайҳон этиш қатъиян ман қилинади, инсон фақат эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол билан яшаши лозимлиги таъкидланади. Библиёда Қобилни ўлдирган Ҳобилдан Тангри хун олмайди ва уни ўлдирмасликни талаб этади. Буддха таълимоти жонлини жонсиз қилишни энг катта гуноҳ деб билади. Инжилда «Ўз қавмдошингни сев», «Одам ўлдирма» деган даъватлар асосий қоидалар сифатида намоён бўлади. Қуръони каримда эса хун олишдан кўра товон олмоқ маъқуллиги айтилади ва мусулмонлар ўзаро фақат гўзал муносабатлар қилиши лозимлиги кўрсатилади. Демак, дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар муқаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.

Инсон ахлоқий ҳаётининг асоси бўлган ана шу қонун-қоидалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Одамлар уларни оғир мажбурият деб билмасдан, дил-дилдан бажарадиган замоннинг тезроқ келиши учун тинмай ҳаракат қилишлари ахлоқий тараққиётдан далолатдир. Зеро, ана шу йўлда одам комил инсон бўлиб етишади.

Ҳозиргача бўлган биздаги анъанавий ахлоқшуносликда ахлоқни тарихий материализм тамойилига асосланиб даврийлаштириш қабул қилинган: қулдорлик ахлоқи, фео-

дализм ахлоқи, буржуа ахлоқи ва ҳ.к. Тарихийлик нуқтаи назарини рад этмаган ҳолда, биз бундай даврийлаштиришга эҳтиёт бўлиб муносабат қилишни тавсия этардик. Негаки, у ахлоқ илмини сохталаштиришга, бир томонлама қатъий ҳукм чиқаришга асосланган. Чунончи, унда «қулдорлик ахлоқи» деган тушунча мавжуд ва у қатъий равишда «Қул - расмона одам эмас, жонли нарсас», деган тамойил билан иш кўради. Шундай экан, у ҳолда, аввалроқ келтирганимиз, Қадимги Миср донишманди Пхатотепнинг «Панднома»сидаги: «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, ҳолбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин», деган ҳикматини қандай тушуниш мумкин? Ёки Қадимги Юнон масалчиси, қул Эзопа хўжа-йиннинг муносабати, бекасининг уни севиб қолиши ёки Қадимги Румода баъзи бир озод этилган қулларнинг ке-йинчалик сенаторлардан ҳам каттароқ обрўга эга бўлгани-ни қандай изоҳлаймиз. Ёки «Ўтган кунлар»даги Ҳасаналининг Юсуфбек ҳожи оиласидаги мавқеи-чи? Худди шунингдек, Ўрта асрларда аждодларимиз яратган дурдона пандномаларда, одатда, амалдорлар ва феодаллар эмас, балки оддий халқ вакиллари кўп ҳолларда ахлоқий жиҳатдан устун қилиб тасвирланади. Абу Бакр ар-Розий ўзининг «Камбағаллар табобати» деган ном билан машҳур бўлган китобида, ҳатто, мана бундай деб ёзади: «Кўли қисқа кишиларнинг болалари камбағал ва камтарона яшаётганликлари туфайли ҳалол, фазилат эгалари бўлиб етишишлари мумкин, зеро уларнинг бошқаларга нисбатан сабртоқат кўрсатишлари, тарбия ҳамда машғулотларда қийинчиликларга бардош беришлари осон кўчади».¹

Хўш, бу мисоллар истисноми? Асло. Истисноли ҳолатларнинг бунчалик кўп бўлиши мумкин эмас. Гап шундаки, «қулдорлик ахлоқи» ёки «феодализм ахлоқи» деганда аслида ахлоқий тамойил эмас, балки мазкур давр ёки тузум илгари сурган ҳуқуқий тамойиллар назарда тутилган. Натижада, юқоридаги мисолларда кўрганимиздек, ички ахлоқийлик билан ташқи ҳуқуқийлик доимо курашиб келган. Ана шу номутаносиблик сабабли кўпгина мутафаккирлар чалкаш хулосалар чиқарадилар. Чунончи, Сартр, АҚШдаги фуқаролар уруши даврида кўтарилган ахлоқий муаммолар ҳозир ҳам инсоният олдида туриб-

¹ Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина. Душанбе, Ирфон, 1990. С.20.

ли, бу борада яхшиланиш рўй берган эмас, дейди. Демак, Сартр тўғридан-тўғри ахлоқий тараққиёт йўқ, деган фикрни илгари суряпти. Бунга қўшилиб бўлмайди.

Агар эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ихтиёр эркинлиги, танлов сингари тушунчалар ҳанузгача ўз номини сақлаб қолганини, ўзгармаганини назарда тутсак, балки Сартр ҳақдир. Лекин ахлоқий тушунчаларнинг номлари ўз-ўзича мавҳум ва мантиқий ҳодисалардир. Уларнинг муайянлашуви ва яшаши макон ва замон ичидаги инсон хатти-ҳаракатларига боғлиқ. Масалан, номус тушунчасини олайлик. У юқорида келтирганимиз талион — хун олиш даврида ҳам бор эди ва ана шу хун олишнинг амалга оширилиши орқали маъно касб этарди. Тарихга назар ташласак, ҳатто хун олиш жараёнининг ҳам тараққий топиб бурганини кўриш мумкин. Дастлаб қабиладоши ўлдирилган жабрдийда қабила қотил қабила аъзосидан айнан ўч олиши керак эди. Масалан, агар қотил ўз рақибининг аввал ўнг қўлини чопиб, сўнг чап қулоғини кесиб, ундан кейин бошини олган бўлса, хунталаб ҳам худди шуни, айнан такрорларди. Кейинчалик мураккаб жараёнлардан кечилди: шунчаки ўлдирилса — бас. Ҳозирги даврга келиб эса хун олиш ахлоқ муаммоси сифатида кун тартибидан чиқиб кетди. Энди номус тушунчасининг асосий қамрови бошқача.

Демак, инсоният тарихида ахлоқий тараққиёт бўлган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса бироз ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат қоим туриш хусусиятларига эга. Лекин қатта даврлар ва тарихий оралиқларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Мустабид тузумлар ва шахслар келтириб чиқарган ахлоқий таназзулларнинг ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ҳодисалардир. Зеро, инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараққий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.

4. Ахлоқ тузилмаси

Ахлоқ ҳақида гап борганда, албатта унинг муайян тузилмаси, унга асос бўлган омиллар, унсурлар тўғрисида тўхталмаслик мумкин эмас. Ахлоқ тузилмасини, одатда,

уч омил-асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар — ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқий хатти-ҳаракатлар. Баъзи мутахассислар (чунончи, машҳур рус ахлоқшуноси А.И.Титаренко) ахлоқшунослик мезоний тушунчаларини (категорияларини), ахлоқий меъёрлар ва тамойилларни ахлоқ тузилмаси тарзида тақдим этадилар. Бизнинг нуқтай назаримизда бу фикр унчалик тўғри эмас. Чунки мазкур тушунчалар, тамойиллар ва меъёрлар кўпроқ ахлоққа эмас, балки уни ўрганадиган фанга — ахлоқий ахлоқшуносликка тааллуқлидир. Умуман, шуни айтиш керакки, ахлоқшунослик фанида анча-мунча чалкашликлар мавжудки, уларнинг сабабини мазкур фanning бошқа фанларга нисбатан алоҳида хусусиятларга эгаллигидан, яъни унда кўп ҳолларда илмий-назарий жиҳатларнинг амалий томонлар билан омухталашиб кетганидан қидирмоқ лозим.

Айни пайтда ана шу уч омилнинг тузилмадаги ўрни, тўғрироғи, мавқеи масаласида ҳам турли хил қарашлар мавжуд. Баъзи ахлоқшунослар ахлоқий онгни, бошқа бировлар ахлоқий ҳиссиётнинг ўзини асосий унсур деб талқин этадилар. Яна баъзи бировлар ахлоқий англаш — ахлоқий онгга етакчилик мавқеини берадилар. Хўш, аслида қандай қараш ҳақиқатга яқинроқ?

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузилмасидаги мазкур уч омил-унсурнинг бирортасисиз ахлоқ тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг ҳис этиш ва ахлоқий онг иштирокисиз юзага чиқиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолат ахлоқий ҳиссиётга ҳам, ахлоқий онгга ҳам тааллуқли. Зеро, тузилмадаги бу уч унсур-омил бир-бирисиз камдан-кам мавжуд бўлади, доимо бир-бирини тақозо қилади.

Энди ахлоқий онгнинг тузилмадаги етакчилик мавқеига, тўғрироғи, асосий унсур сифатидаги ўрнига келсак, уни бу тарзда талқин этиш, бизнингча, тўғри эмас. Ваҳоланки, шўролар даврида ва ҳозирдаги рус олимлари орасида, баъзи Фарбдаги замонавий ахлоқшунослик йўналишларида ана шундай қараш ҳукмрон эканини кўрамиз. Аслида эса тузилмада пойдевор унсур сифатида ахлоқий ҳиссиёт ёки ахлоқий ҳис этиш намоён бўлади. Тўғри, жуда кўп ҳолларда би-

рор-бир ахлоқий қарорнинг амалга ошуви узоқ ёки қисқа вақт мобайнида ўша қарор оқибатлари тўғрисида онгли равишда хулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб етишга уриниш билан боғлиқ бўлади, яъни биз ўз хатти-ҳаракатларимизни ахлоқий англаш элагидан ўтказиб, фаолият кўрсатамиз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлоқий қарор тубида, сўзсиз, ахлоқий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлоқий ҳис этиш ахлоқий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Баъзан эса ўша «материал» — ҳиссиётнинг ўзи ахлоқий англашни четлаб ўтиб, муносабат тарзида намоён бўлади. Бунга инсоннинг фавқулодда ҳолатлардаги хатти-ҳаракати мисол бўла олади. Дейлик, юқори тезликда кетаётган автомобил олдидан йўл ўртасига, коптокни қувиб, гўдак чиқиб қолди. Ҳайдовчи тормозни босиш баробарида, шу заҳоти машинасини кескин четга буради. Бола омон қолади, ҳайдовчи жароҳатланади, машина пачоқ бўлади. Бу ҳолатда ҳайдовчининг гўдакка нисбатан меҳр-шафқати, ачиниш ҳисси, инсон боласини олий қадрият сифатида ҳис қилиши муҳим рол ўйнайди. Ҳайдовчи ўз хатти-ҳаракатини «оқилона қарорга» келиши учун «етти ўлчаб, бир кесиб» амалга оширмайди — ҳамма нарса бир лаҳзада рўй беради. Бунда онг эмас, оний интуиция, ўз қавмдоши ҳаётини асрашдек табиий-биологик ҳиссиёт — инстинкт ҳал қиладди, яъни мазкур ҳиссиёт том маънодаги англаш даражасига кўтарилиб улгурмасданоқ муносабатга айланади.

Хулоса қилиб айтганда, бизнинг ахлоқий ҳаётимиз, барча ахлоқий тажрибаларимиз, ахлоқий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлоқий кодексларимиз, меъёрларимиз ва тамойилларимиз уларга асосланади. Лекин алдов, ёлгон, сохталик ва тоталитар зуғум ҳукмронлик қилган даврларда ёки мамлакатларда ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий онг, ахлоқий муносабатлар қабул этилган кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга кўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлоқий қонун-қоидалар билан ҳақиқий ахлоқий интилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади. Тилда бу қонун-қоидалар кўкларга кўтарилгани ҳолда, дилда, ич-ичдан уларга қаршилиқ ҳукм суради. Натижада жамият учун фожиа бўлган ахлоқий сўз билан ахлоқий фаолиятнинг алоҳида-алоҳида мавжудлиги рўй беради. Бунини шўролар давридаги «Коммунизм-қурувчисининг ахлоқий ко-

декси» билан шу кодексни ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган гуруҳларнинг, «шу кодекс асосида яшаймиз» деган одамларнинг порахўрлигида, ташмачилигида, худбинлигида, ёлғончилигида кўриш мумкин.

Бундай номутаносиблик, ўртадаги маънавий жарликнинг келиб чиқишини агар аниқлаштирадиган, яъни «майдалаб» таҳлил қиладиган бўлсак, у мақсад билан воситалар муаммосига бориб тақалади. «Ҳамма бахтли яшайдиган» «коммунистик жаннат»ни гўзал мақсад деб билгувчилар ўз мақсадларига жамиятнинг бир қисмини қириб ташлаш, таъқиб этиш, алдов, зўрлик воситасида етишишга уриндилар. Одамларни зўрлаб бахтли қилмоқчи бўлдилар ва муваффақиятсизликка учрадилар. Ифлос, нопок, қонли воситалар, шуб-ҳасизки, ҳар қандай покиза мақсадни ҳам нопоклаштиради, ундан кишиларнинг кўнглини қолдиради. Шу боис мақсад ва воситалар уйғунлиги, сифат нуқтаи назаридан мослиги жамият ҳаётида, инсон ҳаётида ниҳоятда муҳимдир.

Биз шу ўрингача, эътибор қилсангиз, ахлоқни бутун инсоният учун умумий ҳодиса сифатида талқин этиб келдик. Зотан, ахлоқ энг аввало, умуминсоний анъанавий ҳодисадир. Асосий ахлоқий қадриятлар, муштарак ахлоқий тушунчалар, ахлоқий тамойил ва меъёрлар барча минтақалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тўғрилиқ, ростгўйлик, сахийлик ва бахиллик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ҳодисалардир. Зеро, ўзбекча эзгулик ёки ёвузлик, инглизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлғон, дейиш мумкинми? Албатта, йўқ.

Лекин, айни пайтда, ахлоқда умуминсонийлик жиҳатларидан ташқари, минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ахлоқнинг нисбатан кичикроқ қамровга эга бўлган кўринишларида — ҳулқий хатти-ҳаракатлар, одоб ва этикетда яққол кўзга ташланади. Чунончи, мусулмон минтақасида дастурхон устида бош кийимсиз ўтириш беодоблик ҳисобланади. Бунинг одобдан ташқари гигиеник-озодалик нуқтаи назаридан ҳам аҳамияти

бор: овқатланиш пайтида рўмолсиз аёл ёки дўпписиз эр-как бошидан соч толаси, қазғоқ, чанг-гард таомга ёки дастурхонга тушиши мумкин. Насронийлар минтақасида эса аксинча, дастурхон устида бош кийимни ечмаслик Худо инъом этган таом ва дастурхонга ҳурматсизлик саналади. Ёки америкалик йигит ўзи креслода ўтириб, оёқларини кулдон ва ичимлик ашёлари турган столчага чалиштириб ташлаб, ором олади ва унинг учун бу табиий ҳол ҳисобланади. Ўзбек учун эса столга ёки хонтахтага оёқ қўйиб ўтириш — ўта одобсизлик.

Ғарбу Шарқ минтақалари одобида яна бир катта фарқ борки, бу ҳозирги пайтда Ғарбда ҳуқуқнинг ахлоқдан, Шарқда ахлоқнинг ҳуқуқдан устуворлиги масаласи. Ғарб ёшлари баловатга етгач, ота-онага тенг ҳуқуқли фуқаролар сифатида муносабат қилади, ўзининг қарши фикрини тўппа-тўғри, ота ё онасининг юзига тик қараб баён қилади ва бунинсон ҳуқуқларидан, шахс эркинлигидан фойдаланиш деб билади. Шарқ ёшлари, масалан, япон ёки ўзбек ота-онага тик гапиришни, тўғридан-тўғри қарши чиқишни анъанавий ахлоқий қоидаларнинг оёқоси қилиниши деб тушунади, падари ё волидасига кўзини ерга тикиб, мулойим, ўз фикрини товуш кўтармай айтишни, баъзан эса сукут сақлашни афзал деб билади, уларга бўйсуннишни бурч сифатида олиб қарайди. Афсуски, баъзи Ғарб мамлакатларида кекса авлодни ёшлар ҳуқуқий ҳаётига, эркинлигига ғов деб билиш ҳоллари мавжуд. Бунга кейинги пайтларда Англияда бир қанча ёшлар гуруҳларининг кўчада кетаётган қарияларни тутиб дўппослашлари оқибатида юзага келган ўнлаб суд жараёнлари гувоҳлик беради.

Тўғри, шарқона этикет, одобий қонун-қоидаларнинг анъанавийлик билан боғлиқ, замонавий нуқтаи назардан баъзи нуқсли томонлари бор. Лекин, шунга қарамай, уларда инсонийлик ва меҳр-оқибат туйғулари мустаҳкам илдизга эга. Ғарбда эса ҳозирги пайтда бундай фазилатларни учратиш тобора ғайритабиий ҳолатга ўхшаб қолаётир. Шу боис эндиликда Ғарбнинг ҳуқуқийлик тамойилини Шарқнинг ахлоқийлик тамойили билан уйғунлаштириш замонавий жамият тараққиётида муҳим рол ўйнайди.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Қуръони карим. Т., Чўлпон, 1992.
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
4. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999, 1-сон.
5. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.
6. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., Республика, 1992.
7. Ясперс К. Философская вера // Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991.

VII БОБ

АХЛОҚНИНГ МАЪНАВИЯТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

1. Маънавият ҳақида умумий тушунча

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин дастлабки ўртага ташланган энг долзарб муаммолардан бири маънавият бўлди. Ҳозир ҳам бу муаммо жамиятимизнинг диққат марказида. Зеро, маънавиятсизликнинг ҳар қандай жамиятни таназзулга олиб бориши шак-шубҳасиздир. Шу муносабат билан маънавият ўзи нима-ю, у қандай келиб чиққан, деган масалага тўхталиб ўтмоқ ўринли. Бу масала эса бизни яна одамнинг пайдо бўлиши муаммосига мурожаат этишимизни тақозо қилади.

Тангри инсоннинг жисмини лойдан — моддий материалдан яратгач, унга жон, руҳ ато этди. Энди инсон руҳ ва вужуднинг яхлитлиги сифатида фақат руҳдангина иборат фаришталардан улўроқ мақомга эга бўлди. Руҳнинг вазифаси — вужудни бошқариш. Демак, одамда моддийликдан кўра руҳийлик-маънавийлик мантиқан бирламчи. Буни инсон сезгиларининг «моддийлик» ва «маънавийлик» нисба-тида кўриш мумкин. Инсондаги беш сезгидан фақат иккитаси — бирор моддий нарсага тегиш ва бирор нарсанинг таъмини билиш орқали ҳис этишгина бевосита «моддий сезиш»га тааллуқли. Қолган уч сезги — кўриш, эшитиш, ҳид билиш эса муайян моддий нарсага тегмаган ҳолда, «маънавий сезиш» орқали у ҳақда тасаввурга эга бўлади. Бунинг устига аввалги икки сезгининг бири инсон жисмоний кучини қўллашда — қуриш, бузиш, жисмоний бошқаришда, иккинчиси инсон вужуди учун керак бўлган моддаларни овқат сифатида қабул қилишда зарур. Қолган уч сезги эса инсонга гўзалликни кўриш, уни хунукликдан фарқлашда, ёқимли товушдан ёқимсиз товушни, хушбўй ҳиддан бадбўйликни ажратишда асқатади. Ҳар иккала тоифадаги сезги-

лар орқали ҳам инсон роҳатланади. Жисмоний меҳнатдан олинадиган роҳат ва гастрологик лаззат — бир томондан; гўзалликдан, ёқимли товушдан, хушбўйликдан олинадиган лаззат — иккинчи томондан. Ҳар иккала тоифа сезгилар «хизмат»ини фикр тарозусига солиб кўрадиган бўлсак, бунинг устига «олтинчи сезги» — ақлнинг мавжудлигини ҳисобга олсак, «маънавий сезгилар» тош босиб кетади. Зеро, бу «қорин тўйдирмайдиган» сезгилар инсоннинг олий мавжудот эканини англатувчи белгилардир. Тўғри, инсон қорин тўйдириши керак, лекин у қорин тўйдириш учун яшамайди, балки яшаш учун қорин тўйдиради. Инсоний ҳаётнинг ҳайвоний ҳаётдан фарқи ҳам шунда.

Айтилганлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, уч «маънавий сезги» орқали олинадиган лаззат инсон ҳаётининг мазмуни — мақсад, икки «моддий сезги» эса ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида восита. Ҳақиқий маънавий лаззатга эришиш, том маънода маънавиятли яшаш учун, табиийки, «восита-сезгилар» ҳам покиза, ҳаромдан йироқ бўлиши лозим. Зеро, нопок воситалар билан эришилган лаззат — маънавият эмас, у худди бир уюм гўнг устида ўсган атиргул каби кишида афсус ҳиссини уйғотади.

«Қорин фалсафаси»га асосланган, инсонни фақат қорни тўқ, бир хилда фикрловчи коммунистик жамоа аъзоси қилиб тарбиялашга уринган шўролар тузуми материализмни — моддиятчиликни илоҳийлаштириш баробарида маънавиятга етарли эътибор бермади, уни иккинчи даражали унсур деб ҳисоблади. Бизнинг ҳозирги эркин жамиятимиз эса, моддиятчиликнинг аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, маънавиятчилик йўналишини устувор санаб, инсонни энг аввало, маънавиятли шахс, ўз фикрига, ўз сўзига, ўз эркига эга маънавий индивид, қолаверса, фуқаролик жамиятининг аъзоси эканини эътироф этади. Нафақат эътироф этади, балки ана шу йўналишда жуда катта ишларни амалга оширишни асосий вазифаси деб билади. Бу Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг машҳур нутқларидан бирида қисқа ва лўнда қилиб шундай ифода-ланган:

«Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмаса-

лар керак. Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. Нафақат кўҳна тарих, балки янги тарих ҳам бунинг кўплаб мисолларини беради.

Маънавиятни мустаҳкамлаш учун меҳнат ва маблағни аяш ўз келажагига болта уриш демакдир. Ватан ва жаҳон маданиятининг, адабиёт ва санъатнинг ютуқлари ҳар бир оилага етиб бориши учун, оиланинг моддий таъминланганлигидан қатъи назар, қулай шароитлар яратиш талаб этилади. Ижодий ходимларнинг маънавий кучига эркинлик бериш, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш ҳам катта аҳамиятга эгадир».¹

Энди маънавиятнинг ҳаётда намоён бўлиши қандай рўй беради, у қандай соҳаларни ўз ичига олади, деган саволларга эътиборни қаратайлик. Бу борада ҳозирги пайтда турли хил қарашлар, фикрлар мавжуд. Зеро, маънавият қамровига кирадиган соҳалар жуда кўп ва хилма-хил. Шу боис фақат уларнинг энг асосийлари, яъни маънавиятнинг шоҳ-томирлари бўлмиш унсур-соҳалар ҳақидагина гапириш мумкин.

Улардан бири ва биринчиси — эзгулик; иккинчиси — гўзаллик; учинчиси — эътиқод, яъни ана шу эзгулик ва гўзалликнинг том маънодаги тимсоли бўлмиш Яратганга эътиқод.

Мутлақ эзгулик эгаси бўлмиш Яратган инсонни эзгу ишлар қилиш, эзгуликка эзгулик билан жавоб бериш учун яратди. Зеро, Тангри инсонни яратиб, буюк эзгулик намунасини кўрсатган экан, унинг бандаси бўлмиш одамзод ҳам эзгуликка эзгулик билан жавоб бериши керак: Аллоҳни севиши, фақат эзгу аъмолларга, яхшиликка камарбаста туриши, ўз қавмдошларига ҳам, атроф-муҳитга ҳам эзгулик нуқтаи назаридан муносабатда бўлиши шарт. Эзгулик эса, бизга маълумки, ахлоқнинг, оқилона хатти-ҳаракатларнинг асоси, ахлоқшуносликнинг муштарак тунунчасидир. Демак, ахлоқийлик инсон маънавиятининг асосий устун.

Мутлақ гўзаллик соҳиби бўлмиш Яратган инсонни гўзал мавжудот, ўзидан кейинги иккинчи гўзаллик яратувчи зот

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1996, 81-б.

қилиб бунёд этди. Айни пайтда одамзод Аллоҳнинг Ердаги халифаси сифатида Тангри инъом этган атроф-муҳитдаги гўзалликни, гўзал хулқни, гўзал аъмолларни асраши, ардоқлаши лозим. Зеро, «Аллоҳ гўзал ва у гўзалликни севади». Ушбу Ҳадиси шариф сўзларидан шундай хулоса чиқариш мумкин: Аллоҳни севган бандаси албатта гўзал бўлиши ва гўзалликни севиши шарт. Акс ҳолда у фаришталарга ҳам насиб этмаган халифа деган шарафли номга нолойиқ. Гўзаллик эса нозик ҳиссиётларнинг, қалбни юмшатувчи, майинлаштирувчи, инсонга ҳилмлилик (мулойимлик) бахш этувчи, қалбни фориғлантирувчи нозик ҳиссиётларнинг асоси, эстетиканинг муштарак тушунчасидир. Демак, гўзалликка муҳаббат ҳам маънавиятнинг асосий устунларидандир.

Эътиқодни эса эзгуликка ва гўзалликка муҳаббатнинг, уларга иқтидо қилишнинг энг олий даражаси дейиш мумкин. Унинг энг мукаммал кўриниши ўзини дин шаклида намоён этади. Динлар ҳар хил бўлишига қарамай, муқаддас китобларнинг моҳияти бир: инсон Мутлақ Эзгулик ва Мутлақ Гўзаллик соҳибига эътиқод орқали комилликка эришади. Зеро, барча динларнинг мақсади комил инсонни тарбиялаш. Шу боис ҳам Қуръони каримда ҳақиқий мўмин барча нозил қилинган китобларнинг муқаддаслигини тан олиши шарт, дея қайта-қайта таъкидланади.

Демак, ҳар бир инсон ўз ҳаётини ана шу уч асосга курсагина, маънавиятли ҳисобланади. Ахлоқ — маънавият тизимида энг салмоқли ўринни эгаллайди ва ундаги бошқа соҳалар билан мустаҳкам алоқада иш кўради. Энди ана шу алоқаларнинг энг муҳимларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

2. Ахлоқнинг бошқа ижтимоий-маънавий ҳодисалар билан ўзаро алоқалари

Ахлоқ ва дин. Аввало, ахлоқ билан дин масаласини олиб қарайлик. Бу борада яна, юқоридаги фикрларга қўшимча қилиб, шуни айтиш мумкинки, моҳиятан дин инсон ҳаётининг ахлоқийлигини тақозо қилади. Шу боис диний-шаръий тамойиллар ва меъёрлар, Ҳадиси шарифдаги ўғитлар ахлоқ-одоб қоидалари билан чамбарчас боғ-

лик. Чунончи, инсон энг олий қадрият сифатида қатъий муҳофаза этилади. Одам ўлдириш мумкин эмас, одам ўлдириш энг улкан ахлоқсизлик ҳисобланади. Ўғрилиқ, бировнинг ҳақини ейиш, мунофиқлик, алдаш, ёлғон гапирish ва шу каби бошқа турли иллатлар ҳам диний-шаръий, ҳам ахлоқий нуқтаи назардан ман этилади. Аксинча, инсонни эъзозлаш, одамларнинг бир-бирига кўмакдош бўлиши, тўғрилиқ, ростгўйлик, ҳалоллик, раҳмдиллик, қавмдоши қандай юксак даражада бўлмасин, унга хушомад қилишдан тийиниш, фақат Яратгангагина сиғиниш сингари фазилатлар айна пайтда ҳам диний тақво, ҳам ахлоқий талаб томонидан маъқулланган хатти-ҳаракатлардир. Шу боис ахлоқни диндан бутунлай мустақил, мухтор маънавий ҳодиса сифатида талқин этувчи марк-сча-ленинча қарашлар мантиқий ва илмий асосга эга эмас. Дин, таъкидлаганимиздек, инсонни ахлоқийлаштиришнинг воқитаси тарзида иш кўради. Демак, диний тақво билан ахлоқий талабнинг илдизи бир. Ҳар икки ҳолатда ҳам виждон кўзга кўринмайдиган бошқарувчи мурват сифатида намоён бўлади. Бу — ботиний кўриниш; зоҳирий кўриниш эса шаръий ҳукмлар ва ҳуқуқий қонунларда ўз аксини топади.

Ахлоқ ва ҳуқуқ. Ахлоқий талаб ҳуқуқий қонун-қоидаларда ўз аксини топади, дейиш билан биз ахлоқ ва ҳуқуқнинг мустақкам алоқага эга эканини тасдиқлаб турибмиз. Зеро, аслида ҳам шундай. Муайян жамиятдаги ҳуқуқий қонун-қоидалар ўша минтақа халқлари томонидан асрлар мобайнида ишлаб чиқилган ахлоқий ақидалар, тамойиллар, меъёрлар, шунингдек, нисбатан умумийлик хусусиятига эга бўлган урф-одатлар замирида вужудга келади. Лекин баъзи бир урф-одатлар, анъаналар ҳуқуқий меъёрлар даражасига кўтарила олмаслиги ҳам мумкин. Бунинг сабаби, уларнинг, аввало, нисбатан хусусий табиатга эга бўлганида, қолаверса, ахлоқий ва ҳуқуқий тараққиёт талабларига жавоб бера олмаслигида. Масалан, жоҳилият даврида арабларда қиз туғилса, уни тириклай кўмиб ташлаш одати бўлган. Кейинчалик, муслмонлик ёйилганда, бу одат ғайримуслимлиқ одати сифатида рад этилди. Ҳозирга келиб, ундай ҳодиса ҳуқуқий қонунлар асосида жиноят деб қаралади. Ёки бизнинг мин-

тақада қадимда мавжуд бўлган хун олиш одати ҳам ҳозирда жиноят сифатида жазога лойиқ ҳисобланади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Кўриниб турибдики, ахлоқ билан ҳуқуқ, гарчанд, бир илдизга эга бўлса-да, уларнинг жамият ахлоқий ҳаётини бошқарув усули ҳар хил: ахлоқ асосан тушунтириш, панд-ўғитлар воситасида иш кўрса, ҳуқуқ мажбурий усул, жазо чоралари орқали иш олиб боради.

Нафақат бугунги кунда, ҳатто қадим-қадимда ҳам ахлоқ билан ҳуқуқнинг фарқига борилган. Бунини милоддан аввалги 1800 йилда Сомирдаги Ниппур шаҳрида бўлиб ўтган суд жараёни ёзиб қолдирилган гилтахтада кўриш мумкин: уч киши — сартарош, боғбон ва яна бир (ҳужжатда касби қайд этилмаган) кимса Лу Инанна деган ибодатхона хизматчисини ўлдирадилар ҳамда бундан унинг хотинини хабардор қиладилар. Лекин марҳумнинг хотини жиноят тўғрисида маҳаллий ҳокимиятга ҳеч нарса демайди. Бир оз вақт ўтгач, ҳуқуқ-тартибот мутасаддилари мазкур жиноятдан хабар топадилар ва Ур-Ниппур подшоси бу масалани ҳал этишни бизнинг тушунчамиздаги олий суд вазифасини бажарувчи Ниппур фуқаролари йиғинига топширади. Суд-йиғинда сўзга чиққан тўққиз киши уч қотил ва улар билан бирга марҳумнинг хотинига ҳам ўлим жазоси берилишини сўрайди. Бироқ икки киши сўзга чиқиб, хотиннинг қотил эмаслигини айтадилар. Йиғин қатнашчилари келтирилган исбот-далилларни эътиборга олиб, марҳумнинг хотини қотилликда бевосита иштирок этмагани учун уни жазодан озод қиладилар. Гилтахтада: «Кимлар ҳақиқатдан ўлдирган бўлсалар, ўшаларнинг жазоланиши кифоя», деган хулоса ёзиб қолдирилган.¹ Бундан шундай фикрга келиш мумкин: эрини ўлдирганларини билиб, ҳокимиятга хабар бермагани хотиннинг виждонига ҳавола, зеро, бу — унинг ҳуқуқи; у ахлоқий қонун-қоидаларни бузди, лекин ҳуқуқни бузадиган хатти-ҳаракатларни содир этгани йўқ.

Айни пайтда, шуни ҳам айтиш керакки, ҳуқуқ ахлоққа нисбатан анча аниқ ва анча муайян ички бўлинишларга эга. Чунончи, халқаро ҳуқуқ, фуқаро ҳуқуқи,

¹ Крамер С.Н. История начинается в Шумере. М., Наука, 1990. С. 66.

жиноий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи ва ҳ.к. сингари нисбатан қатъий чегараланган ҳуқуқий меъёрлар мавжуд. Ахлоқ эса ҳуқуққа нисбатан анча кенг қамровли. Чунончи, ҳуқуқий қонунлар мавжуд тузумга, муайян шахс ва ёш доирасидаги кишиларга татбиқ этилса, ахлоқий қоидалар, ҳикматлар, панд-ўғитлар барча тузумлар ҳамда турли ёшдаги кишиларга бирдек тааллуқли бўлади. Шунингдек, ҳуқуқий меъёрлар аниқ адресни тақозо қилади, ахлоқий қоидалар эса мавҳумлиги ва умумийлиги билан ажралиб туради.

Ахлоқ ва сиёсат. Ахлоқнинг сиёсат билан алоқаси ҳам ниҳоятда қадимий, илк давлат юзага келгандан буён мавжуд. Масалан, айтиб ўтганимиздек, милоддан аввалги XVIII асрда Бобилон подшоси Хаммурапи томонидан ишлаб чиқилган қонунлар мажмуи ҳуқуқий ҳужжат бўлса-да, унинг асосида ахлоқий фазилат — адолатни барқарор этиш ётади. Зеро, Хаммурапи бу қонунларни мамлакатда ҳақиқат қилиш, адолат ўрнатиш, етим-есирлар ва бева-бечораларга ҳиммат, раҳм-шафқат кўрсатиш мақсадида жорий этганини таъкидлайди.

Ахлоқшунослик тарихида ахлоқ билан сиёсатнинг муносабатлари борасида икки хил қараш мавжудлигини кўриш мумкин. Уларнинг бирига кўра, сиёсат ахлоқий бўлмоғи лозим, иккинчисига биноан эса, сиёсат ахлоқ билан сиғишмайди.

Биринчи қараш моҳиятан ахлоқни сиёсатдан юқори қўяди: сиёсат ахлоққа бўйсундирилиши шарт. Бошқача қилиб айтганда, мақсадлар ва воситалар бирлигига эришмоқ лозим, яъни буюк, покиза идеаллар фақат ахлоқий пок воситалар орқали амалга оширилмоғи керак. Лекин бунда ахлоқ сиёсат вазифасини бажармаслиги лозим. Акс ҳолда муайян давлат институтларининг, хусусан, ҳуқуқ-тартибот ва ҳарбий идоралар сингари ташкилотларнинг ишини ортиқча даражада чеклаб, уларни жуда заифлаштириб қўйиш мумкин.

Иккинчи қараш эса моҳиятан сиёсатнинг ахлоқ билан ҳисоблашмаслигини тақозо этади. Бу қараш тарафдорлари ахлоқни сиёсатга бўйсундиришни, ундан, керак пайтида, тамомила юз ўгириш лозимлигини таъкидлайдилар. Улар наздида, ахлоқ буюк идеалларга эришув йўлидаги бир ғов,

жамиятни умуминсоний қадриятлар билан ўралаштириб қўяди, кўнгли бўшликка, сусткашликка, пировард натижада бошбошдоқликка олиб келади. Шу боис буюк мақсадларга тезроқ эришиш учун ҳар қандай воситадан фойдаланиш мумкин. Зеро, охир-оқибат эришилган мақсад йўл қўйилган разилликлар, қаттолликлар, алдовлар ва фирибларни ювиб кетади. Бу усул орқали фақат вақтинчалик ғалабага эришиш мумкин. Оқибатда эса бу ғалаба нафақат йўққа чиқади, балки мағлубиятга айланади. Мисол тариқасида яна шўролар тузумига мурожаат қилиш мумкин. Зўрлик, алдов ва қатағонлар билан халқни бахтли қилишга уриниш, «халқ бахти» учун миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритиш эвазига эришилган ғалаба охир-оқибатда буюк мағлубият сифатида ниҳоя топди.

Юқорида келтирганимиздек, улуг мақсадларни ифлос воситалар билан амалга ошириш ўша мақсадларнинг ҳам тоза эмаслигини амалда исботлайди. Эндиликда собиқ Шўролар Иттифоқи таркибига кирган халқлар ахлоқсиз сиёсат туфайли жаҳондан ажралиб қолгани, ёлғон, порахўрлик, кўзбўямачилик бу минтақалар учун одатга айланиб кетгани ҳаммага маълум. Бу иллатлардан тозариш, қутулиш учун яна неча ўн йиллар керак экани кўзга кўриниб турган реалликдир. Демак, сиёсатда ахлоқдан кўз юмиш уни ахлоқийлаштиришда юзага келадиган баъзи нуқсонлардан юз бор, минг бор кўп ва фожеийдир. Шу сабабли ўз сиёсатини тубдан ахлоқийлаштириш — ҳар бир замонавий давлатнинг ҳозирги кундаги бирламчи вазифаси.

Ахлоқ ва санъат. Ахлоқ билан санъатнинг ўзаро алоқалари ҳақида гап кетганда, энг аввало, уларнинг эт билан тирноқ тарзидаги яқинликка эга эканини таъкидламоқ лозим. Чунки ҳар бир ҳақиқий санъат асарида асосий зиддият сифатида эзгулик билан ёвузликнинг кураши инъикос этади, инсонпарварлик, ҳақиқатгўйлик, тўғрилиқ, адолат, муҳаббат, садоқат сингари фазилатлар тараннум этилади, тақдир, ўлим ва ўлмаслик, ҳаётнинг мазмуни, бахтга эришиш сингари муаммолар ўртага тақланади. Ахлоқий идеал муаммоси эса ҳар бир бадий асарнинг шоҳтомири ҳисобланади. Масалан, Али-

шер Навоийнинг Фарҳоди, Ширини, Шекспирнинг Ромеоси, Жульеттаси, Ойбекнинг Навоийси мазкур муаллифлар асарларидаги ахлоқий идеаллардир. Уларсиз Навоий, Шекспир ва Ойбек асарларини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шуниси ҳам борки, баъзи санъат асарларида ахлоқий идеалга дуч келмайди киши, ҳатто бирор-бир ижобий қаҳрамонни ҳам учратмайди — асар бошдан-оёқ салбий бадиий қиёфалар туриш-турмушини акс эттиришга бағишланади. Бундай бадиий қиёфаларни муаллиф ўз замонаси эришган ахлоқий даража нуқтаи назаридан туриб яратади. Мисол тариқасида Байроннинг «Беппо» достонини, Гоголнинг «Ўлик жонлар», Завқийнинг «Ҳажви аҳли раста», Абдулла Қодирийнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида» асарларини келтириш мумкин. Бу асарларда ахлоқий муаммолар, юксак ахлоқийлик масаласи аввалги мисоллардагидек бевосита эмас, балки билвосита — сатирик усул орқали ўртага ташланади.

Бундан ташқари, сўз санъатида, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос «ахлоқий жанрлар» мавжуд. Уларни халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам учратиш мумкин: мақол, матал, ҳикматлар, ҳикоятлар, ривоят, масал, панднома ва ҳ.к. шулар жумласидандир. Умуман олганда, ахлоқсиз бадиий асарнинг бўлиши мумкин эмас, барча санъат асарлари учун ахлоқийлик умумий замин аҳамиятига эга.

Айни пайтда санъат ахлоқшунослик тарғиботчиси, ахлоқий тарбиянинг энг қулай воситаси сифатида ҳам намоён бўлади. Чунончи, бадиий адабиётнинг, кино санъати, тасвирий санъат ва театр санъатининг, айниқса, бу борада аҳамияти беқиёс. Бу санъат турлари ёшларда ахлоқий идеалнинг шаклланишида катта хизмат қилади. Чунончи, «уруш-уруш» ўйинларида болаларнинг мард, жасоратли, матонатли, ватанпарвар ва ҳалол америкалик ҳиндулар сардорига, Алпомишга, Гўрўғлига ва бошқа халқ қаҳрамонларига тақлиди фикримизнинг далилидир.

Ахлоқ ва фан. Ахлоқнинг фан билан ўзаро алоқадорлиги масаласи ҳам муҳим. Баъзи бир қарашларга кўра, ахлоқнинг фанга алоқаси йўқ. Бундай қарашларни тўғри деб бўлмайди. Зотан, ахлоқнинг ахлоқшунослик тадқиқот

объекти сифатидаги мақомийёқ унинг фанга алоқадорлигини кўрсатиб туради.

Айниқса, ахлоқнинг ижтимоий фанлар билан алоқаси миқёслидир. Чунончи, кўпгина илмий қарашлар, назариялар инсонни бевосита ёки билвосита юксак ахлоқ эгаси, донишманд ва ҳалол инсон бўлишга чақиради.

Лекин айрим назариялар ҳам борки, уларни ахлоқсиз деб аташ ўринли. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, машҳур «Мальтус назарияси». Инглиз иқтисодиёт назариётчиси Мальтус (1766—1834) илгари сурган гояга кўра, аҳоли геометрик прогрессияга, истеъмол маҳсулотлари арифметик прогрессияга мувофиқ ривожланади. Аҳоли ўса бориб, ер юзида қашшоқлик, озиқ-овқат етишмовчилиги вужудга келади. Шу боис урушлар олиб бориш табиий ҳол сифатида ўзини оқлайди. Мальтус бу ўринда урушни тарғиб этиш билан ахлоқсизликнинг энг юксак кўринишини намоён этмоқда. Шунингдек, инсоният жамиятини қарама-қарши синфларга бўлиб ташлашни, ҳокимиятни зўравонлик, қон тўкиш, террор орқали қўлга киритишни ва шу йўсинда тутиб туришни тарғиб этувчи марксча-ленинча синфийлик ҳамда социалистик инқилоб назариялари ҳам илмдаги ахлоқсизликнинг бўртиб кўзга ташланадиган намунаси.

Маълумки, барча фанлар, хусусан, табиий фанларнинг ҳар бири ўз соҳасида ҳақиқатнинг аён бўлишига хизмат қилади. Ахлоқнинг пировард натижаси эса инсонни ҳақиқатга олиб бориш, уни комил мавжудот қилиб тарбиялашдир. Ана шу нуқтада ахлоқ ва фан билвосита муносабатга киришади. Айни пайтда илм-фанда эришилган оламшумул ютуқлар инсоният жамияти олдида янги-янги ахлоқий вазифалар ва муаммолар қўяди. Чунончи, сўнгги пайтларда фан-техника тараққиётининг юксак даражаси ва экологик бухронларнинг юзага чиқиши сабабли экологик ахлоқшунослик сингари ахлоқ оламининг янги йўналишлари вужудга келди; ноо-сферадан ёки бошқача айтганда, техносферадан этосферага — ахлоқий муҳитга ўтиш зарурати инсоният жамияти ахлоқий маданияти олдидаги энг долзарб вазифа сифатида қўйилмоқда; зеро, бу вазифанинг фақат ахлоқшунослик дои-

расидаги муаммогина эмаслигини, кенг қамровли эка-
нини, бутун Ер юзининг бундан кейин мавжуд бўлиши
ёки бўлмаслиги муаммосига айланганини бугун яққол
сезиш мумкин.

Шу боис техникавий фанлар тараққиётининг навбат-
даги босқичлари фақат ахлоқ талабларига мос, таъбир жоиз
бўлса, ахлоқий назорат остида амалга ошмоғи лозим.

Тўғри, баъзилар бизга, фан — мутлақ объектив ҳодиса,
у моҳиятан ҳолис, шунга кўра, уни ахлоққа бу қадар бўйсун-
дириш ножоиз, деб эътироз билдиришлари ҳам мумкин.
Бироқ фанни одамлар, турли ҳиссиёт, эҳтиросларга мо-йил,
турли ахлоқий фазилатлар, ҳатто иллатларга эга бўлган ки-
шилар яратишини ёдга олсак, бундай эътирозларнинг ўзи
ножоиз эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Зеро, ҳар бир
олимнинг маънавий-ахлоқий ҳолати унинг кашфи-ётида қай
даражададир акс этмаслиги мумкин эмас. Хуллас, фан ҳам
бевосита, ҳам билвосита ахлоқ билан боғлиқ ва айнан шу
боғлиқлик табиий-техникавий фанларни инсонийлаштириш
вазифасини бажаради.

Ахлоқ ва мафкура. Ахлоқ билан мафкуранинг алоқа-
си ҳам жамият ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Маъ-
лумки, ҳар бир мафкура муайян ғоялар ва қарашлар ти-
зимидан иборат бўлади. Расмона мафкурани ахлоқий
ғояларсиз тасаввур қилиш қийин. Лекин ғоя ҳеч қачон
ўз-ўзича, шунчаки мавжуд бўлмайди. У албатта инсонда
инъикос топади ва муайянлашади. Бу ҳақда Ҳегель ўзи-
нинг «Фалсафий билимлар қомуси» асарида шундай дей-
ди: «Ғоя ҳақида гапирганда, уни қандайдир олис ва на-
риги томондаги нарса тарзида тасаввур қилиш керак эмас.
Ғоя, аксинча, бутунисича шу ерда иштирок этади ҳамда,
шунингдек, ҳар бир онгда, кам деганда, бузилган ва за-
ифлашган ҳолда мавжуд бўлади».¹ Демак, муайян ғоялар-
ни, шу жумладан, ахлоқий ғояларни ўзида мужассам-
лаштирган кишиларгина мафкурани яратадилар ва уни
оммалаштирадилар.

Ҳар бир демократик давлат ва жамиятда бир неча маф-
кура мавжуд бўлиши табиий. Лекин улар ичидан бири етак-

¹ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т.1. М., Мысль, 1975. С. 401.

чилик мавқеини эгаллайди. Бу етакчилик зинҳор бошқа мафкураларни инкор этмайди ва жамият аъзолари кўпчилиги иродасини акс эттириши билан ажралиб туради. Уни шунинг учун ҳам миллий мафкура деб аташади. Эркин демократик фуқаролик жамиятини ўз олдига вазифа қилиб қўйган бизнинг мамлакатимизда бу масалага жиддий эътибор берилган. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги биринчи бўлим, биринчи бобнинг 12-моддасида шундай ёзиб қўйилган:

«Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас».¹

Демак, бизнинг давлат демократия тамойилларига асосланган ҳолда, барча мафкураларнинг яшаш ҳуқуқини таъминловчи институт сифатида иш кўради. Миллий мафкурамиз эса бошқа бирор-бир мафкурани камситмасдан, кўпчилик жамият аъзоларининг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-эстетик ғоялари тажассуми сифатида мамлакат ва миллат тараққиётига хизмат қилади. Чунончи, у, энг аввало, юксак ахлоқийликка асосланган. Миллий мафкурамиз жамиятимизда ватанпарварлик, миллатпарварлик, зиёилик тамойилларини устувор билиб, ҳар бир фуқарони буюк давлат яратишда иштирок этишга чорлайди. Айни пайтда, умумбашарий маънавий қадриятларни эъзозлашга, бошқа миллатлар ва элатларга ҳурмат билан қарашга чақиради, тенглар ичида тенг бўлиш ғоясини илгари суради. Бу мафкура халқимиз маънавий мезонларига, унинг эзгулик ва фаровонлик ҳақидаги идеалларига, эрксеварлик, тинчлик-севарлик тамойилларига мос келади, шу сабабли унга эҳтиёж бор.

Тарихдан ахлоқийликни четлаб ўтишга ёки уни ахлоқсизликка ниқоб қилиб, ахлоқни сохталаштириб умр кўришга уринган мафкуралар ҳам бизга маълум. Улар, одатда, муайян давлатнинг ягона мафкураси деб эълон қилинади ва у миллатга ёлғон воситасида сингдиришга

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., Ўзбекистон, 1998, 11-б.

уринилади. Олмонияда ҳитлерчилар илгари сурган миллий социализм мафкураси ёки собиқ Шўролар Иттифоқидаги коммунистик мафкура шулар жумласидандир. Ҳар иккала мафкура ҳам ўзини тан олганлардан «мафкуравий душманлар»ни жисман йўқотишни талаб этди — жиноятни қаҳрамонлик тарзида, энг буюк ахлоқсизликни ахлоқийлик сифатида тарғиб қилди. Лекин ниқобланган ахлоқсизликнинг умри узоқ эмас. Бу ҳолатни буюк рус шоири Александр Пушкин «Тикланиш» деган шеърда бағоят гўзал тасвирлаган:

*Ваҳший рассом мудроқ, беизн,
Даҳо суратини бузади
Ва у сурат устига ўзин
Бебурд суратини чизади.*

*Лекин у ёт бўёқлар бир-бир
Кўчиб тушар йил сайин, аён;
Ва даҳо ижоди беқусур
Аввалгидек бўлур намоён...¹*

Ленин, Сталин, Ҳитлер сингари «ваҳший рассомлар» чизган суратлар — тоталитар тузумлар мафкуралари қисматини шу шеърда кўриш мумкин. Зеро, ахлоқийлик ҳар қандай мафкура муваффақиятининг гарови ҳисобланади. Ахлоқ билан мафкура бир-бири билан ана шундай узвий боғлиқ.

3. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги бирлаштирувчилик хусусияти

Маънавият тизимидаги ижтимоий ҳодисаларнинг ахлоқ билан муносабатларини мана шу қисқача тарзда кўриб чиқишимизнинг ўзиёқ бизда ахлоқнинг ўрни ҳақида аниқ тасаввур уйғотади. Шу нарса аёнки, ахлоқ мазкур ижтимоий ҳодисалар марказида туради. У нафақат марказий

¹ Пушкин А.С. Тикланиш. Т.Тўла таржимаси // Пушкин А.С. Танланган асарлар. 4 томлик. Т.1. Т., Ўздавнашр, 1955, 115-6.

ижтимоий ҳодиса, балки бошқа ижтимоий ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи маънавий куч сифатида намоён бўлади. Уни четлаб ўтишга интилиш ҳар қандай мафкурани таназзулга олиб боради, жамиятни том маънодаги маънавиятдан маҳрум этади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Президент Ислом Каримовнинг: «Аслини олганда, ахлоқ — маънавиятнинг ўзаги», деган сўзлари юқоридаги фикрларимиз учун табиий хулоса бўлиб жаранглайди. Дарҳақиқат, ахлоқ маънавият тизимидаги энг таъсирчан, энг бақувват ҳалқа, усиз одамзод маънавиятини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шу ўринда ахлоқнинг маънавият тизимидаги «ўзак»-лик хусусияти ҳақида батафсилроқ тўхталмоқ жоиз, деб ўйлаймиз. Негаки, ахлоқни моҳиятан меҳварга ўхшатиш мумкин — қолган маънавий қадриятлар унинг атрофида айланади, ундан узоқлашдими, бас, меҳвардан чиқиб кетган сайёрадек пучмоқда парчаланиб ҳалок бўлади. Масалан, юқорида кўриб ўтганимиз — динни олайлик: баъзи экстремистик гуруҳларнинг пайдо бўлишида асосий сабаб — улар томонидан диний ақидаларнинг мутлақлаштирилиши. Бу мутлақлаштириш фақат ахлоқийлик четга суриб қўйилган ҳолатдагина юз беради. Ақидапарастлар диннинг Аллоҳ томонидан белгилаб қўйилган вазифасини — ахлоқий юксак, комил инсонни тарбиялаш учун хизмат қилишини инкор этадилар, бу билан гўё динни юксакка кўтармоқчи бўладилар. Лекин аслида диннинг обрўсини туширишга хизмат қиладилар. Чунки дин ҳеч қачон мақсад бўлган эмас, бўлолмайди ҳам, у солиҳ бандани тарбиялаш воситаси, яъни ахлоқ — мақсад, дин эса — восита, фақат юксак ахлоқ эгасигина Аллоҳ васлига муяссар бўла олади. Бошқача қилиб айтганда, Аллоҳ — Мутлақ ва Олий мақсад, ахлоқ — нисбий мақсад, дин эса восита. Шунинг учун Қуръони каримда Аллоҳ ўз бандаларига нозил қилган илоҳий китоб-ларнинг ҳаммасини ҳурмат қилишни, аҳли китобларни эса камситмасликни қайта-қайта буюради.

¹ Қуръони карим. Т., Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992, 76-б.

«Моида» сурасининг 48-оятида шундай дейилади: «Сизлардан ҳар бир миллат (яъни дин) учун (алоҳида) шариат ва йўл қилиб қўйдик. Агар Аллоҳ хоҳласа эди, ҳаммангизни бир миллат қилиб қўйган бўлур эди. Лекин Ўзи ато этган нарсаларда сизларни имтиҳон қилиш учун (ҳар бир миллатга) алоҳида шариат, йўл қилиб қўйди».¹ Демак, дунёни зўрлик йўли билан исломлаштириш ёки насронийлаштириш моҳиятан Аллоҳга қарши бориш, энг улкан ахлоқсизликдир. Шу боис одамларни исломга зўрлик йўли билан, қурол кучи билан киритмоқчи бўлган диний-экстремистик гуруҳлар ва бутун дунёни «мусулмонобод» қилиш — Ер юзида ягона халифалик ўрнатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ақидапарастлар анъанавий ахлоқий қадриятлардан юз ўтирганлари учун ҳам ана шундай хато йўлга қадам қўйдилар. Биз уларни Мавлоно Жалолиддин Румий ҳазратларининг қуйидаги сўзлари билан инсофга чақирмоқчимиз: «Сиз қандай қилиб динни бир қиласиз? Бу фақат қиёматда мумкин. Бу ер дунёдир ва шунинг учун ҳам диннинг бир бўлиши мумкин эмас. Чунки бу ерда уларнинг турли-туман истаги ва тилаги бордир. Дин дунёда бирлашолмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси бирлашади, бир кулоқ, бир тил ҳолига келади».¹

Нафақат диний эътиқод, балки барча маънавий ҳодисалар шахсдан ахлоқийликни талаб этади. Яна бир мисол тариқасида фанни олиб кўрайлик. Унинг ахлоқий қадриятлардан мухторлиги, «соф»лиги ҳақидаги гаплар моҳиятан мантиқийликдан йироқ, пуч эканини икки жаҳон урушини бошидан кечирган инсоният яхши тушуниб олди. «Менинг вазифам — кашфиёт, у ёғи билан ишим йўқ» қабилидаги ёндашув олим учун ахлоқсизлик ва жиноят эканини илм аҳли эътироф этди ва этмоқда. «Уруш, — деб ёзади аллома В.И. Вернадский, — фаннинг ҳолатига муқаррар таъсир кўрсатган чуқур асорат қолдирди. Улардан бири — жаҳон олимларининг ўзлари фаол иштирок қилган мислсиз ва даҳшатли шафқатсизликларни ҳис этишлари билан боғлиқ бўлган те-

¹ Румий Ж. Ичингдаги ичингдадир. У. Абдуваҳоб таржимаси. Т., Ёзувчи, 1997, 31-б.

ран ахлоқий изтироблардир. ... Фаннинг ахлоқийлиги масаласи, олим учун ахлоқнинг диний, давлат шаклидаги ёки фалсафий кўринишидан қатъи назар, кун тартибига чиқмоқда. У фаол амалий куч бўлиб бормоқда ва у билан борган сари кўпроқ ҳисоблашишга тўғри келяпти».²

Биз юқорида ахлоқнинг бошқа маънавий ҳодисалар билан алоқалари ҳақида тўхталиб ўтганимиз учун яна мисолларга мурожаат қилиб ўтирмаймиз. Хулоса шуки, ахлоқ меҳварида айланмаган маънавий ҳодисалар ўз маънавийлик кучини йўқотади, инсоният учун кераксиз ва ҳатто зарарли воқеликка айланади. Шу сабабли ахлоққа «ҳа, энди шунчаки ахлоқ-да, бирор-бир муҳим касбми-ди у» деб, ахлоқшуносликка эса «кичкинагина фан», асосий касб ҳақидаги фанларнинг ризқини яримта қиладиган иккинчи даражали курс сифатида қараш «бир мири ҳаён — уч мири зиён» деган халқ мақолини эслатадиган калтабинликдир. Шўролар даврида шаклланган бундай қарашлар бизнинг давримизда мутлақо инкор этилиши керак. Чунки, кўрганимиздек, ахлоқ умуммаънавий аҳамиятга молик, маънавият тизимида бирлаштирувчилик хусусиятига эга бўлган ягона универсал ижтимоий-маънавий ҳодисадир: «ахлоқ — маънавиятнинг ўзаги».

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали, 1998, 2-сон.
3. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., Шарқ, 1998.

² Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., Сов. Россия, 1989. С. 150.

4. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
5. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университет, 1998.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

III БОБ

АХЛОҚШУНОСЛИКНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

1. Ахлоқшунослик тушунчалари ҳақида умумий маълумот

Ахлоқшуносликда инсон хатти-ҳаракатининг икки қутби — ахлоқийлик билан ахлоқсизлик ҳолатлари таҳлил ва тадқиқ этилади. Ахлоқийлик — фазилатларда, ахлоқсизлик эса иллатларда намоён бўлади. Бу икки қутб — тушунча кунтун, оқ-қора сингари бир-бирини инкор ва айни пайтда, тақозо этгани ҳолда мавжуддир. Зеро, фазилат, Арастудан тортиб Ибн Синогача бўлган қадимги файласуфлар таъкидлаганларидек, икки иллат оралиғида рўй беради. Бошқача қилиб айтганда, фазилат икки манфийлик ўрталиғида юзага келадиган мусбат ҳодисадир. Чунончи, адолат — зулм билан мазлумликнинг, сахийлик — исрофгарчилик билан бахилликнинг, иффат — қизғанчиқлик билан ружунинг ўрталиғи сифатида воқе бўлади.

Фазилат ва иллат шундай йирик ҳамда қамровли аталарки, уларнинг ҳар бири ўз ичига бир неча эмас, ўнлаб эмас, балки юзлаб тушунчаларни олади. Шу жиҳатдан ахлоқшунослик барча фалсафий фанлар ичида тушунчаларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан алоҳида ажралиб туради. Уларни аввалги илмий-услубий адабиётларда, хусусан, луғатларда ахлоқшунослик мезоний тушунчалари ёхуд категориялари, ахлоқий мезоний тушунчалар, ахлоқий тамойиллар, ахлоқий меъёрлар, ахлоқий муносабатлар, ахлоқий ҳиссиётлар сингари гуруҳларга бўлиб тақдим этилган. Бундай «майдалаштириш», бизнингча, шарт эмас. Чунки у, биринчидан, тизимни мураккаблаштиради, иккинчидан, муайянликдан йироқлаштиради, учинчидан, тушунчалар билан ҳиссиётларни, меъёрлар билан тамой-

илларни фарқлашда чалкашликларга олиб келади, уларни расмона идрок қилишда қийинчиликлар туғдиради. Зеро, фан мазмунини тақдим этишдаги ҳар қандай мураккаблаштиришлар, чалкашликлар, табиийки, тушунмовчиликни келтириб чиқаради. Натижада мазмун мўлжалланган «ўз эгасига» рисоладагидек етиб бормайди.

Шу сабабли ахлоқшунослик фанида қўлланиладиган барча тушунчаларни уч гуруҳга бўлишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Буларнинг биринчиси — ахлоқий билиш билан реал ҳаёт ўртасидаги энг муҳим алоқа ва муносабатларни инъикос эттирувчи, ахлоқ илмининг мезонини ифодаловчи тушунчалардир; уларни биз ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари ёхуд категориялари сифатида олиб қараймиз. Нисбатан қамровли иккинчи гуруҳ тушунчаларини — ахлоқий тамойиллар, учинчи гуруҳни эса ахлоқий меъёрлар деб тақдим этамиз. Биринчи гуруҳ тушунчалари умумлаштирувчилик, муштараклик хусусиятига эга, улар фақат назарияга тааллуқли. Иккинчи ва учинчи гуруҳ тушунчалари эса амалий ахлоққа тегишли бўлиб, нисбатан муайян, тор қамровга эга; улар биринчи гуруҳ учун «моддий асос» вазифасини ўтайдилар.

Шу ўринда «тушунча» атамасининг моҳиятига назар ташлашни жоиз деб ўйлаймиз. Аввалроқ биз ахлоқий ҳиссиётларнинг ахлоқий онг учун маълум маънода материал экани тўғрисида бирров тўхталиб ўтган эдик. Бу ҳақда мумтоз файласуфлар ҳам эътиборга сазовор фикр билдирганлар. Чунончи, буюк инглиз мутафаккири Жон Локк, тушунчада нимаики бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд бўлган, деб таъкидлайди. «Табиат қонуни борасидаги тажрибалар» асарида у шундай деб ёзади: «Агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси етказиб берилмаса, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади ва ақл билишни тараққий эттириши борасида меъмор бино қуришда тош, ёғоч, қум ва ҳоказо қурилиш материалларисиз қанчалик иш қила олса, худди шунча иш бажара билади».¹

Ақлни идеаллаштириш, ҳиссиётни иккинчи даражали омил сифатида талқин этиш, Локк ва унга ўхшаш баъзи мутафаккирлар фикрларини ҳисобга олмаслик, афсуски,

¹ Локк Ж. Сочинения в 3 т. Т. 3. М., Мысль, 1988. С.21.

кейинги даврларда айниқса кучайди. Ҳегель сингари файласуфлар эса бутун борлиқни мантиқийлаштириш йўлидан бордилар. Лекин XIX асрнинг иккинчи ярмидан кейин Ғарб алломалари бу йўлнинг кўп жиҳатдан янглиш эканини англай бошладилар. XX аср мутафаккири, руҳий таҳлил фалсафасидаги янги фрейдчилик оқимининг атоқли намояндаларидан бири Карл Юнг Тибет майитлар китоби — «Бардо Тёдол»га ёзган шарҳида шундай дейди: «Ғарб кишиси, «психологик» («руҳий») сўзини эшитганида, унинг учун у «борйўғи психологик» тарзида жаранглайди. Унинг учун «психе» — қалб қандайдир, ачинарли даражада кичик, эътиборга нолайиқ, шахсий, субъектив ва ҳ.к. Шу сабабли «руҳ» (қалб) ўрнига «ақл» сўзини ишлатишни маъқул кўради...».¹ Бошқа бир ўринда барча метафизик мулоҳазалар учун ижодий замин айнан ана шу қалб эканини, онг эса қалбнинг кўзга кўринмас инъикосидан иборатлигини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, «юрак ва ақл», «ҳиссиёт ва онг» баҳсида Ғарб, айниқса, XX асрда, сўзсиз, биринчиликни ақлга, онгга беради. Юқоридаги каби фикрлар истисноли ҳоллардир. Шу боис ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳаббат ҳақида гап кетса, уни ҳиссиёт деб яна бунинг устига, таърифлаш қийин бўлган туйғу, деб атайдилар ва уни тушунча тарзида олиб қарашдан чўчийдилар. Ваҳоланки, муҳаббат айнан ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқшуносликнинг бош мезоний тушунчасидир.

2. Муҳаббат ва нафрат

Муҳаббат бош мезоний тушунча сифатида деярли барча асосий тушунчаларда ва тамойилларда ўз «ҳисса»сига эга. Шу жиҳатдан атоқли тасаввуфшунос Нажмиддин Комилов: «Жуда кўп ирфоний тушунча-истилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга бориб тақалади», — дер экан, айнаи ҳақиқатни айтади.² На эзгуликни, на яхшиликни, на ватанпарварликни, на инсонпарварликни муҳаббатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўтган бобларнинг баъзиларида биз бу тушунчанинг моҳияти, турлари ҳақидаги Илоҳий Оғустин, Имом Ғаззолий, Эрих Фромм сингари мутафаккирлар фикрларини келтирган эдик.

¹ Тибетская книга мёртвых. М., Подиум, 1992. С. 79.

² Комилов Н. Тасаввуф. 1 китоб. Т., Ёзувчи, 1996, 48-б.

Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, муҳаббат — инсоний моҳиятнинг эркин тарзда намоён бўлишидир, у зўравонлик ёки зўрма-зўракилик билан чиқиша олмайдиган ҳодиса. У меъёрлар, анъаналар, қонунларга бўйсунмайди, лекин юксак ахлоқийлик ифодаси тарзида инсонга улкан масъулият юклайди, уни жасоратга чорлайди, у — инсонни ташқи ва трансцендентал олам билан боғлайдиган, уни ёлғизликдан олиб чиқадиган буюк куч.

Муҳаббатнинг объекти доимо гўзаллик, манфаатсиз гўзаллик. У — Аллоҳми, Ватанми, ёрми — муҳаббат эгасига ундан-да гўзалроқ нарса йўқ. Айни пайтда бир объектни севган киши бошқа объектларни ҳам севиши табиий. Дейлик, ёрга бўлган ҳақиқий муҳаббат Ватанга, инсониятга муҳаббатни инкор этмайди, аксинча, барқарор қилади. Зеро, «ўз-ўзича», «якка», «худбин» муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Инсон ўзи ўзгага айланганида, ўзгани ўзига айлантира олганида ҳақиқий муҳаббат эгаси ҳисобланади. Мана шу объект билан субъект орасидаги фарқнинг «йўқолиши» энг буюк, энг мукаммал лаззатдир. Буни мавлоно Фузулий ниҳоятда гўзал қилиб, бир байтда шундай ифодалайди:

*Ишқдир ул, нашаъи комилким, андандир мудом
Майда ташвири ҳарорат, найда таъсири садо.¹*

Комил нашаъа, комил лаззатга фақат комил инсонгина эриша олади. Демак, муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чўққиси, комиллик белгисидир. Шу боис ҳақиқий муҳаббат эгалари ёшлар томонидан доимо ахлоқий идеал тарзида қабул қилинади: Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жульетта, Отабек, Кумуш ва ҳ.к. Шундай қилиб, муҳаббатни шахс эркинлигининг ахлоқий зарурат сифатидаги ўзига хос кўриниши, бахтга эришувнинг асосий омили дейиш мумкин.

Таъкидлаш лозимки, муҳаббат — олий туйғу, шу маънода у олий тушунча. Лекин уни тубан, қуйи нарса-ҳодисаларга нисбатан ҳам қўллаш ҳоллари учраб туради. Чунончи, Фромм сингари ғарблик мутафаккирлар, баъзи рус файласуфлари муҳаббат тушунчасини ўликка (некрофил), мол-дунёга, пул-

¹ Фузулий. Асарлар. Икки жилдлик. 1-жилд. Т., Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 27-б.

га нисбатан қўллайдилар. Уларга нисбатан «ўчлик», «ружу», «хирс» сингари тушунчаларни қўллаш маъқул эмасмикан?

Муҳаббат ҳам, ахлоқшуносликдаги кўпгина тушунчалардек, «жуфтлик» хусусиятига эга, унинг зидди — нафрат. Нафрат тушунчаси, албатта, муҳаббат сингари кенг қамровли эмас. У аксил муҳаббат тарзида намоён бўлади, объектдан четлашишни, ундан бегоналашишни тақозо этади. Ҳазар, жирканч ҳисси нафратнинг кундалик турмушдаги тор, «майда» кўринишидир. Нафратнинг уларга нисбатан «йириклиги» унинг ижтимоий ҳодиса сифатида мавжудлигидир.

Айни пайтда, нафрат ғазабдан кескин фарқ қилади. У, ғазабга ўхшаб, ўз объектини йўқотишга интилмайди, ундан фақат юз буради. Уни муҳаббат эгасида ўз муҳаббати объектига нисбатан ташқи бир кучнинг ноинсоний, адолатсиз, ноинсофларча муносабати туфайли қўзғаладиган ва ўша кучга қарши қўзғаладиган ҳиссиёт дейиш мумкин. У давомийлик табиатига эга, ғазаб каби ўткинчи ҳодиса эмас. Агар ғазабнинг асосида инсон феълининг салбий ҳолати — оний баджаҳллик ётса, нафрат учун чуқур ўйлаб қабул қилинган узил-кесил қарор ётади. Кўринишдан нафрат кишида ёқимсиз таассурот уйғотса-да, кўп ҳолларда у иллат эмас, ахлоқий фазилат сифатида инсоннинг виждонлилигидан, ботиний жасоратидан далолатдир.

Нафратдан ташқари яна рашк тушунчаси борки, у — ижтимоий ҳодиса эмас, кўп ҳолларда жинсий муҳаббат билан ёнма-ён келади. Маълумки, муҳаббат эгаси ўз севгисини ва севгилисини қизғаниб, асраб қолишга ҳаракат қилади. Ана шу қизғаниш ҳисси меъёридан ошиб кетганда рашкка айланади. Рашк эса, уни қанчалик таъриф-тавсиф қилмайлик, меъёрнинг бузилиши, иллат. Чунки унинг моҳияти худбинликка бориб тақалади: муҳаббат эгаси муҳаббат лаззатига ноил бўлгани ҳолда унинг изтиробидан қочишга интилади; ўзи чекиши лозим бўлган изтиробни ўз муҳаббат объектига ўтказишга ҳаракат қилади. Натижада баъзан изтиробни йўқотишга интилиш муҳаббат объектининг ўзини йўқ қилишга, фожиага олиб келади.

3. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат

Эзгулик ва ёвузлик. Асосий тушунчалар орасидаги яна бир жуфтлик — эзгулик ва ёвузлик; эзгулик ахлоқшунос-

ликдаги энг муҳим категориялардан. У инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади — Тангри иродасининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида намоён бўлади. «Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол» учлиги «Авесто» дан тортиб барча муқаддас китобларда етакчи ўринни эгаллаши ҳам шундан.

Эзгулик — инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, ҳақиқий бахтга олиб борувчи фазилат; шахсни комилликка, жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи юксак қадрият. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобилигига ўраш мумкин эмас. Чунончи, «синфий душманни», яъни бирор бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб бўлгани учун жисман йўқотиш, қанчалик бўяб-бежалмасин, эзгулик бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир. Тоталитар тузумлар мафкурасида эзгуликни бундай талқин этишнинг ноилмийлиги, сохталиги ҳозирги кунда ҳаммага аён.

Эзгулик ва унинг зидди ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари билан ўлчанмайди, улар ҳам муҳаббат сингари қамровли ва ижтимоийлик хусусиятига эга. Эзгуликнинг ахлоқий идеал билан боғлиқлиги шундан. Шу туфайли у амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичига олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, муҳаббат ва нафрат жуфтлик тушунчасида нафрат муҳаббатни инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, эзгулик ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки тушунча бир-бирини тамомила инкор этади. Нафақат инкор этади, балки улар орасида ҳаёт-мамот кураши кетади ва бу кураш абадий кураш сифатида, оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида намоён бўлади.

Эзгулик ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, бу жуфтлик тушунча инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига эга. Уни одам боласининг улуғлиги ва тубанлигини ўлчайдиган муқаддас тарозуга ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жамиятнинг такомилга эришган-эришмагани шу мезон билан ўлчанади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Потларни ёвуз инсонлар, собиқ Шўролар Иттифоқини эса жамият сифатида «Ёвузлик салтанати» деб баҳоланиши бунинг ёрқин мисолидир.

Яхшилик ва ёмонлик. Эзгулик ва ёвузлик ҳақида гап борганида, яхшилик ва ёмонлик нима, бу икки жуфтлик мазмунан бир эмасми, деган савол туғилади. Бу табиий. Чунки ҳозиргача бизга маълум ўзбек тилидаги барча ахлоқшуносликка доир адабиётларда эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчалар сирасига киритилмаган, у бор-йўғи яхшилик ва ёмонликнинг синоними тарзида тақдим этиб келинган. Тўғри, яхшилик тушунчасининг кўпгина унсурлари эзгуликдан, эзгуликнинг баъзи унсурлари яхшиликдан жой олишини инкор қилиш мумкин эмас. Уларнинг зиддида ҳам шундай «сингишиб кетиш» мавжуд. Лекин бундай далиллар асло мазкур икки жуфтликни айнанлаштиришга асос бўла олмайди.

Бу икки жуфтлик тушунчалар орасида қатъий фарқ мавжуд: эзгулик, юқорида айтганимиздек, ижтимоийлик хусусиятига эга, яхшилик эса ундай эмас. Яхшилик асосан шахснинг одобига, хулқига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса. Зеро, унда мардлик, очиқкўнглилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ унга асос бўлган амалий хатти-ҳаракатлар қаҳрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мисол тариқасида буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг фаолиятини олайлик. У сурункасига ижодий меҳнатга умрини бағишлади, халқи учун, халқлар учун «Хазойин ул-маоний»дек, «Хамса»дек буюк асарлар яратди. Бу — эзгулик, у маълум маънода абадийлик хусусиятига эга, чунки Навоий асарлари миллионлаб одамларга юзлаб йиллар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, Навоийнинг ўзи бевосита кўплаб яхшиликлар қилди — муҳтож одамларга қарз берди, берган қарзларидан кечиб юборди ва ҳ.к. Унинг бу яхшиликлари ажойиб ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик табиатига эга, шунингдек, истисноли ҳолларда намоён бўлувчи қаҳрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам эмас.

Демак, эзгулик асосан билвосита амалга ошириладиган, узоқни кўзловчи, келажакка ҳам мўлжалланган, яъни стратегик аҳамиятга молик ахлоқий хатти-ҳаракатлар мажмуи; яхшилик эса, одатда, бевосита шу кун учун долзарблик хусусиятига эга, яъни тактикавий ахлоқий фаолиятдир. Шундай қилиб, яхшиликни йирик ижтимоий ҳодиса — эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Бу икки жуфтликнинг яна бир фарқли томони шундаки, воқе бўлган эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланимайди, ёвузлик эса ҳар қандай замонда, ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик бўлиб қолаверади. Яхшилик ва ёмонликда эса бундай эмас: бирор объектга қилинган яхшилик бошқа бир объект учун ёки яхшилик қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Машҳур ўзбек халқ эртакларидан биридаги овчилар қувиб келаётган бўрини қопга яшириб, қутқариб қолган деҳқоннинг ҳолатини бунга мисол сифатида келтириш мумкин: бўри ўзига яхшилик қилиб, ўлимдан қутқарган одамни емоқчи бўлади, хайриятки, тулки деҳқоннинг жонига оро киради.

Хуллас, муайян ижтимоий чекланганлигига қарамай, яхшилик ва ёмонлик қамровли мезоний тушунчалардан.

Адолат. Ахлоқшуносликнинг яна бир асосий тушунчаси — адолат. Унинг эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор-бир қадриятни англатмайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Шу боис унда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор; унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир. Адолат бор жойда ижтимоий жабрга, бебошликка йўл йўқ.

Маълумки, ахлоқдаги энг оддий, ибтидоий фазилатлар, чунончи, меҳрибонлик, шафқат, мурувват ҳайвонларда ҳам мавжуд. Лекин ҳайвонларда улар ўз гуруҳига, энг аввало, ўз зурриётига қаратилган бўлади. Одамзод эса ўзига қондош-қариндош бўлмаган ўзгаларга — қавмдошларига ҳам ушбу ҳиссиётларни намоиш этади. Шундай қилиб, ахлоқнинг баъзи унсурлари ҳайвонларда ҳам мавжуд, фақат улар инсондагидек ақлга эмас, табиийятга асосланган. Буни адолат мезоний тушунчасида яққол кўриш мумкин. Албатта, ҳайвонлар уни тушунча сифатида англамайдилар, лекин у табиийят тарзида ҳайвонлар хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Масалан, Африка саванналарида ёки чангалзорларида қурғоқчилик мавсумида ҳайвонларнинг сувлоқдаги хатти-ҳаракатини олиб кўрайлик. Ундай пайтда сувлоқ ҳудудида ваҳший ҳайвонлар, қанчалик оч бўлмасин, ўз ўлжаларига ташланмайдилар: адолат юзасидан уларнинг ҳам чан-

қоқларини қондиришларига йўл қўйиб берадилар — барча ҳайвонлар бир-бирлари томонидан ташна жонзотлар сифатида қабул қилинади. Бироқ сувлоқдан маълум масофа нарига ўтилгач, яна ўша ҳаёт — кушанда ва ўлжанинг яшаш учун кураши бошланади. Демак, адолатнинг ибтидоий кўринишини ҳайвонларда ҳам учратиш мумкин экан. Қизиғи шундаки, у якка ҳолда эмас, кўпчилик ҳайвонлар — ташна жонзотлар жамоасида рўй беради. Бу ҳодиса адолат тушунчасининг ижтимоийлик хусусиятига хос баъзи ҳолатлар инсоният жамиятидан ҳам ибтидоийроқ эканини, унинг тарихи янада қадимийроқлигини кўрсатади.

Адолатнинг мезонийлик хусусияти, айниқса, ҳуқуқда дарҳол кўзга ташланади. Ҳуқуқ вазирлигининг ҳатто адлия вазирлиги деб аталиши, жинойтга яраша жазони белгиловчи, ҳукм чиқарувчи идораларнинг одил суд деган номлар билан юритилиши бунинг далилидир. Лекин адолатни фақат ҳуқуқий тушунча сифатида талқин этиш тўғри эмас. У, юқорида айтганимиздек, кенг қамровли ахлоқий тушунча. У нафақат фуқаролар орасидаги муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамият билан шахс ўртасидаги алоқалар мезонини ҳам ўз ичига олади. Халқ орасида минг йиллар мобайнида одил подшо идеалининг яшаб келгани бежиз эмас.

Деярли бир ярим аср мобайнида адолатсизликни, миллий камситишни, миллий ифтихор ҳиссининг оёқости қилинишини, бегона ироданинг зўрлаб қабул қилдирилиши каби ҳолатларни бошдан кечирган халқимиз, эндиликда мустақилликка эришиб, адолатли фуқаролик жамияти тузишга киришди. Адолат бугунги кунда бизнинг мустақил, келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи тушунчага айланиб бормоқда.

4. Бурч, виждон, номус

Бурч. Яна бир муҳим мезоний тушунча — бурч. Бурч, моҳиятан, жамият, давлат ва шахсларга нисбатан муайян индивиддаги муносабат, улар олдидаги мажбурият. У, юқорида айтганимиздек, виждон, эътиқод, масъулият каби тушунчалар билан мустаҳкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида бурч тушунчаси — бурчга садоқат ёки хиёнат ётади.

Бурчнинг инсонлик бурчи, мусулмонлик бурчи, на-
сронийлик бурчи, фуқаролик бурчи, оталик бурчи, она-
лик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг қамровли,
барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам, жур-
налистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби
касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд.

Бурч тушунчасининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири
— унинг вақт ва жамиятда муайянлашиш хусусияти. Чу-
нончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган бурч
талаблари иккинчи бир тузум ёки жамият учун салбий маъно
касб этиши мумкин. Собиқ шўролар фуқаросининг ўша давр-
даги мавжуд тузум олдидаги бурчи ҳозирги кунда ўта сал-
бий ҳодиса сифатида баҳоланиши бунга ёрқин мисол бўла
олади.

Ҳарбийлашган ва ўта мафкуравийлашган, яъни ягона
мафкура ҳукмронлик қилган жамиятларда эса бурч омма
ҳамда шахс ҳаётида фожеий ҳодисага айланади. Ўта уста-
лик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жа-
миятлар аъзоларининг кўпчилиги оқни — қора, қорани —
оқ деб қабул қиладилар. Буни умумбашарий ва миллий қад-
риятларни оёқости қилган бешафқат шўролар социализми
ёки фашистларнинг миллий социализми яққол исботлаб
берди. Юз минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар алданди-
лар, кейинчалик, узоқ йиллар мобайнида виждон азобида
яшадилар. Демак, жамият қурилишида тоталитарчиликка
йўл қўйилиши ўша жамият аъзолари томонидан бурчнинг
нотўғри тушунилишига ва бунинг оқибатида баъзи ҳоллар-
да беихтиёр, омилик туфайли, баъзан эса ихтиёрий-маж-
бурий тарзда юз берадиган оммавий ахлоқсизликка олиб
келади.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, унда бурч шахснинг
кўпгина майл-истакларига қарши ҳодисага айланади: уни
ҳузур-ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этади. Ма-
салан, Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қил-
ганида, унинг ҳаёти роҳат-фароғатда кечиши мумкин эди.
Лекин у Ватан олдидаги, миллат олдидаги бурчни деб му-
ҳожирликнинг оғир қисматида дучор бўлди: уни мустам-
лакачилар, аввал айтганимиздек, мамлакат ҳудудидан чи-
қариб юбориб, қайта киритмадилар. Фурқат хорижда ва-
фот этди.

Баъзан бурч туфайли одамлар ўз севгисидан, жон-дилдан севган кишисидан, ҳатто ака-укаси, опа-сингилиси ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўладилар. Хуллас, бурч ахлоқшунослик мезоний тушунчалари ичидаги энг «қаттиққўл», энг «шафқатсизи».

Виждон. Ахлоқшуносликнинг ниҳоятда таъсир доираси кенг тушунчаларидан бири виждондир. Виждон - Зигмунд Фройд таъбири билан айтганда, ало **мен**, **мен** устидан назорат ўрнатиб, уни бошқариб турувчи иккинчи бир, юқори даражадаги **мен**.¹ Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқлигидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз-ўзига боғлиқлигини намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нисбатан теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одамнинг ўз ножўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги бўлса, виждон азоби, бу оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалбдаги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби; уни қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виждонни, шу боис, денгиздаги муз тоғига — айсбергга ўхшатиш мумкин: юзага уят тарзида чиқиб турган қисми теранликдаги қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Виждон ҳам ахлоқшуносликнинг бошқа баъзи асосий тушунчалари каби баҳолаш хусусиятига эга. Лекин бу баҳолаш ҳеч қачон объектга қаратилмайди, у субъектнинг хатти-ҳаракатларини баҳолайди, яъни унда субъект ўзи учун ички объект вазифасини ўтайди. Баъзан жамият талаблари билан виждон ўртасида ихтилофлар чиқиши мумкин. Бунда виждон эмас, жамият талабларининг ўткинчилик хусусияти маълум маънода эскирганлиги айбдордир. Зеро, виждон кўзга кўринмас, лекин улкан ва мутлақ айбсиз ахлоқий ҳодисадир.

Кўпинча виждон тушунчаси ўрнида имон иборасини учратиш мумкин. Имон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади. Масалан, кимnidир биров «имонли одам» деганида, унинг мусулмонликка имон келтирган-келтирмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, бунинг устига, у одам мусулмон эмас, насроний бўлиши ҳам мумкин. Чунки гап бу ерда ўша одамнинг диндорлиги ҳақида эмас, балки виждонли, ҳалол, ростгўй

¹ Қаранг: Фрейд З. Я и Оно // Психология бессознательного. М., Просвещение, 1989. С. 425.

эканлиги тўғрисида кетяпти. Шу маънода виждон билан имонни эгизак тушунчалар дейиш мумкин. Диний эътиқодларга муносабатларнинг расмий тилда «виждон эркинлиги» деб аталиши ҳам улар орасидаги чамбарчас боғлиқликдан далолат беради.

Афсуски, одатда, кўпчилик адабиётларда виждон меzonий тушунчасига «субъектив» ҳодиса тарзида қараб, адолат, бурч, номус сингари тушунчаларни унга қараганда ижтимоий аҳамиятлироқ деб баҳолаш, уларни «тўрга чиқариш» ҳоллари тез-тез учраб туради. Ваҳоланки, виждонсиз одамдан ҳеч қачон адолатни ҳам, бурчга садоқатни ҳам, ор-номусни ҳам кутиш мумкин эмас. Виждонли одамларгина ҳақиқий эркин, демократик фуқаролик жамиятини ярата оладилар. Зеро, виждон, энг аввало, ўзгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни тақозо этади.

Номус. Асосий тушунчалардан яна бири — номус. Номус тушунчаси бир томондан, бурч билан боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳатдан, қадр-қиммат тушунчасига алоқадор. Зеро, номус моҳиятан шахснинг ўз қадр-қимматиани англаб етиши, шу қадр-қимматнинг жамият томонидан тан олиниши ёки олинмаслигига нисбатан бўладиган муносабати билан белгиланади.

Бироқ, бу — номус қадр-қиммат тушунчаси билан бир хил маънога эга, дегани эмас. Чунки қадр-қиммат шахсдан ўзининг бошқа одамларга нисбатан камситилмаслигини, атрофдагилардан барча инсоннинг тенг ҳуқуқлилиги тамойилини ўзига нисбатан қўллашларини талаб қилади. Номус эса ўз қадр-қимматиани билишдан ташқари, ҳар бир шахснинг жамиятда алоҳида, ўзига хос тарзда эгаллаган мавқеи ва шу мавқени доғ туширмай сақлаш-сақламаслиги билан боғлиқ. Бу мавқе эса, шубҳасиз, ўша шахснинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, касби, ёши ва унга нисбатан бериладиган ахлоқий даража билан муайянлашади. Масалан, уйингизда бир кун келиб оддий ишларни бажариб кетадиган мардикор билан номи кетган машҳур бинокор-устанинг, бош вазир билан котибанинг, бобо билан набиранинг номусни тушуниши бир хил эмас. Шу маънода қадр-қимматни номус тушунчасининг дастлабки босқичи, ибтидоси деб айтиш мумкин.

Гоҳида номусни ор тушунчаси билан чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин, аслида, номусга нисбатан

ор анча тор қамровдаги, нисбатан залварсиз тушунча. Чунончи, орийтли одам деганда, ўз сўзининг устидан чиқадиган, садақа тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам - ўз шаънига айтилган гапларга парво қилмай, ишини бажариб кетаверадиган, айтилган-айтилмаган жойларга суқилиб кираверадиган сурбетнамо киши. Номуснинг эса тоши оғир — ижтимоийлик хусусиятига эга, кенг қамровли. Номус йўлида инсон ҳатто ўз ҳаётидан кечиши мумкин, одамлар ўз номуси, оила номуси, миллат номуси деб курашадилар. Бу ҳақда кўплаб бадий асарлар, панд-ўғитлар яратилган.

Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа номуси ҳам алоҳида аҳамиятга эга; унда номус обрў тушунчаси билан боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини ҳурмат қилиш, ўзига нисбатан атрофдагиларнинг ҳурмат-иззатини йўқотмаслик учун ўз-ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади.

5. Идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт

Биз юқорида кўриб ўтганларимиз — асосий мезоний тушунчаларнинг барчаси баҳолаш табиатига эга. Яна қатор муҳим ахлоқий тушунчалар борки, улар ўз ечимини талаб қилиши билан, яъни муаммолик хусусияти билан ажралиб туради. Идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси сингари тушунчалар шулар жумласидандир.

Идеал. Бир қараганда, идеалда ҳам баҳолаш хусусияти мавжуддек туюлади. Лекин аслида у қиёслашга асосланади. Антиқа томони шундаки, идеалда номавжуд, ҳаёлдаги инсонга воқеликдаги реал, мавжуд инсон, ҳаётдаги ҳодисалар қиёсланади, яъни бор нарса йўқ нарса билан ўлчанади. Зеро, идеал ҳаётда мавжуд бўлиши мумкин эмас — бу ҳаммага аён гап. Бунинг устига, идеал, йирик маънода, ҳозирги замонда ҳам, келажакда ҳам бўлмайди, унинг мавжудлик шарт — ўтган замон. Шундай қилиб, идеалга интилиш шахснинг ўз замонасидаги одатий шароитга сифмаслик, уни тезроқ кенгайтириш учун қилинган хатти-ҳаракатидир. Бу хатти-ҳаракат учун намуна инсон, ҳозиргина айтганимиздек, келажакдан тополмайди, чунки намуна тарихийликни, тажрибавийликни талаб этади; ахлоқий

идеалга айланган шахс тарихий тажрибадагина мавжуд бўлади ва муайян замонга келиб, у маълум маънода муболағавий ҳамда афсонавий таъриф-тавсиф билан бойитилади, яъни идеаллаштирилади. Бунга идеал одил подшо Нўширавон, одил ёки идеал саховат эгаси, жўмард инсон Ҳотам Таий Яманий сиймолари ёрқин мисол бўла олади.

Инсон идеал сари интилади, ўз ҳаётини унга қиёслайди, унга тақлид қилади. У инсон ҳаётидаги энг олий ахлоқий талабки, унинг бажарилиши шахсни комилликка етказди. Албатта, ҳаётда бунга тўла эришиб бўлмайди, лекин инсон ана шу комилликни ўзига намуна билиб, идеалга интилиб яшаши жараёнида нисбий-ҳаётий комилликни қўлга киритади.

Дунёвий идеал билан, тўғрироғи, ижтимоий-ахлоқий идеал билан диний идеал, бир қараганда, ўхшашдек кўринса-да, аслида кескин фарқ қилади. Чунончи, мусулмонлар учун — Муҳаммад алайҳиссалом, насронийлар учун — ҳазрати Исо, яҳудо динидагилар учун — ҳазрати Мусо идеал ҳисобланади. Улар идеал сифатида ҳеч қачон ўзгармайди, боқий. Ижтимоий-ахлоқий идеаллар эса ўзгариши мумкин ва кўп ҳолларда ўзгариб туради. Масалан, шўролар даврида ўша тузум асосчиси Ленин — энг юксак ахлоқий идеал сифатида талқин этиларди ва кўпчилик томонидан шундай қабул қилинарди. Ҳозир эса «Куч — адолатда!» деган шиорни ҳаётининг маъноси деб билган буюк аждодимиз Амир Темур кўпчилик томонидан ижтимоий-ахлоқий идеал, адолатли давлат раҳбарининг намунавий тимсоли тарзида қабул қилинади. Демак, муайян тузум талабларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-ахлоқий идеаллар ўзгариши мумкин.

Бироқ ҳар бир тузумнинг умри умумий тарихий жараёнда нисбатан қисқа вақтни ўз ичига олади. Ёлғон, кўзбўямачилик ва зўравонликка асосланган тузум эса узоқ муддат яшай олмайди. Чунки зимдан ахлоқийликни инкор этган сиёсатнинг бир кунмас бир кун албатта асл башараси очилади. Шу боис фаолияти ниқобланган ахлоқсизликдан иборат бўлган Ленин, Сталин, Ҳитлер каби ижтимоий идеалларнинг умри узоқ бўлмади — алданган кўпчилик қисқа вақт мобайнидагина уларни идеал деб билди.

Бундай салбий ҳодисаларга қарамай, идеал, умуман, жамиятда, шахс ҳаётида ижобий ҳодиса. У инсоният тарихида

ёруғ маёқ вазифасини ўтаб келмоқда, бундан кейин ҳам унинг асосий вазифаси шундай бўлиб қолажак. Чунки идеалда ҳар бир инсон ўз бахтининг ҳиссиётли ифодасини кўради, ҳаётининг маъносини унга қараб интилишда деб билади.

Ҳаётнинг маъноси. Машҳур аллома Мажидиддин Хавофий, яшаш учун овқатланурлар, овқатланиш учун яшамаслар, деган ҳикматни кўп такрорлар экан. Хўш, аслида инсон нима учун яшайди? Яшашдан мақсад нима? Инсон ҳаётининг маъноси нимада?

Ҳар бир инсон ўз умри мобайнида ана шу саволларга жавоб топишга уринади ва ҳаётининг маъносини ўзига хос тарзда тушунади. Шу боис у ахлоқшуносликнинг анча мураккаб тушунчаларидан ҳисобланади.

Аввало шуни айтиш жоизки, ҳаётнинг маъносини яшашдан мақсад деган тушунча билан қориштириб юбориш ҳоллари кўп учрайди. Ваҳоланки, уларни айнанлаштириш мумкин эмас, чунки ҳаётнинг маъноси мақсадга нисбатан жуда қамровли тушунча, ўз ичига ўнлаб, балки юзлаб мақсадларни олади, аниқроғи, у муайян мақсадлар тизимидан ташкил топади. Шу боис кимнингдир бирор-бир эзгу мақсади амалга ошмай қолса, унинг ҳаётини «маъносиз» деб бўлмайди.

Баъзан ҳаёт «маъносиз» кечиши ҳам мумкин. Бунда кишидаги мақсадлар ўткинчи, майда, юксак орзу-интилишлардан йироқ, ҳайвоний, тубан, ҳатто ёвуз бўлиши мумкин. Мазкур киши — «ҳаёт эгаси»нинг бундай табиати жамият эришган ахлоқий даража билан баҳоланади. Зеро, кимдир ўз ҳаёти маъносини қандай йўл билан бўлмасин бой-бадавлат, тўкин-сочин яшашда деб тушунади: ҳаром-харишнинг фарқига бориб ўтирмайди, бировнинг ҳақидан қўрқмайди ёки қандай воситалар билан бўлмасин, мартабага эришишни ўз олдига ҳаётий мақсад қилиб қўяди, фақат «юлсам» дейди. Бошқа биров эса қонунни бузмайди, лекин ўзгаларга қайишишни ҳаёлига ҳам келтирмайди, ҳеч ким билан иши бўлмайди, фақат «ўз қобиғида» яшашни афзал кўради.

Яна бир тоифа одамлар борки, улар ҳаётининг маъносини энг юксак қадриятлар билан боғлайдилар ва жамиятда юксак ахлоқ эгаси, гўзаллик ошуфтаси, эътиқоди бут кимсалар сифатида эътибор қозонадилар. Улар олий идеалларга интилиб, фидойиларча умр кечирадилар. Ҳаётининг

маъносини ўзидан кейин қолдирадиган «иккинчи умр»да кўрадилар. Ҳар бир жамиятнинг тараққий топиши ёки таназзули ҳаётнинг маъносини ана шу тарзда тушунувчиларнинг кўплиги ёки камлиги натижасида рўй беради, бир сўз билан айтганда, бундай том маънода «элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган» одамлар юксак ахлоқли, демократик, эркин жамиятнинг устунларидир.

Биз юқорида кўриб чиққан тоифалар икки умумий ижтимоий-маънавий гуруҳнинг бирига, таъбир жоиз бўлса, шартли равишда дунёвий деб аталадиган қисмига мансуб.

Иккинчи гуруҳни эса эътиқодий-диний деб номлаш мумкин. Бу гуруҳ ҳаётнинг маъносини Худони топишда, Унга етишишда деб билади. Бунда гоҳо черков ёки шарият ақидалари орқали эмас, балки муҳаббат воситасида ҳам Худога мурожаат қиладилар. Масалан, буюк рус мутафаккири ва ёзувчиси, православ черковидан ронда қилинган Лев Толстой ҳаётнинг маъносини қуйидагича тушунади: «Мен фақат Худога ишонган онларимдагина ҳақиқий яшаганимни эсладим... Худони таниш ва яшаш дегани бир хил гап, Худо ҳаёт демакдир», — деб ёзади у ўзининг машҳур «Иқрорнома» асарида.¹

Ўз ҳаётининг маъносини Худога етишиш учун ҳаракатда деб билган Толстой айна пайтда бу ҳаракатни дунёвий муаммоларнинг ҳал қилиниши билан боғлайди. Худди шундай ҳолатни биз аввал ҳам бир неча бор мисол қилиб келтирганимиз буюк мутасаввиф бобокалонимиз Алишер Навоий шахсида ҳам кўриш мумкин. Гап шундаки, ҳар икки аллома ўзлари танлаган тариқатлар орқали Худога етишишга интиладилар, улардаги Худога бўлган илоҳий ишқ У яратган ҳар бир жонзотга, ҳар бир гиёҳга, энг аввало, инсонга муҳаббат сифатида намоён бўлади, яъни улар ҳаётида динийлик дунёвийликни инкор этмайдди. Шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи экстремистчи гуруҳлар мафкурачиларининг «динни дунёвийликдан тозалаш» ҳақидаги сафсаталари улардаги ҳокимиятни қўлга олишга интилишдан бошқа нарса эмас, моҳиятан динга

¹ Толстой Л. Собрание сочинений в 22 т. Т. 16. М., ИХЛ, 1983. С. 151.

алоқаси йўқ, худбинликнинг ниқобланган кўриниши, холос. Зеро, Аллоҳ у дунёда жаннатий бўлиш учун ўз бандаларига бу дунёда гўзал яшашни, чиройли аъмоллар қилишни буюради.

Кўриб ўтганимиздан маълум бўляптики, ҳаётнинг маъносини тушунишда ҳар икки ижтимоий-маънавий гуруҳда ҳам турли қарашлар мавжуд. Лекин улар бир масалада якдил: улар ҳаётнинг маъноси ўз манфаатларини ўзгалар манфаати билан боғлаб, олий қадриятлар ва юксак ақидаларни ички шиор қилиб яшаётгандир, деган ахлоқий қоидага биноан умр кечирадилар.

Бахт. Ҳаётнинг маъноси идеал билан боғлиқ бўлгани каби бахт атамасини ҳам ҳаётнинг маъноси тушунчасидан ажратиб олинган ҳолда таҳлил этиш мумкин эмас. Зеро, бахт инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборатдир. Ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш жараёни бир умр давом этади. Шу маънода буюк аждодимиз Абу Наср Форобий: «Бахт — ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зотан у муайян комилликдир», — деганида кўп жиҳатдан ҳақ эди.¹

Фақат бу қониқиш ҳам давомийлик табиатига эга эканини унутмаслик лозим, уни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Масалан, гастрологик ёки шахвоний лаззатни олиб кўрайлик: дейлик, сиз кабобни хуш кўрасиз ва лаззатланиб ея бошлайсиз, лекин бироз муддат ўтгач, тўясиз, бошқа егингиз келмай қолади; шахвоний лаззат ҳам шундай. Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин-кетин эриша бориш, қониқиш жараёни, боя айтганимиздек, бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади.

Бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий-эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташланса-да, аслида ундан

¹ *Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, Наука, 1973. С. 3.*

фарқли ўлароқ, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади. Буюк шоиримиз Ғафур Ғуломнинг:

Тақдирни қўл билан яратур одам,
Ғойибдан келажак бахт бир афсона, —

деган ҳикматли сатрлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.¹

Бахт ҳақида гап кетганда, албатта, омад тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Омад ҳам лаззатга ўхшаш онийлик табиатига эга. Лекин бу онийликда лаззатдагидек такрорланиш хусусияти йўқ: одамга омад ҳаёти мобайнида камдан-кам кулиб боқади. Омаднинг ана шу жиҳати ҳақида қрим-татарларнинг қадимги асотири бор. Унга кўра, Омад маъбуда экан, кунлардан бирида унинг ўғли Ерни томоша қиламан деб осмондан тушибди-ю, қайтиб чиқмабди. Шу-шу Омад Ерга тушиб, ҳануз боласини қидирармиш. Маъбуданинг юзи йўқ, фақат қоқ мияси устида биттагина кўзи бор экан. Шу боис у тўғри келган ўткинчини тутиб олиб, ўғлимми-кан деб, баландга кўтариб, кўзига олиб бориб қараркан ва ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, осмону фалакдан пастга қаратиб итқитиб юбораркан. Омад ўз кўлига тушганларнинг ҳаммасига шундай муносабатда бўлар экан.

Дарҳақиқат, мазкур асотирда омаднинг ўткинчилик моҳияти жуда чиройли ва мажозий очиб берилган; бир умр омадли одам йўқ, омад — тасодиф, бахт — зарурият; омад — истисноли, бахт — қонуний ҳодиса. Омад — шахснинг бир зумлик ҳолатини акс эттиради, бахт эса инсон нимага эришмоғи лозим, деган саволга бир умр мобайнидаги амалий жавобдир.

Бахтни тушуниш ҳар бир даврда, маълум тарихий шароитда миллат, шахс ва жамиятнинг тараққиёт даражасига қараб, турлича муайянлашиш хусусиятига эга. Яъни идеал каби унинг ҳам табиати ўзгарувчан. Ахлоқшуносликда бахт мезоний тушунчасини алоҳида ўрганадиган анъанавий эвдеймончилик деб аталадиган юнонча «eudaimonja» (бахт) сўзидан олинган йўналиш мавжуд.

¹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. Т., Ўздавнашр, 1953, 363-б.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997.
3. Форобий Абу Наср. Фозил шаҳар одамлари. Т., Мелрос, 1990.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
5. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1991.

IX БОБ

АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАР ВА МЕЪЁРЛАР

1. Ахлоқий тамойиллар

Асосий мезоний тушунчалар — категориялар сингари ахлоқий тамойиллар ҳам ахлоқий онг шаклларида ҳисобланади. Уларда ахлоқий талаб нисбатан умумий тарзда кўзга ташланади. Улар жамият томонидан шахсга қўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини, унинг ҳаёти мазмунини, одамлар билан ўзаро алоқаларидаги асосий жиҳатларни белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон хатти-ҳаракатининг умумий йўналишини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Инсонпарварлик. Ахлоқий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири — инсонпарварлик. У — инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, қадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишонч. Инсонпарварлик тамойилини дастлаб Оврўпа Уйғониш мутафаккирлари илгари сурганлар, деган фикр мавжуд. Аслида, инсонпарварлик даставвал Шарқда ўртага ташланган, инсонийлик, инсонпарварлик деган маънони билдирувчи «намлулу» сўзи бундан 3-4 минг йиллар аввалги Қадимги Сомир мих хатларида учрайди.

Умумжаҳоний динларнинг ҳаммасида ҳам инсонпарварлик ғоялари устувор ҳисобланади. Чунончи, мусулмон маноқибларида турли вариантларда учрайдиган машҳур ривоят бор. Ривоят қилинишича, Худога етишган одамнинг хонадонига емак сўраб бир кофир киради. Мезбон, унга мусулмон бўлсанг, қорнингни тўйдираман, бўлмаса йўқ, дейди. Кофир кўнмай чиқиб кетади. Шунда Худодан, нега унга таом бермадинг, деган нидо келади. Мезбон, у ко-

фирликдан кечмагани учун шундай қилдим, деб жавоб беради. Шунда Тангри мезбонга кофир бўлса ҳам, ахир менинг бандам-ку, инсон-ку, деб тезда уни қайтариб келиб, қорнини тўйдиришни буюради.

Демак, инсонпарварликнинг ибтидоси Тангридан ва ҳар бир инсон бошқаларга меҳр-муҳаббат, мурувват билан муносабат қилмоғи лозим. Зеро, Ҳадиси шарифда «Одамларга раҳмли бўлмаган кишига Аллоҳнинг ҳам раҳми келмайди», дейилади. Ушбу ҳадис сўзларига мос мисолни насронийликда ҳам учратиш мумкин. Буюк рус файласуф ёзувчиси Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романида «Бир бош пиёз» деган боб бор. Унда роман қаҳрамонларидан бири Грушенька тилидан шундай ривоят келтирилади:

Қадимда бир жоҳил кампир бўлган экан, ўлибди-ю, ўлганидан сўнг ундан бирор-бир яхшилик қолмабди; шайтонлар уни оловли кўлга ирғитишибди. Ўнг фаришта ўйлаб қолибди: қани энди кампирнинг бирор-бир фазилатини топса-ю, Худога етказса! Шунда кампирнинг томорқадан бир бош пиёзни юлиб олиб, гадой аёлга садақа қилганини эслабди-да, уни Худога айтибди. Худо шунда фариштага: бор, ўша бир бош кўк пиёзни олиб, узат, агар унга осилиб кўлдан чиқса, кампир жаннатга кирсин, майли, агар пиёз узилиб кетса, ўша ерда қолади, дебди. Фаришта кампирга пиёзни узатибди ва кампир осилиб чиқа бошлабди, энди қутулиб чиқай деганда, қараса, бошқа гуноҳкорлар ҳам унинг кетидан чумолидай осилиб кўлдан чиқиб боряпти. Бадфеъл кампир уларни тепиб пастга туширишга уриниб: «Сенларни эмас, мени тортиб чиқаряпти, пиёз сенларники эмас, меники», дебди. Шу гапларни айтиб бўлар-бўлмас пиёз узилиб кетибди ва кампир ҳозиргача ўша оловли кўлда азоб чекар эмиш.¹

Мисоллардан кўринадики, инсонпарварлик — умуминсоний қадриятлар сирасига киради. Шу сабабли уни шўролар даврида синфийлик нуқтаи назаридан сохталаштириш муваффақиятсизликка учради, пролетар диктатураси ва тоталитар социалистик тузум ҳамда улар ижодкорларининг

¹ Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в 15 томах. Т.9, ч. I-III. М., Наука, 1991. С.394.

инсонпарварлиги ҳақидаги афсоналар жуда қисқа умр кўрди. Социализм мафкурачиларининг бу борадаги саъй-ҳаракатлари ўша даврлардаёқ ноилмийлиги, ёлғонга сурғорилганлиги билан кишиларнинг ғашини келтирган эди. Бундай инсонпарварликни халқ қабул қилмайди. Чунки у айнан ўта мавҳум «халқ» тушунчасига қаратилган, ваҳоланки, инсонпарварлик марказида муайян шахс турмоғи лозим. Ҳар бир шахс инсоний ҳуқуқларини таъминлаш учун курашиш — мана, инсонпарварликнинг асосий вазифаси. Бу борада умумбашарий маънавий қадриятларни устувор деб билган бизнинг давлатимиз ҳам мамлакат ичкарисиди, ҳам дунё миқёсиди кўзга кўринарли ишлар қилмоқда. Зеро, биз қураётган эркин фуқаролик жамияти нафақат инсонга меҳр-муҳаббат ва иззат-ҳурмат кўрсатишни асосий тамойил қилиб олган, балки шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун зарур бўлган ҳақиқий инсоний шарт-шароитларни яратишни ҳам ўз олдига олий мақсад қилиб қўйган.

Эркпарварлик. Агар инсонпарварлик тамойили шахснинг барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоясида турса, яъни анча кенг қамровли ва умумий интилиш бўлса, эркпарварлик тамойили унинг маълум маънода муайянлашган бир қисми ҳисобланади. Эркпарварлик инсоннинг энг олий ҳуқуқи — эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиши билан муҳимдир. Зеро, эрксиз инсон — асир, эрксиз миллат — қул, эрксиз мамлакат — мустамлака. Эркпарварлик, аввало, ўз миллати, ўз Ватани эрки учун, қолаверса, бошқа миллатлар ва ватанлар эрки учун курашни ҳаётининг мақсади қилиб қўйган инсонлар тамойилидир.

Эркпарвар инсон қуллиқнинг, мутелиқнинг ҳар қандай кўринишини инкор этиши баробарида инсон ҳуқуқларининг том маънодаги жангчисига ҳам айланади. Бу жангчи бир томондан, ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, ўз фикрини эркин баён қилиши, сайлаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги учун курашади, иккинчи томондан, бутун-бутун миллатлар эрки масаласини ўртага ташлар экан, маълум маънода миллий озодлик ҳаракатлари учун ҳам туртки беради.

Одатда, эркпарвар шахслар муайян даврнинг қаҳрамонларига айланадилар. Зеро, улар ўзгалар эрки учун ўз эрки-

ни, ўз ҳаётини қурбон қилишдан ҳам чўчимайдилар. Бунинг ёрқин мисоли буюк инглиз мумтоз шоири Жорж Байрон сиймосидир. У инглиз бўлатуриб, ўз ватани Англияда Ирландия озодлиги, ирландлар эрки учун курашди: ҳайрат ва нафратга учради, Ватанни тарк этишга мажбур бўлди. Ўз юртида эрк учун курашиш бахтидан маҳрум бўлган шоир ўзга ватанлар эрки учун курашга отланди ва Италияни Австрия истибдодидан озод қилиш ҳаракатининг раҳбарларидан бирига айланди. Бу ҳақда у шундай деб ёзган эди:

*Эрк учун Ватанда қилолмасанг жанг,
Сен қўшни ватанлар эрки деб кураш;
Тут Юнон, Румонинг тугини таранг,
Бошингни тика бил эрк учун саркаш!
Эзгулик йўлида бўлсанг қаҳрамон,
Сен инсон эрки деб курашсанг азот,
Бир кун, сиртмоқдан гар қолсанг омон,
Жўмард деб алқагай сени одамзот!*

Италиядаги озодлик ҳаракати мағлубиятга учрагач, Байрон Қадим Юнонистонни Туркия зулмидан озод қилиш учун курашди. У Юнонистонда, ботқоқлик ёнидаги Миссолунги шаҳрида оғир безгакдан вафот этди. Унинг ўлими ҳам истибдодга қарши шиорга айланди — қўзғолончилар «Байрон учун!» деган жанговар ҳайқириқ билан жангга отилдилар. Беназир шоир, Юнонистоннинг озод қилинган қисми генерал-губернатори, эрксевар қўмондон ва улуғ инсон хотирасига юнон халқи йигирма бир кун қора кийиб, мотам тутди. Ҳамма черковларда Байрон ҳаққига ибодат қилинди.

Дарҳақиқат, эркпарварлик тамойилини ҳаётининг маъноси деб билган инсонларнинг маънавий умри боқий, улар келажак авлодлар учун идеал бўлиб қоладилар.

Айни пайтда, бу тамойил кенг ижтимоий-сиёсий маънода ҳам қўлланилади. Бунинг эркпарвар давлатлар фаолиятида кўриш мумкин. Шунинг ҳам айтиш керакки, эркпарварлик тамойилидан бир оз бўлса-да, ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга, шу орқали сиёсий обрў олишга интилиш ҳоллари,

¹ Byron. Selections. M., Progress publishers, 1979. P. 242.

афсуски, учраб туради. Баъзи давлатлар томонидан ўзга мамлакатлар ички ишларига аралашиб учун эркпарварликни ниқоб қилиб иш кўришга уринишлар ҳам йўқ эмас. Бироқ бундай сиёсий қаллобликлар жаҳон жамоатчилиги томонидан дарҳол илғаб олинади ва фош этилади. Зеро, эркпарварлик энг аввало шаффофлик даражасидаги покликни, ҳалолликни талаб қилади, озгинагина доғни ҳам кўтара олмайди.

Ватанпарварлик. Энг маълум ва машҳур тамойил, бу — ватанпарварлик. У инсоннинг ўз Ватанига муҳаббатини, уни асраб-авайлашга бўлган иштиёқини англатувчи ахлоқий тушунча. Уни кўпинча Ватан душманларига қарши маънавий-мафкуравий қурол сифатидагина талқин этадилар. Аслида эса бу тамойилнинг қамрови анча кенг — у инсонпарварликнинг нисбатан муайянлашган шакли. У, энг аввало, ўз ватандошлари эркини асраш учун кураш, инсон озодлиги йўлидаги хатти-ҳаракатлардир. Ватан ҳимояси, бу — инсон ҳимояси, миллат ҳимояси. Лекин бу ҳимоя, юқорида айтганимиздек, фақат жанг майдонида эмас, балки барча соҳаларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар жабҳада Ватан эришган муваффақиятлардан қувонч, муваффақиятсизликлардан қайғу ҳиссини туюш, Ватан билан ғурурланиш, унинг ҳар бир қарич ерига, биносининг ҳар бир гиштига, қадимий обидаларига, илм-фан ва санъатдаги ютуқларига меҳр билан қараш, уларни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш булар ҳаммаси ватанпарварликдир.

Ватанпарварлик тамойили Ватан тушунчасини фидоийиларча идрок этиш, муайян ҳудуд ва халққа муҳаббат ҳисси сингари омиллар билан боғлиқ. Зотан, маълум бир мамлакат фуқароси ўша мамлакатдаги асосий этник гуруҳ вакили бўлмаслиги ҳам мумкин. Турли шарт-шароит тақозоси билан бошқа бир ҳудудга, мамлакатга келиб қолиб кетган фуқаролар, ўз тарихий ватанидан олисда туғилганлар кам эмас. Уларнинг кўпчилигида «тарихий Ватан» тушунчаси хаёлий бир қўмсаш, ширин ғусса, ўткинчи интилиш тарзида ифода топади. Аслида эса бу — мазкур Ватанга муҳаббат эмас, балки ўз аجدодларига, олис хотирага ҳурматдан, экзотик ҳиссиётлардан келиб чиқади; ҳақиқий муҳаббат эса, шароит ҳар икки Ватандан бирини танлашни тақозо этганда, ҳозир яшаб турган Ватани ва ватандошларига нисбатангина мавжуд экани аниқ-равшан аён бўлади.

Мазкур ҳолатни ажойиб гуржи ёзувчиси Нодар Думбадзе ўзининг «*Hellados*» ҳикоясида ғоятда жонли тасвирлаб берган: Сухумининг Венециан кўчасида Янгули исмли юнон бола отаси билан бирга яшайди. Унинг чап кўксида «*Hellados*» (Эллада) деган санчма ёзув бор, у бу билан фахр-ланиб юради. Лекин, вақт келиб, юнонларга тарихий ватанларига қайтишга рухсат берилганида, Янгули кетишни истамайди. Отаси қаттиқ калтаклаб, мажбур қилади. Дўсти Жамол ундан нега отанг билан бирга кетмоқчимассан, деб сўраганида Янгули шундай жавоб беради:

«Қандоқ тушунтирсамикин... — дея гап бошлади у ниҳоят. — Онам йўқ, ҳатто эслолмайман ҳам. Отам уззукун томорқада ёки тирикчилик ташвишида... Мен кўчада, Венециан кўчасида катта бўлдим... Менинг Ватаним, менинг Элладам бу — Сухуми, кўча, Чалбаш...»

— Бу нима бўлмаса? — Мен Янгулининг кўкрагини очиб баланд овозда ўқидим: Hellados.

— Бу — нақш, Жамол. Ватан — ичкарироқда, нақд юракнинг ўзида! — Янгули қўлини кўксига қўйди.

Ўнкам тўлиб, томоғимга аччиқ бир нарса қадалди, унга яна бир нималар демоқчи эдим-у, аммо Янгули эшагини нўхтасидан етаклаб, ҳовлидан чиқиб кетди».

Отаси зўрлаб, калтаклаб кемада олиб кетишига қарамай, Янгули ўз асл Ватанидан кетишни истамайди, ўзини денгизга ташлаб, Ватани бағрида ҳалок бўлади. Буни ёзувчи шундай тасвирлайди:

*«Орадан бир кун ўтиб, Келасури дарёсининг қуйилиш жойида денгиз тўлқинлари бир боланинг жасадини соҳилга чиқариб ташлабди. Тўғрироғи, уни кекса балиқчилар сувдан тортиб олиб, қумга ётқизишибди. Сўнг мурданинг кимлигини аниқлаш учун шу атрофда ўйнаб юрган болаларни чақиртишибди. Марҳумнинг башараси шу қадар дабдала бўлиб кетган эканки, уни ҳеч ким танимабди. Уни мен танидим. Чап тўшининг устидаги «*Hellados*» деган сеҳрли ёзувни кўрган-дан кейин танидим. Нафасимни ичимга ютганча соҳилдан, сўнг темир йўл бўйлаб, кейин Венециан кўчасидан тўхтовсиз югуриб, телбаларча уйга отилиб кирдим.*

— *Ҳа, нима бўлди?! - Холамнинг капалаги учиб кетди.*

— *Нина хола... Янгули қайтиб келди...*

Сўнг холамнинг олдиди чўккалаб, оёқларини қучоқлаб йиғлаб юбордим...»¹.

Демак, ватанпарварлик тамойили хаёлий туйғуга эмас, балки муайян замонга, муайян ватандош-инсонларга бўлган муҳаббатга асосланган ахлоқий хатти-ҳаракатлар жамулжамидир. Шу жиҳатдан қараганда, мамлакатимиздаги барча миллатлар тенглигини эътироф этувчи, миллатидан қатъи назар, ҳаммамиз бир Ватан фарзандлари эканимизни таъкидловчи Конституциямизнинг ана шундай демократик тамойилларга асосланиши, юксак ахлоқий заминга эгалиги эътибор ва эъзозга лойиқдир.

Ҳозирги пайтда ёшларимизда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш, уларни Ватан маъносини теран англаб етишга ўргатиш, ватанпарварлик — юксак ахлоқий тамойил эканини тушунтириш ахлоқшуносликнинг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Миллатпарварлик. Яна бир муҳим ахлоқий тамойил, бу — миллатпарварлик. У, маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро, миллатни севиш кенг маънода Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг бўлиши ёки расмана эркин ва бахтли яшаши мумкин эмас.

Шу ўринда миллатпарварликни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик, бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. У инсонпарварлик билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарвар — миллий ўзлигини англаб етган инсон. У ўз миллати билан фахрланади, ўз миллати билан бутун жаҳоннинг фахрланишини истайди. Чунончи, Наво-

¹ Думбадзе Н. Helládos. Низом Комил таржимаси. «Тафаккур» журнали, 1995, 3-4- сонлар.

ий дўппи билан тўн кийган ўзбекни ҳар қандай шоҳ жамо-
лидан афзал кўради:

*Шоҳу тоғжу хилъатеким, мен томошо қилғали
Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас.¹*

Лекин Навоий шу фахрланиши, гурурланиши бароба-
рида ўзгаларга кибр билан қараган эмас, аксинча, ўзга тил
вакили бўлмиш Жомийга бағоят ҳурмат-иззат кўрсатиб,
унга, пирим, деб қўл берган.

Миллатпарварлик тамойили асосида миллий ғоя ёта-
ди, у миллатни севиш амалиётининг — миллатпарвар-
ликнинг илмий-назарий асоси сифатида майдонга чиқа-
ди. Миллий ғоянинг замонавий, биз танлаган кўрини-
шини, унинг мафкуравий жиҳатларини Республикамиз
Президенти Ислам Каримов шундай таърифлайди: «Мил-
лий мафкурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ўхшаш
унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик,
уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо
холи бўлиб, қўшни давлат ва халқлар, умуман, жаҳон
ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳур-
мат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши
даркор».²

Унинг иккинчи жиҳати эса мана бундай талқин этилади:
«Миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпар-
варлик, эл-юртга садоқат йўлида тарбиялаш, уларнинг қал-
бига инсонларварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд
қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур».³

Асл миллатпарвар ана шундай бўлиши керак. Асл мил-
латпарвар инсонларнинг умри миллатнинг умри каби ман-
гудир. Миллат йўлида ўз жонини тиккан Мунаввар қори,
Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон сингари
минглаб фидойиларни халқимиз ҳеч қачон унутмайди.

Фидойилик. Маълумки, инсон муайян мамлакат ва жа-
миятдаги қоидаларни, ҳуқуқий меъёрларни бузмай яшаши
мумкин. Расмий-ҳуқуқий идоралар ва тузилмалар томони-

¹ Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. Т. 3. Т., Фан, 1988, 201-б.

² Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ, 1999, 38-б.

³ Ўша манба.

дан бундай одам расмона, жамият учун хавф туғдирмайдиган шахс ҳисобланади. Лекин бундай одам ахлоқсиз бўлиши, ҳуқуқ билан ҳисоблашган ҳолда ахлоқни тан олмаслиги мумкин. Бошқача қилиб айтганда, у ўз мамлакатадаги жиноят кодексини тан олиши баробарида, қалбидаги виждон қонунлари билан ҳисоблашмайди, жиний жазодан кўрқади-ю, виждон азобини билмайди.

Шу фикрларни энди мисолда кўрайлик. Дейлик, куз кунларидан бирида Ўрдадаги Анҳор бўйлаб шошиб кетаётган одам сувга чўкаётган, ёрдамга муҳтож кишини кўрди. Лекин дарҳол ўзини сувга отиб, уни қутқармади. Чунки биринчидан, чўкаётган у эмас, иккинчидан, эғнидаги костюм-шим сувга тушса расво бўлади, учинчидан, унинг вақти йўқ, фойдали бир иш юзасидан учрашувга кетяпти, тўртинчидан, сув совуқ, шамоллаб қолиши мумкин, бешинчидан, ахир, бу одамнинг чўкишига у сабабчи эмаску! Шундай қилиб, бир одам чўкиб кетди, иккинчи бир одам, буни кўра-била туриб, ўз йўлида давом этаверди. Бунинг учун уни қамамайдилар ҳам, жаримага тутмайдилар ҳам, у ҳақда фақат, қандай бешафқат, виждонсиз одам экан, деб фикр билдирилади, холос.

Энди бошқа бир ўткинчини тасаввур қилинг: у шу заҳоти ўзини сувга отиб, чўкаётган одамни қутқарди, дастлабки ёрдамни кўрсатди ва таксига харажат қилиб уйига қайтди: кийим-бош шалаббо, каттагина фойдадан қолди, беш-олти кун шамоллаб, дори-дармонга ҳам маблағ сарфлади. Лекин у бунга ачинмайди. Воқеани эслаганида афсусланмайди, балки ўз хатти-ҳаракатидан қониқиш туйиб, жилмайиб қўяди, ҳатто бу хотирлаш унга руҳ беради.

Бу ҳодисада биз икки хил тамойил билан ҳаракат қилган икки кишини кўриб турибмиз: биринчиси — худбин, иккинчиси — фидойи инсон. Гарчанд, қонун биринчи кишини худбинлиги учун жазоламагани баробарида иккинчи кишига фидойилиги учун алоҳида имтиёз бермаса-да, жамият, маҳалла-кўй, одамлар уларга икки хил муносабатда бўладилар: худбинликдан ижирғаниб, нафратланадилар, фидойиликдан ҳайратланиб, миннатдорчилик билдирадилар.

Демак, фидойи инсонга бошқалар томонидан бу қадар иззат-ҳурмат кўрсатилишига сабаб шуки, у истисноли ҳолатларда ўзининг одатий-кундалик ҳаётий мажбуриятларини ва

муносабатлари даражасини ихтиёрий равишда ошира олиш кудратига эга бўлади. Фидойи инсон бошқалар манфаати йўлида ўз қонуний манфаатларини, баъзан эса ҳатто ҳаётини қурбон қилишга тайёр туради ва зарурат туғилганда қурбон қилади ҳам; жамият учун умумий бўлган олий мақсад ва идеалларни деб ўзидан кечади. Бунга Иккинчи жаҳон уруши қаҳрамони мард ўзбек йигити Тўйчи Эрийгитовнинг фидойилиги ёрқин мисол бўла олади. У душман пулемётига кўксини қалқон қилиши билан ўнлаб, балки юзлаб ўзига ўхшаш одамлар ҳаётини сақлаб қолди; бу одамлар эса ўз навбатида жаҳонда фашизм ғалабасининг хавфини камайтира бориб, охир-оқибат йўққа чиқардилар; уларнинг зурриётлари эса ҳозир ҳам дунёнинг янгиладаниши, ўзгариши учун, олий мақсадлар учун хизмат қилмоқдалар. Тўйчи Эрийгитовнинг номи биз билан бирга, ҳеч қачон халқ ёдидан чиқмайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, фидойилик тамойилининг мазмуни турли тарихий давр ва ижтимоий жараёнларда турлича муайянлашади; у маълум бир даврларда оммавийлашиши ёки камайиши мумкин. Чунончи, мустақилликка эришганимиздан сўнг дастлабки пайтларда ўтиш даврига хос бўлган — фидойиликка нисбатан худбинлик тамойилининг кучайганини кўрдик. Ҳозирга келиб эса, аксинча, аста-секинлик билан жамиятимизда фидойилик устувор тамойил мақомини эгаллаб бормоқда; Президент Ислам Каримовнинг фидойилик тамойили моҳиятини тўла англатадиган «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!» деган сўзларини ахлоқий шиор қилиб олган жамиятимиз аъзоларининг илғор қисми тобора кўпайиб бормоқда. Ана шу кўпайиб бориш жараёни қанча тезлашса, биз қураётган давлатнинг шаклишамойили шунча муайянлик касб этади.

Зиёлилик. Зиёлилик тамойили ҳозир биз англайдиган тushунча маъносида нисбатан узоқ тарихга эга эмас. У жадидчилик ҳаракати билан бирга юзага келди десак, хато қилмаган бўламиз. Лекин бу тамойилнинг инсон фаолиятидаги дастлабки унсурлари Ўрта асрлар ва ундан кейинги даврлардаги маърифатпарварлар ҳаётида шаклланишини эътироф этмоқ лозим. Яъни, у инсоният жамиятидаги маданий ва интеллектуал — ақлий тараққиёт билан боғлиқ. Шу боис уни инсон пайдо бўлганидан анча кейин вужудга келган ахлоқий ҳодиса деб талқин этиш мақсадга мувофиқ. XX аср аллома-

ларидан бири, буюк олмон файласуфи, «Франкфурт мактаби»нинг намояндаси Теодор Адорно Иккинчи жаҳон урушидаги геноциддан сўнг, зиёлилик — ахлоқий категория, деган фикрга келганида мутлақо ҳақ эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, зиёлилик ахлоқий тушунча - тамойил сифатида мураккаб ва кўпёқламалик табиатига эга. Баъзилар зиёлилик деганда олий маълумотли кишига хос бўлган фазилатни тушунадилар. Ваҳоланки, зиёлилик тамойили табақа ёки гуруҳга мансублик маъноларини англатмайди. Оддий фермер - деҳқон ҳам, ҳайдовчи ҳам, фаррош ҳам зиёлилик тамойили билан иш кўриши ва атрофдагилар томонидан: «Ҳа, фалончими, жуда ажойиб, зиёли одам-да», деган юксак ижтимоий баҳога лойиқ бўлишлари мумкин. Бунда у одамнинг касбидан қатъи назар, ҳам билим, ҳам фаҳм-фаросат, ҳам олий мақсадлар эгаси экани тушунилади. Шундай қилиб, зиёлилик асосида инсоннинг маънавий-маърифий юксаклиги, қалбидаги ички нур, атрофни ҳам нурлантира оладиган зиёси билан белгиланадиган хатти-ҳаракатлар ётади.

Зиёлилик тамойилига ҳукмрон-маъмурий доиралар ва халқ томонидан ўзига хос муносабатлар мавжуд. Чунончи, биринчи тоифадагилар кўп ҳолларда зиёлиликка умумий тарзда ижобий муносабатда бўладилар, лекин масала муайян зиёли шахсларга бориб тақалганда, манфаатлар тўқнашуви рўй беради: зиёлилар ҳукмронлар тоифасини зиёлилик тамойили асосида яшаши ва иш юритишини талаб қилади, бу эса уларга, табиийки, ёқмайди, буни ҳокимият ишларига аралашishi деб ижирғанадилар, турли баҳоналар топиб, зимдан зиёлиларга қарши курашадилар. Бунга Лев Толстойдек буюк, покиза инсоннинг черков томонидан лаънатланиши ёки норасмий Туркистон Лигасининг раҳбари, истиқлол фидойиси, мард саркарда, ҳақиқий зиёли, чор армияси генерал-майори Жўрабек Қаландарқори ўғлига суиқасд уюштирилиши — Қўйлиқдаги ўз ёзги боғида сирли равишда ўлдирилиши ҳодисалари яққол мисол бўла олади. Мустамлакачиликка ва тоталитар тузумларга асосланган мамлакатларда зиёлилик тамойилига содиқ кишилар тўғридан-тўғри, очик қатағон қилинадилар. Бунга мисол қилиб, Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби жадидларни ва Сталин-Ҳитлер концлагерларида ҳалок бўлган минглаб зиёлиларни келтириш мумкин.

Зиёлилик тамойилига оддий фуқароларнинг муносабатида эса икки хил ёндашув кўзга ташланади. Уларнинг фаол ва илғор қисми, миллатнинг ўзагини ташкил этадиган кўпчилик одамлар зиёлиларга ҳавас билан қарайдилар, зиёлиларнинг хатти-ҳаракатларини нафақат маъқуллайдилар, балки ўз фарзандлари ва яқинларига намуна қилиб кўрсатадилар. Аммо оддий аҳолилик мажбуриятидан бошқа нарсани билмайдиган, тарихдан «омма» деб аталиб келинадиган ижтимоий қатлам кишилари, уларнинг маълумотлари олий ёки ўрталигидан қатъи назар, зиёлиларга истехзо билан, «ҳокимият билан ўйнашган эси пастлар» деб қарайдилар. Ана шу худбин ва маҳдуд «омма» қайси ерда камайиб борса, ўша жамиятда тараққиёт юксак даражага кўтарилади. Зеро, зиёлилик кенг маънодаги фидойиликдир. Шу боис мустақиллигимизнинг илк кунлариданоқ бизда зиёлилик тамойилини ҳар бир фуқарога сингдириш учун мунтазам кураш олиб борилмоқда. Уни сингдириш эса маънавиятни юксалтириш орқали рўёбга чиқади. Бу кураш тепасида маънавиятни устувор соҳа деб эълон қилган Республикамиз Президенти Ислам Каримов турибди.

Меҳнатсеварлик. Инсон барча мавжудотлар ичида хатти-ҳаракатларининг, фаолиятларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Меҳнат ана шу хатти-ҳаракатларнинг аниқ мақсадга йўналтирилган қисмидир. Тўғри, меҳнатга ўхшаш хатти-ҳаракатларни қалдирғочнинг ин қуришида ҳам, полапонига балиқ тутиб келтираётган чорлоқда ҳам, ер кавлаётган юмронқозиқда ҳам кўришимиз мумкин. Лекин бу хатти-ҳаракатлар савқи табиийя - табиийятга (инстинктга) асосланган. Инсон меҳнати эса, ақл воситасида амалга ошади, у ўзи, яқинлари, ўз жамияти ва келажак авлоднинг яхши яшаши учун меҳнат қилади. Шу сабабли меҳнатни севган одам ижтимоий-иқтисодий шароит рисоладигидек йўлга қўйилган жамиятда ўз эҳтиёжларини қондириб, фаровон яшашга муяссар бўла олади, ишەқмас одам эса аксинча, ҳар қандай шароитда ҳам ҳеч қачон бири икки бўлмайди. Бундан ташқари, меҳнатсевар инсон жамият аъзолари томонидан эъзозлангани баробарида, дангаса одам ижобий шахс сифатида қабул қилинмайди.

Меҳнатсеварлик тамойили меҳнат жараёнида шахснинг ўз-ўзини намоёниш этишига, ўзлигини рўёбга чиқариши-

га, ўзгалар билан муносабатлар ўрнатишига имкон яратувчи ахлоқий фазилатдир. У инсондан ҳалолликни, интизомни, иштиёқ ва интилишни талаб этади, меҳнатга нисбатан субъектив тарздаги ижобий муносабатни тақозо қилади.

Маълумки, меҳнатдан мақсад — эҳтиёжни қондириш. Лекин бу эҳтиёжни қондиришнинг қай тарзда, қандай маънавий-руҳий шароитда амалга ошуви муҳим. Фақат тор манфаатпарастлик нуқтаи назаридан меҳнат қилиш, тинимсиз тиришиб-тирмашиш, меҳнатга пул топиш воситаси сифатидагина муносабатда бўлиш, табиийки, кишига маънавий қониқиш, ҳузур бахш этмайди: бундай «тиниб-тинчимас» одамда хушомадгўйлик, торлик, асабийлик, нолиш сингари ҳолатлар кўзга ташланади. Ўз касбини ёки меҳнат соҳасини севиб меҳнат қилган одам мажбурийлик эмас, ихтиёрийлик асосида иш кўради, меҳнатининг натижасигина эмас, балки меҳнат жараёнининг ўзи ҳам унга қувонч, қониқиш бағишлайди. Зеро, бундай ҳолларда меҳнатсеварлик замирида ўз манфаати билан биргаликда Ватанга, халққа, яқинларига хизмат қилишдек олижаноб мақсадлар ётади; ана шундай мақсадлар инсонни «чумоилик» доирасидан кенгликка ва юксакликка олиб чиқади.

Меҳнатсеварликни тарбиялаб боришда, уни кучайтиришда рақобат алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, рақобат фақат моддий устунликни эмас, балки маънавий устунликни ҳам тақозо этади, яъни унда моддийлик ва маънавийлик тенг иштирок этади. Биз ўтмишда бошдан кечирган «социалистик» деб аталган тузум шахс меҳнатини қадрламаслик, меҳнатсевар билан дангасани тенглаштириш — уларга бир хил умумий ҳақ тўлаш, «ҳеч кимни камситмаслик» шиори остида иш кўриш сингари моҳиятан инсон табиатига зид қоидалар ва меъёрларга асосланган эди. «Социалистик мусобақа»нинг сохталиги, инсоният жамиятига сингиб кета олмаганлигига сабаб ана шунда. Зеро, шахс меҳнатини қадрлаш — шахснинг меҳнатсеварлигини, унинг ўзини қадрлаш демакдир. Мустақиллигимиз шарофати билан меҳнат яна эркин шахснинг ўзига ва атрофдагиларга индивидуал муносабатига айланди, моҳиятан «беш қўл баробар бўлсин» деган тенглаштириш сиёсати барҳам топди. Меҳнатсеварлик эса янги жамиятимиз кишисининг, жаҳоний кенглик-

ка чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахснинг сеvimли ва ҳузурбахш тамойилига айланди.

Тинчликпарварлик. Бу ахлоқий тамойил ҳам инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, тинчликпарварлик урушнинг, қон тўкишнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади, оддий тинчликсевар шахснинг тинч-тотув яшашга бўлган ижобий муносабати билангина чегараланиб қолмайди, балки душманлик ва тажовузкорликка қарши курашни, зарба беришни тақозо этади. Унда тинчлик ҳақида чиройли гаплар айтиш, йиғинларда маърузалар қилиш эмас, балки фаол хатти-ҳаракат, уюштирувчилик, ташкилотчилик биринчи даражали зарурий фаолият ҳисобланади.

Тинчликпарварлар фидойи инсонлардир. Уларнинг ана шу фидойиларча хатти-ҳаракатлари пировард натижада ҳар бир инсон ҳаётига такрорланмас ноёб қадрият сифатида қарашга, ҳар бир фуқаро қадрини, ҳар бир давлат суверенитетини, ҳар бир миллатнинг ўз ҳаёт тарзига монанд яшаш ҳуқуқини муқаддас деб тан олинишига олиб келади, мамлакатлараро жамоат тартибини сақлашга, авлодлар раvнақига, тарихий-маданий ҳамкорликка, миллатлар ва турли ижтимоий гуруҳлар орасида ўзаро тушунишнинг қарор топишига хизмат қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, баъзи улуғдавлатчилик ва буюкмиллатчилик руҳи ҳукмрон бўлган жамиятларда тинчликпарварлар қувғин қилинадилар, турмаларга ташланадилар. Лекин улар ўз тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайдилар. Улар инсониятни барча баҳсли масалаларни тинч йўл билан ҳал қилишга чақирадилар, Ер юзида тинчлик ўрнатиш учун тинимсиз кураш олиб борадилар. Шундай тинчликпарвар буюк сиймолардан бири сифатида замондошимиз, улуғ инглиз файласуфи, Нобель мукофоти совриндори Бертран Рассель (1812—1970) шахсини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ўттиз олти ёшида Қироллик Жамиятига аъзо бўла олган, ҳар жиҳатдан жамиятда обрўга эга файласуф тинчликпарварлик фаолияти учун икки бора (дастлаб Биринчи жаҳон уруши пайтида, иккинчи марта — АҚШнинг Вьетнамдаги босқинига қарши кураш олиб борганида) инглиз маъмурияти томонидан турмага ташланди. Лекин «инсонпарварлик ва ҳурфикрлилик ҳаворийси» (Рассель Нобель мукофоти билан бирга шундай

фахрли номни ҳам олган эди) умрининг сўнггигача тинчликпарварлик тамойилидан чекинмади.

Жўмардлик. Жўмардлик тамойили эса Шарқда қадимдан мавжуд. Оврўпада уни альтруизм номи билан Огюст Конт илмий муомалага киритган. У — кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат хайрияга асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб, «ўз оғзидагини ўзга оғзига тутиб» яшаш жўмард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу — оддий хайрия эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ўзига хос курашдир. Аммо бу кураш инсонпарварлик, ватанпарварликдаги сингари қатъий жамият ёки жамоанинг ахлоқий-меъёрий талабларидан келиб чиқмайди, у фақат ва фақат хусусийлик табиатига эга, ҳар бир шахснинг эркин ихтиёри билан боғлиқ ахлоқий тамойил. Чунончи, бирор киши томонидан инсонпарварлик ёки ватанпарварлик талабларини бажармаслик бошқаларда унга нисбатан нафрат ҳиссини уйғотади, жўмардлик кўрсатмаган одам эса бундай маънавий жавобгарликка тортилмайди. Зеро, жўмардлик моҳиятан «оддий одамлик қобиғидан чиқа билиш», илоҳийлик сифатларига эга бўлиб бориш демакдир, бу эса ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Бундан ташқари, бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда **ўзбекчилик, меҳмондўстлик** каби тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига садоқат туйғусидан келиб чиқади ва ўзбек кишисига хос бағри кенглик, дўстга, меҳмонга борини бағишлашдек хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекчилик тамойилини ўз ҳаёт тарзига сингдириб юборган кимсанинг номи эл-юрт орасида «барака топгур» ибораси билан қўшиб айтилади. Қишлоқ ёки маҳалладаги ҳашарларда, маъракаларда «қамишдан бел боғлаб» хизматда туриш, бемор маҳалладоши ёстиғи устида далда беришга доим вақт топа олиш, кўни-қўшниларига ҳақиқий ҳамсоя бўлиб яшаш ўзбекчиликнинг асосий унсурларидир. Ёки меҳмондўстликни олайлик. Миллий-минтақавий анъаналарга асосланган бу тамойил маълум маънода ўзбекчилик билан сингишиб кетади. Масалан, ғарб кишиси ўзи таклиф қилмаган кишини эшикдан мулойим савол-жавоб билан қайтариб юборади,

ахлоқий мажбуриятдан ўзини озод деб ҳисоблайди, ўзининг эркинлик ҳуқуқини устувор санайди. Ўзбек эса, эшикдан келган кишини «бир пиёла чойга» таклиф этади, кирса, жуда бўлмаганда, олдига нон-чой кўяди, нотаниш бўлса, танишадди, ҳол-аҳвол сўрайди, миллатидан қатъи назар, унга ҳамдард, кўмакдош бўлишга интилади ва буни ахлоқий мажбурият тарзида эмас, бир анъанавий одат деб изоҳлайди.

Айни пайтда бу тамойилларни суиистеъмол қилиш ҳам ҳозирги пайтда тез-тез учраб туради. Ўзи қўл учида кун кўриб тургани баробарида қарз-ҳавола билан катта тўйлар ўтказиш, тўйлардаги исрофгарчиликлар, ҳатто аза ошларини ҳам «ким ўзарга» тарзида бериш, чарлар, бешик тўйи сингари маросимларга донг чиқариш учун аямай маблағ сарфлаш, артистларга қистиришлар, ҳатто бошидан пул сочишлар сингари ҳолатлар шулар жумласидан. Бунда биз фазилатнинг меъёр бузилиши натижасида иллатга айланганини кўрамиз.

Лекин ўзбекчилик ва меҳмондўстликни бундай нотўғри тушуниш шўролар давридан келаётган сарқит, ўткинчилик табиатига эга бўлган ҳодисалардир. Аслида ўзбекчилик ва меҳмондўстлик тамойиллари халқимизнинг ўзига хослигини таъкидлайди. Жаҳоннинг жуда кўп халқлари бу тамойиллар эгаси бўлмиш ўзбек миллатига доимо эҳтиром, ҳавас ва ҳайрат билан қарайдилар.

2. Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалий аҳамияти

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор қамровли. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурватлари ҳам дейиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, инсофлик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса диққатга сазовор.

Ҳалоллик ва ростгўйлик. Аввало шуни айтиш керакки, ҳалолликни унинг дастлабки тор диний мазмунида — қайси таом ҳаром-у, қайсиниси ҳалол, деган маънода тушунмаслик лозим. У аллақачон умуминсоний-дунёвий маъно касб этган меъёрга айланган. Ҳалоллик, ростгўйлик — виждон тушунчаси билан боғлиқ, инсоннинг ўзгага муносабати ўзига муносабатидек соф бўлишини талаб этувчи меъёрлардир.

Ўнлаб меъёрлар орасида бу иккисига биринчи бўлиб тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўролар ҳукмронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўрлик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик ва ростгўйлик устидан ҳатто куладиган бўлиб қолганлар. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси, афсуски, одатий ҳолдек қабул қилинади. Шу боис мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Зеро, кўз ўнгимизда ёлғон, алдов, иккиюзламачилик нималигини деярли билмайдиган жамиятлар, миллатлар гуллаб-яшнамоқда. Япония, Олмония, Франция, АҚШ, Буюк Британия сингари мамлакатлар шулар жумласидан. Шу ўринда қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Фалсафа жамияти аъзолари билан мулоқот-учрашувга келган бир таниқли олим ва жамоат арбоби қизиқ воқеани сўзлаб берган эди. Олимнинг ҳикоя қилишича, Финляндияда у билан бирга Россия Жамоат телевидениеси ходимини ўз машинасида олиб юрган фин фуқароси ёнилғи қуйиш нуқталаридан бирида тўхтаб, саксон литр бензин олади ва бориб эгасига шунча бензин олганини айтиб, ҳақини тўлайди. Унинг қанча ёнилғи қуйиб олганини кузатишни хаёлига ҳам келтирмаган бензоколонка хўжайини пулни олиб, ишини давом эттираверади. Машина йўлга тушганда, собиқ Шўролар Иттифоқи ҳудудидан келган меҳмонлар ҳайратланиб сўрашади: «Нега хўжайин сизни бензин қуяётганингизда кузатиб турмади?» У эса тушунмай елкасини қисади: «Нимага кузатиб туриши керак?» Меҳмонлар тушунтиришмоқчи бўлишади: «Ахир, сиз саксон литрга ҳақ тўлаб, юз литр бензин қуйиб олишингиз мумкин эди-ку!» У яна ҳайрон қолади: «Нега юз литр олишим керак экан, менга фақат саксон литр зарур!». Меҳмонлар яна тушунти-

ришга ҳаракат қилишади: «Сиз кам пул тўлаб, кўп бензин олишингиз мумкин эди, нега ундай қилмадингиз?» Мезбон эса яна елка қисади: «Нега мен кам пул тўлашим керак — саксон литр зарур эди, саксон литр олдим, тавба, бунинг нимаси тушунарсиз!», дейди. Хуллас, икки бирдай киши ҳаром йўл билан ортиқча бензин қуйиб олиш мумкинлигини Финляндия фуқаросига тушунтира олмайдилар; ҳаром ва ёлғон нималигини билмайдиган мезбон булар мени калака қиляпти деган ҳаёлга бориб, асабийлаша бошлаганидан кейингина меҳмонлар гапни бошқа ёққа бурадилар.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу — бор гап, ҳақиқат. Зеро, Президентимиз Ислом Каримов нутқларидан бирини «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин» деб, бошқа бир суҳбатини эса «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» деб атагани бежиз эмас; ҳозирда ҳалол, ростгўй, инсофли, фидойи инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини қуриш — фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижтимоий-сиёсий янгиланишдир.

Инсофлилик. Афлотун ҳақида гап борганида, унинг адолатни давлатга хос фазилат, деган фикрини келтириб ўтган эдик. Дарҳақиқат, адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жамиятнинг шахсга нисбатан муносабати тарзида намоён бўлади. Борди-ю, ўзаро адолатли муносабатлар ҳақида гап кетса, унда одатда юксак мартабадаги тарихий шахснинг қуйи мартабадаги шахсга муносабати назарда тутилади. Инсоф эса ана шу адолатнинг тор қамровли хусусий кўриниши сифатида намоён бўлади. У фуқаролар, жамият аъзолари орасидаги ўзаро муносабатлар меъёридир.

Инсофлилик ҳам ҳалоллик каби виждон тушунчаси билан боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетади. Лекин бу юзаки таассурот. Чунки ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маънавий ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. Инсофлилик эса ижобийликда ҳалолликдан ҳам бир қадам олға ташланган ҳолатдир: унда киши ўз ҳалол ҳақи ва ҳаққидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади.

Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир хатти-ҳаракатини олиб кўрайлик: у хорижда нашр этилган китобларидан бири учун 30.000 АҚШ доллари миқдорида берилган қалам ҳақини тўлалигича меҳрибонлик уйига ўтказди. Ваҳоланки, мазкур қалам ҳақи унинг ҳалол ақлий меҳнати туфайли ишлаб топилган маблағ, унга ҳеч кимнинг даъво қилишга ҳаққи йўқ. Лекин у, ўзи ва оиласининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи шу 30.000 долларсиз ҳам рисоладагидек бўлиши мумкинлигини, меҳрибонлик уйи тарбияланувчилари ва тарбиячиларининг шароити эса бу даражада эмаслигини ҳисобга олиб, мурувват кўрсатди: ўзи ёки авлоди учун ҳалол жамғарма тарзида олиб қўйиши мумкин бўлган маблағдан, инсофлилик кўрсатиб, ихтиёрий тарзда кечди.

Бу ахлоқий хатти-ҳаракатнинг Президентлик ваколати доирасига мутлақо алоқаси йўқ; Ислом Каримов уни хусусий кимса, ахлоқли шахс сифатида амалга оширди. Ана шу инсоф юзасидан қилинган мурувват эса ҳалолликни яна бир поғона юксакка кўтарди. Қани энди ўзига тўқ одамлар, хусусан, ўрта ва қуйи бўғин раҳбарлари ана шу намунага иқтидо қилсалар! Зеро, инсофлилик ва мурувватлилик ахлоқий меъёрлари жамият етиштирган моддий бойликларни унинг аъзолари ўртасида шахсий ташаббус асосида, оғриқсиз, ҳуқуқий ҳолатларни поймол қилмаган ҳолда қайта тақсимланишига, жамиятнинг янада фаровонлашувига ўзига хос ҳисса қўшади.

Хушфеъллилик, ширинсуханлилик, камтаринлик, босиқлик сингари ахлоқий хатти-ҳаракатлар меъёрийлик нуқтаи назаридан ғоят муҳим. Чунки ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фуқаролар муомала маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади. Зеро, хушфеъл, ширинсухан инсон ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигига фожиа сифатида қарамайди, алам ёки ғазаб билан ёмон кайфиятини бошқаларга ўтказишга интилмайди; атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англатувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият доимо ўшандай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнатилган олишга интилади.

Хушфеъллилик, ширинсуханлилик қай даражададир кўпроқ ихтиёр билан, кишининг маълум бир инсоний та-

биатга интилиши билан боғлиқ бўлса, босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик аксинча, кўпроқ ирода кучи натижасида юзага келади. Зотан инсоннинг ўз ғазабини боса билиши, норозилигини барвақт билдирмаслиги; сўзлагиси, бирор бир гап билан ўзини кўрсатгиси келиб қолганда ўша истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалада босиқ, камтарин, «етти ўлчаб бир кесиш» тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар.

Шундай қилиб, икки боб мобайнида қисқача бўлсада, ахлоқшунослик асосий тушунчаларини, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини кўриб чиқдик. Пировард натижада қуйидагича хулоса чиқариш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз: агар ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари бир-бирига боғлиқ бўлса, ахлоқий тамойилларнинг боғлиқлиги янада мустаҳкамроқ — улар биридан иккинчисига ўтиб туриш хусусиятига эга; ахлоқий меъёрлар бир-бири билан шу даражада чамбарчаски, баъзан бирини иккинчисидан аниқ ажратиш қийин, зеро улар хулқ ва одоб доирасидаги ахлоқий амалиётлардир.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., Ўзбекистон, 1994.
3. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1993.
4. Толстой Л. Иқрорнома. О. Шарафиддинов таржимаси. Т., Ёзувчи, 2000.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

Х БОБ

ОИЛА, ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ ҲАМДА ШАХС АХЛОҚИЙ ТАРБИЯСИ

1. Oilaning ilk aхлоқий маскан сифатидаги ўрни

Oilани fuқаролик jамиятининг, davлатнинг энг муҳим ҳужайраси дейишади. Чунки ҳар бир jамият аъзоси, бўлажак fuқаронинг тарбияси oilадан бошланади. Oila уч жиҳатни: ўзининг бевосита кўриниши бўлмиш никоҳни; oilавий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўрликни; болалар тарбиясини ўз ичига олади.

Никоҳ ва муҳаббат. Аввало, никоҳ ҳақида тўхталиб ўтайлик. Қонунга биноан никоҳ тузиш шартларидан энг муҳимлари — никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари. Бизда йигитлар учун — 18, қизлар учун — 17 никоҳ ёшлари қилиб белгиланган. Бу — масаланинг ҳуқуқий томони. Унинг иккинчи — ахлоқий томони ҳам борки, у муҳаббат билан боғлиқ. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очик севги — мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаворотдан бири-бирини ёқтириш ҳоллари бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда ҳам розилик ўзгармас шарт ҳисобланади.

Баъзан қадимда Шарқ халқларида, шу жумладан, ўзбекларда қизнинг ёки йигитнинг розилигисиз тўй қилиб юбора беришган, ота-оналар келишишса — бас, деган фикрларни учратади киши. Айниқса, бундай гаплар шўролар даврида тинимсиз такрорланар эди. Ваҳоланки, бундай ҳол кам бўлган, уни мусулмончилик инкор этади. Ривоят қилишларича, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом уйларига совчи келганида, қизлари Фотимадан доимо розилик сўраганлар ва рад жавоби олганлар. Фақат Ҳазрат Али совчи қўйганларида, Биби Фотима розилик берганлар. Демак, фарзанднинг розилигини олиш бизга Пайғамбаримиздан қолган суннат.

Ҳозирги кунда ҳам кўпгина ёшларимиз совчи орқали турмуш қурадилар. Одатда совчи келиб кетгач, йигит билан қиз учраштирилади, иккаласи бир-бирини маъқул кўрсагина фотиҳа қилиниб, тўй тараддуди кўрилади. Жуда кўп ҳолларда бундай ёшлар ўртасида кейинчалик ҳақиқий муҳаббат шаклланади. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида тасвирлаган Отабек билан Кумуш ўртасидаги севгини бунинг мумтоз намунаси деса бўлади. Очигини айтиш керакки, муҳаббатнинг ҳам ўз даражаси бор: Лайли билан Мажнуннинг муҳаббати ҳамма севишганларга ҳам насиб этавермайди. Бундай романтик-сурурий севги реал ҳаётда камдан-кам учрайди. Бунинг устига, оилавий муҳаббат маълум маънода салобатли, кўпроқ яширин тарзда намоён бўлади.

Оиланинг асоси бўлмиш никоҳ — эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган севги, севишнинг ижтимоийлашган кўриниши. Бироқ севги-муҳаббат фақат эркинликда намоён бўлади. Шу жиҳатни назарда тутадиган бўлсак, никоҳни, маълум маънода, анъаналар, урф-одатлар ва эътиқодларга мослаштирилган севгининг яшаш шарти дейиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, никоҳ заруриятга айланган эркинликдир. Шу боис никоҳга кираётган ҳар бир кимса бундан буён ўз эркининг бошқа бир эрк билан келишиб яшашини, ихтиёрий тарзда чекланиб, нисбийлашган ҳолда мавжуд бўлишини англаб етмоғи лозим. Бундан ташқари никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда эса табиий эҳтиёжни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражали мавқе эгаллайди.

Кейинги пайтларда никоҳ билан муҳаббатнинг ўзаро чиқишмаслиги ҳақида Ғарб мутафаккирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолганлар. Чунончи, Эрих Фромм, индустриал жамиятда муҳаббат камдан-кам учрайдиган ҳодиса эканини, никоҳнинг асосида бошқа — молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъкидлайди. Умуман, Ғарб оламида бундай ҳодиса анчадан буён мавжуд. Шу жиҳатдан Жорж Байроннинг «Дон Жуан» шеърий романидаги куйидаги сатрлар диққатга сазовор:

*Бу жуда қайғули ҳодиса шаксиз,
Инсоннинг кажлиги, жинояти бу;*

*Илдизи гар битта бўлса ҳам, ҳаргиз
Чиқишмас никоҳ ва муҳаббат мангу.
Сиркага айланган винодек, эсиз,
Никоҳ маст қилмовчи тахир, нордон сув, —
Вақт ундан жаннатий бўйни оладир,
Рўзғору ошхона ҳиди қоладир.¹*

Гарчи бу сатрлар ярим киноя, ярим ҳазил табиатга эга бўлса-да, уларда маълум маънода ҳаётӣй асос бор. Агар муҳаббат ҳар икки томондан эъзозлаб, авайлаб-асралмаса, ундаги жаннатӣй бўйни йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Энг муҳими шуки, никоҳдаги ҳуқуқӣй ҳолатнинг асосида муҳаббат ётмоғи лозим, ўшанда бундай ҳоллар рўй бермаслиги шубҳасиз. Айни пайтда дунёдаги ҳамма нарса-ҳодисалар каби муҳаббат ҳам парваришга муҳтож эканини унутмаслик керак.

Оилавий мулк, фарзанд тарбияси ва оиланинг бузилиши. Оиланинг яна бир жиҳати — унинг ўз мулкига эгаллиги. Агар никоҳ оиланинг ботиний кўриниши бўлса, оилавий мулкни унинг ташқи кўриниши дейиш мумкин. Оиланинг мавжуд бўлиши учун ишлаб топиладиган маблағ ҳам зарур. Оила учун топиладиган ана шу маблағ, шубҳасиз ахлоқӣй табиатга эга: оила бошлиғи оила аъзоларини ҳалол едириб-ичириши, кийдириши лозим. Оилани одатда эркак киши бошқаради. У нафақат «топиб келади», балки оилавий мулкка хўжайинчилик қилиш, уни тақсимлаш ҳуқуқига ҳам эга.

Юқорида айтганимиздек, никоҳ эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган, ахлоқ билан чегараланган қўшилув, бирлашув; бу бирлашувдан мақсад — ҳаётда ўзларидан яхшироқ, мукамалроқ бўлган, ўзлари эришолмаган орзуларни рўёбга чиқарадиган одам нусхаларини яратиш. Бундай одамлар фарзандлардир. Шу муносабат билан Шиммел хоним ўзининг аввалги бобларда тилга олинган китобида баъзи мутасаввифлар учун умумийлик табиатига эга бўлган қизиқ бир фикрни келтиради: «Баъзи сўфӣй-теософик оқимларнинг тарафдорларида маҳсулот берадиган ҳар бир хатти-ҳаракатни «никоҳ» деб аташга мойиллик бор. Уларнинг фикрича, пўлат билан чақмоқтош бирлашса, бу никоҳдан

¹ *Byron. Don Juan. M., Foreign language publishing house, 1948. P.124*

янада етукроқ фарзанд, яъни олов дунёга келади. Эркаклик ва аёллик унсурларининг бирлашуви ҳаётни янада юқори-роқ поғонага чиқарувчи омилдир».¹

Шу боис оилада боланинг аҳамияти ниҳоятда катта. Ота бо- лада ўз жуфти ҳалолини, она эса севимли эрини кўради: болада эр-хотиннинг муҳаббати предметлашади, жонланади. Бола — оилани тутиб турувчи жонли муҳаббат. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисобига еб-ичадилар, тарбия оладилар.

Оилада болалар интизомли бўлиб ўсмоқлари, ота-онага бўйсунилари лозим. Лекин бу интизом эркин ўсиб келаёт- ган гўдакни қулликка ўргатиш эмас, балки болаларга хос эрка- тантиқлик, ўзбошимчалик сингари салбий хусусиятларни йўқотишга хизмат қилиши керак. Ота-онага бўйсунилдан бош тортишга йўл қўйиш боланинг келажақда кўпол, бадхулқ, нокамтарин бўлиб етишувига олиб келади. Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи сифатида катта аҳамиятга эга.

Оила бузилиши ҳам мумкин. Бунинг турли сабаблари бор. Бири — оиланинг ахлоқийлик нуқтаи назаридан бузилиши. Бун- да болалар балоғатга етгач, эркин шахс сифатида янги оилага асос бўлишлари — ўғил болаларнинг уйлантирилиши, қиз- ларнинг эрга берилиши назарда тугилади. Уйлантирилган ўғил- ларга ҳам, эрга берилган қизларга ҳам янги оила қуриш ва уни моддий жиҳатдан дастлабки пайтларда муҳтожликдан сақлаб туриш учун етарли бўлган уй-рўзғор ашёлари ажратилади.

Шунингдек, оиланинг табиий бузилиши ҳам мавжуд. Унда ота-онанинг ёки отанинг вафоти туфайли оила мулкининг мерос тарзида бир ёки бир неча фарзандга ўтиши муноса- бати билан оила бузилиши мумкин.

Бундан ташқари, никоҳ бекор қилиниши муносабати би- лан оила бузилади. Аслида никоҳ ҳам диний, ҳам дунёвий нуқ- таи назардан бузилмаслиги керак. Лекин ўртада хиёнат содир бўлиши ёки яна бошқа бир хил сабаблар туфайли никоҳни фақат ахлоқий обрўга эга, қонун билан тан олинган идоралар, масалан, суд, ваколатли руҳоний бекор қилиши мумкин, зеро у, айтганимиздек, ахлоқий ҳодиса. Ҳар бир жамият мана шу сўнгги турдаги оила бузилишига қарши курашади. Бундай оила бузилиши қанча камайса, у ўша жамиятнинг ахлоқий жиҳатдан такомиллашиб бораётганини англатади.

¹ Шиммель А. Жонон менинг жонимда, 44-45-б.

2. Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий моҳияти

Фуқаролик жамияти. Дастлабки ахлоқ маскани бўлмиш оилалар йиғиндиси фуқаролик жамиятини, миллатни ташкил этади. Фуқаролик жамияти моҳиятан оила билан давлат ўртасидаги даража. Гарчанд, унинг тараққиёти давлат тараққиётидан кейинроқ бўлиб беради ҳам, у албатта давлатни тақозо этади, яъни фуқаролик жамиятининг яшаши учун унинг олдида мустақил нимадир — расмий, тизимли бошқарув бўлиши керак.

Фуқаролик жамияти замонавий дунёда вужудга келади, зеро, ҳозирги пайтдагина фуқаролар ҳуқуқи ҳақиқатан ҳам инобатга олинади. Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўзи учун мақсад. Бироқ, у бошқалар билан муносабатга киришмасдан туриб, ўз мақсадига тўла эриша олмайди: бошқалар унинг мақсадга етишиши йўлидаги воситадир. Натижада ҳар бир алоҳида мақсад бошқалар билан ўзаро муносабатлар воситасида, уларнинг фаровонликка интилишини қаноатлантиргани ҳолда, ўзи ҳам қаноатланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, фуқаролик жамиятида яхши, бадавлат, бахтли, ҳуқуқий яшаш учун бўлган ҳар бир фуқаронинг интилиши пировард натижада бутун жамиятнинг ўшандай яшашига олиб келади.

Фуқаролик жамияти, шундай қилиб, бир кишининг эҳтиёжини унинг меҳнати воситасида қондириши баробарида, шу меҳнат воситасида барча қолганларнинг ҳам эҳтиёжини қондиради. У ўз аъзоларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади, одил суд воситасида улар мулкига дахл қилинишига йўл қўймайди. Фуқаролик жамияти турли табақалардан ташкил топади. Улар орасида табақавий ёки синфий зиддият сингари ҳодисалар бўлиши мумкин эмас. Чунки бунда шахс — давлат фуқароси, муайян инсон манфаатлари биринчи ўринда туради ва бу манфаатлар, айтганимиздек, ҳам ахлоқий, ҳам қонуний жиҳатдан ҳимоя қилинади.

Фуқаролик жамиятининг яшаш шарти — эркинлик. Шахснинг қонун доирасидаги сўз эркинлиги, фикр эркинлиги ва фаолият эркинлигига тўла йўл қўйилмас экан, фуқаролик жамияти амалда мавжуд бўла олмайди. Бу жамиятнинг яна

бир муҳим томони шундаки, унда қариндошлик, уруғдошлик, элатдошлик сингари ҳиссиётлардан касбдошлик, маҳалладошлик ҳиссиётлари устун мақомга эга бўлади; ёнма-ён ишлаётган ва яшаётган жамият аъзолари, «бегоналар» — умумий мақсад учун курашаётган ҳамма елкадошлар ўзларининг узоқ қариндошларидан кўра бир-бирларига яқинроқ эканликларини англаб етадилар. Ундаги бошқарув эса эркин танлов ва эркин сайлов асосида, ҳокимият идоралари тазйиқидан қонун билан ҳимояланган ихтиёрий тузилмалар кўмагида иш олиб боради. Шу боис давлатимиз раҳбари Ислон Каримов фуқаролик жамиятини мамлакатимиз сиёсий ва давлат қурилишининг асосий хусусиятларидан бири сифатида таъкидлайди ва бу хусусиятнинг моҳиятини «маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ва-зифаларини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисmini босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмалари ҳуқуқи ва мавқеини оширишни кўзда тутадиган «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» концепциясини амалга ошириш»дан иборат деб таърифлайди.¹

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик фуқаролик жамиятини тузишга киришганмиз. Бу жамият, маълум маънода, ғарбликлар тасаввуридаги фуқаролик жамиятларидан фарқ қилади. Ғарбда бу борада эътибор асосан ҳуқуқий йўналишнинг устуворлигига қаратилса, бизда ахлоқий-маънавий йўналишнинг устуворлигини кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, биз кураётган фуқаролик жамияти Ғарб дунёси учун ўртак бўлиши мумкин. Бу фахрланиш ҳиссидан келиб чиққан баландпарвоз гап эмас. Масала шундаки, Ғарб жамиятлари ҳозирги пайтда ахлоқийликни ҳуқуқийликнинг юқори босқичи сифатида қабул қилмоқдалар. Лекин улар учун «ахлоқий ўрин бўшатишдан» кўра «ҳуқуқий ўринни эгаллаб туриш» нафақат қонуний, балки завқлироқ туюлади. Бизнинг менталитетимизда эса бунинг акси — ҳар бир «ахлоқий ўрин бўшатиш» ўзбек қалбига қувонч, ўзинсонлик бурчини бажарганлик ҳиссини тўлдиради.

Бундан ташқари, бизда фуқаролик жамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, Ғарб менталитетига хос бўлмаган маҳаллалар бор. Ўзбек маҳаллалари том маънода

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.

ахлоқий тарбиянинг маскани; оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги ҳиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз. Бунинг устига, маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Маҳаллада яшаётган ҳукумат аъзоси ҳам, миллионер тижоратчи ҳам, фаррош ҳам, оддий ўқитувчи ҳам бир хилдаги маҳалладошлик ҳуқуқига эга. Чунончи, маҳалланинг оқсоқоли оддий ўқитувчи бўлиши мумкин ва кўп ҳолларда шундай ҳам. Ҳукумат аъзоси ёки миллионер эса, маҳаллада фақат маҳалладошлик «лавозими»да бўлади. Уларнинг фарқланиши фақат ахлоқий жиҳатлари билангина белгиланади. Ана шу хусусиятлари билан маҳалла ўз-ўзини бошқариш тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун ахлоқий кўприк бўлиб хизмат қилади. Бундай оралик боғловчи тузилма, юқорида айтганимиздек, Фарб оламида йўқ. Демак, шунга кўра ҳам, бизда фуқаролик жамиятига ўтиш нисбатан осонроқ кечади, деган фикрни билдириш мумкин. Бу борада Республикамиз Президенти Ислон Каримовнинг: «Шу маънода маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин», — деган сўзлари айни ҳақиқатдир.¹

Давлат. Буюк олмон файласуфи Ҳегель давлатни ахлоқий ғоянинг воқе бўлиши деб таърифлайди ва табиий муносабатларни маънавий муносабатлар билан муқояса қилиб, оилани — ҳиссиётга, фуқаролик жамиятини — асабнинг таъсирланиш қобилиятига, давлатни эса **ўзи учун** асаб тизимига ўхшатади; у ўз ичида ботинан ташкил топган, бироқ унинг яшаши ўзида икки ҳолатнинг тараққий топишига боғлиқ, булар — оила ва фуқаролик жамияти. Давлат ақлнинг рўёбга чиқиши сифатида ҳар бир шахс ихтиёрига мосдир. Одатда, давлатнинг мақсади ўз фуқароларини бахтли қилиш деб ҳисобланади. Агар фуқаролар қийналса, уларнинг субъектив эҳтиёж-мақсадлари қондирилмаса, давлатнинг мустаҳкамлиги шубҳа остида қолади. Давлатнинг асоси — сиёсий тузум. Унинг тақдири ҳам ана шу сиёсий тузумга боғлиқ.²

¹ Ўша манба.

² Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990. С.290.

Кўпдан-кўп турли-туман бошқарув ва ташкилий институтлардан иборат бўлган давлатнинг энг муҳим ахлоқий вазифаларидан бири — тарбия. Давлат томонидан мактабгача бўлган ташкилотларда, мактабларда ва олий ўқув юртларида таълим билан қўшиб олиб бориладиган тарбия алоҳида аҳамиятга эга. Агар мазкур тарбияда оммабоп усулларнинг тоши босиб кетса, у ҳол мақтарли эмас; ёшларнинг ўзлигини англаган шахс бўлиб етишуви мушкуллашади. Шу боис, имкон борича, тарбияда индивидуал ёндашувга интилиш мақсадга мувофиқ.

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида давлат, ҳамма фуқаро барабарига тенг, деган усулда иш кўрмаслиги лозим, ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда, ижтимоий тенглаштириш тамойилига йўл қўймаслик керак.

Давлатнинг мавжуд бўлиш шарти, энг аввало, унинг суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан мустақил бўлади ва ўз давлатини шу мустақиллик асосида тузади. Биз мустақилликка эришганимиздан кейин ўз давлатимизни қадимий давлатчилигимизнинг энг яхши анъаналари билан бирга замонавий демократик тамойиллар асосида қуришга киришдик. Давлатимиз ҳам маънавий-ахлоқий, ҳам жисмоний тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. 2000 йилнинг «Соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «Оналар ва болалар йили» деб аталгани бежиз эмас, ёш авлод тарбияси бизда давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Мана, кўринишидан жуда оддий бир мисол. Ўзини энг инсонларвар давлат деб эълон қилган Шўролар Иттифоқи бунёдга келганидан бошлаб, деярли ярим аср мобайнида бола туғилгач, онани уч ой ишдан озод қиларди; она уч ойлик чақалоқни боғчага ташлаб, ишга чиқишга мажбур бўларди, акс ҳолда у буйруқ билан ишдан бўшатиларди. Кейинчалик бу тарбия таътили 1 йил қилиб белгиланди. Бизнинг давлатимиз эса ташкил бўлгани баробаридаёқ бола тарбиясини юксак ижтимоий-ахлоқий ҳодиса сифатида эътироф этиб, янги туғилган бола тарбияси учун онага 3 йилгача муддат берди. Уч йилгача онанинг иш жойи сақланиб туради. Шу биргина мисолнинг ўзиёқ тоталитар тузум давлати билан демократик давлат нақадар катта фарқ қилишини кўрсатиб туради. Тоталитар тузум давлати ёлғон, алдов — ахлоқсизлик институти. Биз танлаган демократик давлатнинг асосида эса юксак ахлоқийлик ётади.

3. Ахлоқий маданият ва касбий одоб муаммоси

Давлат ва фуқаролик жамиятидаги ахлоқий юксаклик даражасини унинг фуқаролари ахлоқий маданияти белгилайди. Ахлоқий маданият шахснинг жамият ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар билан бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз-ўзини муқтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. Қисқаси, у шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланади. Зеро, ахлоқий маданият ахлоқий тафаккур маданиятининг қатор унсурларини ўз ичига олган тузилмадир. У шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади.

Муомала одоби. Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири — муомала одоби. У, моҳиятан, ўзаро ҳамкорликнинг шаклларида бири. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан расмана яшаши мумкин эмас. Муомала одам учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз руҳан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюк инглиз ёзувчиси Даниэл Дефо қаламига мансуб машҳур «Робинзон Крузонинг саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзиёқ кифоя: Жумабойни топиб олган Робинзоннинг нақадар қувонишига ҳам сабаб ана шунда.

Муомала одоби бошқа кишилар кадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши, кўзга кўрсатиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуханлилик, камсуқумлик, босиқлик, хушфеъллилик сингари ахлоқий меъёрларда намоён қилади.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси», бу — инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз — новербал ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабаблардандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, суҳбатдоши-

нинг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш — муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Дейлик, бир курувчи уста ўз шогирдининг хатти-ҳаракатларидан норози-лигини билдириш учун бош чайқаб, жилмайиб қўйиши мумкин. Иккинчи уста эса, бир лаҳза ўқрайиб қараш билан муносабатини ифодалайди. Биринчи уста юз ифодаси ва хатти-ҳаракати билан: «Оббо шоввоз-эй, сал шошилибсан-да, ҳа, майли, зарари йўқ, шунақаси ҳам бўлади», деган маънони англатса, иккинчи устанинг қарашидан: «Яна ишни расво қилибсан-ку, падарлаънат, қачон одам бўласан?!», деган сўзларни уқиш мумкин. Шубҳасиз, биринчи уста муомалада одобга риоя қилган бўлса, иккинчиси унинг акси — шогирдининг эмас, ўзининг одобсизлигини кўрсатмоқда.

Умуман олганда, муомала одоби кишиларнинг насихат қилмасдан ва одоб ўргатмасдан бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовор. Шу сабабли ёшларимизда муомала одобини шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан. Бунда ота-онанинг, маҳалла-қўйнинг таъсири катта. Ундан фойдалана билиш керак. Зеро, ахлоқий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

Этикет. Ахлоқий маданият яққол кўзга ташланадиган муносабатлар кўринишидан бири, бу — этикет. У кўпроқ инсоннинг ташқи маданиятини, ўзаро муносабатлардаги ўзини тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобида инсон ўз муносабатларига ижодий ёндашса, яъни бир ҳолатда бир неча хил муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қоидалаштириб қўйилган хатти-ҳаракатни тақозо этади.

Этикетнинг қамрови кенг, у, маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ.к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез-тез телевизор экрани орқали кўриб турамиз. Президентимиз Ислам Каримовга хорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрлиқларини топшириш маросимларини эсланг. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни Президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дас-

турхонда тановул пайти, пичокни ўнг қўлда ушлаш замонавий меҳмондорчилик этикетининг қатъий қоидаларидан бири саналади — уни бузиш атрофдагиларда ҳайрат ва истехзо уйғотади. Шу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин.

Этикет — тақаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айти пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади: этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкин. Бу жиҳатдан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз бирор ёққа шошилиб, дарвозадан чиқдингиз, дейлик. Рўпарангизда танишингиз ёки қўшнингиз учрайди. Сиз кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, сўнг шарқона этикетга риоя қилиб уни: «Қани уйга кирамиз, чой қиламиз, бир хангомалашамиз», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унинг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўқ, ҳатто, шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Демак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет-мулозамат юзасидан ёлғон гапларни айтасиз, хунук эшитилса ҳам на чора — мунофиқлик қиласиз. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахсни муайян тартиб-қоидага, қандай ички руҳий шароитда бўлмасин, босиқликка, мулойимликка ва сабртоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир.

Касбий одоб. Ахлоқий маданият касбий одобда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муносабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар даврасида рўй берса, иккинчи жиҳатдан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тоифадаги одамлар билан юзага келади. Айти пайтда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шаклларида бири; унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бафуржароқ тўхталиш жоиз.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт-мамотлари, соғлиги, маънавий соғломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши

каби омиллар ўшандай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч масъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш кўришларига боғлиқлиги ҳаммага маълум. Чунончи, табобат ходимини, жарроҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунда бир неча кишини ҳаётга қайтаради; юзлаб одамлар унинг ёрдамига муҳтож, унга умид ва ишонч, илинж билан қарайдилар. Борди-ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса-чи, яъни, уни қасддан ҳалок этса-чи? Ким уни шундай қилмаслигини кафолатлайди? Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, бегуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда қилиши ва шунинг ҳисобига ўзининг баъзи бир муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзага чиққунча ноҳақ танқидга учраган шахснинг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким кафолатлайди?

Шу боис бошқаларнинг кўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суиистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, шунингдек, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида кўп ҳолларда ўзаро қоидалар мажмуи яратилган. Бу қоидалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар кўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади. Бундай қасамёдлар жуда узоқ тарихга эга. Мисол тариқасида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган Қадимги Юнон ҳакими Хиппократ (милодгача V—IV асрлар) томонидан қисқа ва лўнда шаклда тузилган, табобат ходимлари касбий одоби қонун-қоидалари жамланган машҳур «Хиппократ қасами»ни келтириш мумкин.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам кўп учрайди. Чунончи, қадимги ҳинд эпоси «Рамаяна»да (II аср) беҳуш ётган Лакшман бошида турган девлар шоҳининг хос табиби кечинмалари шу жиҳатдан муҳим. Табиб олдида икки йўл бор эди: бири — салтанат душманини муҳтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга маҳкум этиш. Табиб узоқ мулоҳазадан сўнг

табиблик одоби қоидаларига бўйсунити — Лакшманни да-
волашни афзал кўради. Зеро, касбий одоб қонун-қоидалари
талабига кўра, бемор тўшаги устидаги табиб учун дўст ёки
душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, унинг
қошида фақат тиббий ёрдамга интизор, шафқатга муҳтож,
заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган Лакшман дев-
лар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат ва-
лиаҳди Индиржидни жангда ҳалок этади ҳамда табиб фуқа-
ро бўлган Ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин,
китобхон табибни хиёнаткор ёки сотқин демайди, аксинча,
унинг маънавий жасоратига, ҳалоллигига, касбий бурчига
содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди.

Ёки машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг
тақдирини олайлик. Буюк назариётчи, физик, термоядро
соҳасида тенги йўқ мутахассис, водород бомбасининг асо-
сий кашфиётчиси, Ватан мудофаасини мустаҳкамлашдаги
хизматлари учун ўнлаб орден ва медаллар соҳиби, икки
марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, обрўли, бадавлат
бу инсонга нима етишмасди? Нега у ҳаммасидан кечишга
— оммавий қирғин қуролилари, жумладан, ўзи яратган во-
дород бомбаси синовларига очик баёнотлар билан қарши
чиқишга аҳд қилди? Натижада қатағонларга асосланган
шўролар тузуми уни илмий жамоатчиликдан ажратиб, пой-
тахтдан олисдаги Россия шаҳарларидан бирига бадарға қил-
ди, унинг номини матбуотда ёки китобларда қайд этили-
шини тақиқлади. Ваҳоланки, у ҳаммадан иззатлироқ яшай
олиши мумкин эди. Сахаров юксак ахлоқ йўлини танлади —
олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай
бойлик, иззат-икромдан баланд кўйди. Буюк олим ўз каш-
фиёти инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлмиш — яшаш ҳуқуқига
раҳна солиши мумкинлиги ва қисман солаётгани учун уни
амалда қўлланилишига қарши курашди. У шўролар ҳукума-
ти ва мафкурачилари томонидан ўзининг Ватан мудофааси
қувватини сусайтиришга ҳаракат қилган салкам хиёнаткор
фуқаро деб эълон этилишига, бошига беҳисоб тухматлар,
таъна-дашномлар ёғдирилишига сабот билан чидади, аҳди-
дан қайтмади, ёвузлик салтанати кўлида ўз олимлик истеъ-
додининг кўғирчоқ бўлишига, ҳарбий мурватга айланишига
йўл қўймади. Охир-оқибатда у инсон ҳуқуқларининг жаҳон
тан олган энг буюк ҳимоячиларидан бири сифатида бутун

инсоният таҳсинига сазовор бўлди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Булардан ташқари, муаллимлик одоби, ҳуқуқ-тартибот ходимлари одоби, муҳандис одоби сингари бирқанча касбий одоб турлари борки, улар ҳам жамиятда ахлоқий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга. Шунини айтиш керакки, барча касбий одоб қонун-қоидаларининг таъсир доираси, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузилиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидаги баъзи нуқталарга тўхталайлик. Раҳбар қуйи лавозимдагиларга менсимай, кўпол муносабатда бўлиши, ўзига ишониб топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги оддий одамлар арз-додига, орзу-истакларига тўраларча қараши одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши ахлоқсизлик, нафақат раҳбарлик касбига, балки Ватанга ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобнинг касбий ахлоқ деб аталиши ҳам ана шундан.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, баъзилар ўйлаганидек, ахлоқшуносликнинг майда масалаларидан эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш, касбий эркинлик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш XXI аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллашак. Зеро, касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

4. Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари

Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнларидан бири. Унда индивид ахлоқий қадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади.

Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири — қандай яшамоқ керак, иккинчиси — нима қилмоғ-у, нима қилмаслик лозим.

Ана шу саволларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий кўринишидир.

Тарбия она қорнидан бошланади деган гап бор. Унинг асл маъноси, аввало, ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак дегани. Зеро, қуш инида кўрганини қилади: ота-она оилада юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқийлик инсонда фақат ахлоқий тарбия воситасидагина вужудга келади, деган моддиятчилик қарашлари кўп йиллар мобайнида ҳукмронлик қилиб келди. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда катта. Лекин ахлоқийлик инсонга унинг инсонийлик белгиларидан энг муҳими сифатида ато этилган илоҳий неъмат. Шу маънавий неъмат -асосни ахлоқий тарбия ёрдамида такомиллаштирамиз. Акс ҳолда маймун ва итлардан ҳам ахлоқий мавжудот тарбиялаб етказишимиз мумкин бўлур эди.

Шундай қилиб, ахлоқий тарбия инсон фарзандини такомилга, комилликка етказиш йўлларида бири. Унинг воситалари кўп. Уларнинг бир қисми анъанавий тарбия воситалари бўлса, яна бир қисми замонавий воситалар. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан фойдаланилади. Чунончи, мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртак ва ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйинлар воситасидаги замонавий тарбия муваффақиятли қўлланилади; бунда бола қизғанчиқлик, фирромлик қилмасликка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлоқий тарбиясида телевидение, радио, кўғирчоқ театри, кино санъати катта рол ўйнайди.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси — санъат. Бу восита аҳолининг барча табақасини, турли ёшдаги шахсларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бадиий адабиёт тури кенг қамровли. Эртакдан тортиб романгача бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлоқий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқали китобхон тарбияланувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини бадиий идрок этади; идеал танлашда ҳам уларнинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, бадиий адабиётнинг бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган ҳикоятлар, ривоятлар ва насиҳатлар мажмуалари борки, биз уларни, аввал айтганимиздек, пандномалар деб атаймиз: «Калила ва

Димна», «Қобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия воситаси сифатида неча асрлардан буён қанчадан-қанча анлодларга хизмат қилиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолажак.

Ахлоқий тарбиянинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли, бу — намунавийлик тамойили. Оилада, аввало, юқорида айтилганидек, ота-она болага ахлоқий намуна бўлиши керак. Мактабда ва олий ўқув юртида муаллимларнинг таълим бериш усулларида тортиб, то «майда-чуйда» хатти-ҳаракатларигача ўз шогирдлари томонидан шахсий намуна тарзида қабул қилинишини назардан қочирмаслик лозим. Устоз-шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростгўйлик ёшлар ахлоқий тарбияси шаклланишини таъминловчи омиллардандир.

Ҳозирги пайтда ахлоқий тарбиянинг энг кучли замонавий воситаси сифатида телевидениени келтириш мумкин. У деярли барча санъат турларида яратилган асарларни экранлаштириш ва экранда кўрсатиш имконига эга. Бундан ташқари, унда махсус ахлоқий тарбияга бағишланган мунтазам кўрсатувлар ҳам бериб борилади. Ўзбек тилидаги «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи», «Ривоят», «Оқшом эртаклари» сингари кўрсатувлар бунга мисол бўла олади. Шу боис телевидение ҳеч қачон енгилтакликни тарғиб этувчи қўшиқлар, салкам порнографик рекламалар, инсон қалбини қаттиқлаштирадиган «ўлдир-ўлдир»лардан иборат видеофильмлар корхонаси бўлиб қолмаслиги керак.

Ахлоқий тарбиянинг ақлий-маънавий ва жисмоний тарбия билан қўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жиҳатдан камол топган фуқаролик жамиятига айланади. Мамлакатимизда бунинг учун барча ҳуқуқий-ижтимоий шарт-шароитлар яратилган.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., Ўзбекистон, 2000.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., Ўзбекистон, 1999.
3. Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ, 1999.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Ўзбекистон, 2000.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.
7. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
I БОБ. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот дои- раси, мақсади ва вазифалари.....	7
1. Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси ва фалсафий моҳияти	7
2. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги	11
3. Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари	15
II БОБ. Қадимги дунё ахлоқшунослиги.....	22
1. Қадимги Шарқдаги дастлабки ахлоқий ғоялар.....	22
2. Қадимги Туроннинг эътиқодий-ахлоқий ёдгорликлари.....	24
3. Ҳинди-Хитой минтақасидаги ахлоқий таълимотлар	29
4. Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги	34
III БОБ. Ўрта асрлар мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари.....	44
1. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мумтоз ахлоқшунослиги.....	44
2. Тасаввуфий ахлоқий таълимотлар	50
3. Темурийлар даври мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари	58
4. Машҳур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти	67
5. Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги	73
IV БОБ. Янги давр ахлоқшунослигидаги асосий таълимотлар ва йўналишлар	87

1. Оврўпа рационал ахлоқшунослиги	87
2. Норационал ахлоқий таълимотлар	100
3. Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили.....	113
4. Рус мумтоз ахлоқшунослиги	116
5. XX аср ахлоқшунослигидаги асосий йўналишлар.....	125

V БОБ. Туркистон маърифатчи-жадидларининг ахлоқий қарашлари

1. Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари.....	147
2. Атоқли жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.....	150
3. Жадид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари	150

VI БОБ. Ахлоқнинг келиб чиқиши, унда ихтиёр эркинлигининг аҳамияти ва ахлоқ тузилмаси.....

1. Ахлоқнинг келиб чиқиши	165
2. Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов	165
3. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ва ахлоқий тараққиёт муаммоси	168
4. Ахлоқ тузилмаси	170

VII БОБ. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги ўрни.....

1. Маънавият ҳақида умумий тушунча	179
2. Ахлоқнинг бошқа ижтимоий-маънавий ҳодисалар билан ўзаро алоқалари	182
3. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги бирлаштирувчи- лик хусусияти	191

VIII БОБ. Ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари.....

1. Ахлоқшунослик тушунчалари ҳақида умумий маълумот.....	196
2. Муҳаббат ва нафрат	198
3. Ўзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат.....	200

4. Бурч, виждон, номус	204
5. Идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт	208

IX БОБ. Ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар215

1. Ахлоқий тамойиллар	215
2. Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалӣ аҳамияти	230

X БОБ. Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий тарбияси235

1. Оиланинг илк ахлоқий маскан сифатидаги ўрни.....	235
2. Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий моҳияти.....	239
3. Ахлоқий маданият ва касбӣ одоб муаммоси	243
4. Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари.....	248

1X

Абдулла ШЕР
АХЛОҚШУНОСЛИК

Тошкент — 2003

Нашр учун масъул Н.Халилов
Таҳририят мудири М.Миркомиллов
Муҳаррир М.Саъдуллаева
Рассом Ҳ.Кутлуқов
Мусахҳиҳа О.Меденова

ИБ №3798

Босишга рухсат этилди 25.01.2003. Бичими 84x108^{1/32}.
Офсет қоғози. Шартли босма табоғи 16,5. Нашр табоғи 16,0.
Адади 5000. Буюртма 24.

**«ЎАЖБНТ» Маркази, 700078, Тошкент,
Мустақиллик майдони, 5**

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Маркази компьютер бўлимида
тайёрланди

ЎЗБС

10

XL

